

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Щербакова Ірина Миколаївна

УДК: 130.122:159.942.6:

159.92+37.037: [316.32+004]

**ФІЛОСОФІЯ ПОДОЛАННЯ ДУХОВНОЇ КРИЗИ ОСОБИСТОСТІ
ЗАСОБАМИ ОСВІТИ В ПЕРІОД ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

Спеціальність 09.00.10 – філософія освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

АНДРУЩЕНКО Віктор Петрович,
доктор філософських наук, професор,
член-кореспондент НАН України

Київ – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ДУХОВНА КРИЗА ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	15
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження філософії духовної кризи особистості та її подолання в період глобалізації та інформаційної революції	15
1.2. Основні чинники подолання духовної кризи особистості в сучасних умовах	87
Висновки до першого розділу	120
РОЗДІЛ 2 ФІЛОСОФІЯ ОСВІТНІХ ЗМІН ЗАМІЩЕННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЦЕСІВ, ОБУМОВЛЕНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИМ ПОВОРОТОМ ІСТОРІЇ	122
2.1. Роль освіти та виховання у подоланні духовної кризи особистості	122
2.2. Освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях.....	160
Висновки до другого розділу.....	194
ВИСНОВКИ	197
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	201

ВСТУП

Актуальність теми. За умов перехідного періоду прискореними темпами відбуваються соціальні зміни, йде безупинний процес кількісного і якісного відтворення нашого суспільства. Духовний світ сучасної людини стає все більш уразливішим, оскільки складнішими стають відносини між світом і людиною. Кризовий стан сучасного українського суспільства, зумовлений трансформаційними змінами останніх десятиліть і фінансовою кризою, вимагає інтенсифікації наукових досліджень духовної кризи особистості, з'ясування причин її виникнення, чинників подолання, а також прогнозування наслідків, що має важливе значення для забезпечення стабільності і динамічності суспільного розвитку в цілому, підвищення ефективності життєдіяльності особистості зокрема.

Виходячи з того, що «дитина не повинна бути смітником, куди кидають усі душевні відходи» (М. Вострокнутов), увага була зосереджена на ролі освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості, а саме філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, детермінованих глобалізацією й інформаційною революцією. Прагнення до пізнання істотних змін, які відбуваються в духовному світі особистості під впливом глобалізаційних процесів, стимулюються намаганням сучасної спільноти брати більш активну участь у загальних інтеграційних суспільно-історичних процесах, необхідністю збереження, зміцнення і подальшого розвитку самобутньої української духовної культури, яка є підґрунтям формування національної і загальнолюдської моралі, етнічної самосвідомості, запорукою ефективних змін у системі ціннісних орієнтацій особистості в період трансформаційних, глобалізаційних та інформаційних змін.

Теоретична доцільність, соціальна і практична актуальність дисертаційного дослідження визначена:

1. Необхідністю глибокого вивчення феномену духовної кризи

особистості, систематизації сучасних теоретичних і методологічних підходів дослідження її подолання засобами освіти і виховання.

2. Необхідністю розкриття взаємодії індивідуальних і соціальних факторів, що зумовлюють духовну кризу особистості та визначення чинників її подолання.

3. Необхідністю подолання серйозних деформацій і деструкцій у духовній сфері особистості, які зумовлені суспільно-економічною кризою, інформаційною революцією та глобалізацією, насамперед особливостями кризового періоду сучасного українського суспільства.

4. Необхідністю якісного оновлення характеру відносин особистості з суспільством на основі аналізу закономірностей розвитку соціуму України в умовах глобалізації та інформаційної революції; потребою активізації людського чинника, що особливо важливо у зазначений кризовий період.

5. Необхідністю оптимізації філософії освітніх змін, зокрема запровадження сучасних освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги особистості у подоланні духовної кризи.

6. Кризовим станом освітньої галузі на етапі її модернізації; необхідністю прискорення реформування освітньої галузі.

7. Відсутністю єдиної ефективної програми освітніх змін заміщення деструктивних процесів, зумовлених глобалізаційним поворотом історії, а також відсутністю сучасної наукової методології, яка дозволила б створити об'єктивну картину духовної занедбаності особистості в період інформаційної революції.

8. Необхідністю прогнозування подальших змін у духовному світі особистості в сучасних умовах, моделювання ймовірних шляхів виходу з духовної кризи.

Стан наукової розробки дослідження. Дисертаційне дослідження ґрунтується на теоретичному осмисленні фундаментальних положень класичної

соціальної філософії, філософії освіти, педагогіки, психології. Увага зосереджена на теоретико-методологічному аналізі духовної кризи в рамках давньоєгипетської літератури («Сперечання розчарованого зі своєю душею» [13]), давньоіндійської (Веди, Упанішади, індуїзм («Махабхарата» [14]), Йога, Хатха-йога, Раджа-йога) і давньокитайської (буддизм: тексти проповіді Будди «Типітака» [13], дзен-буддизм: тексти Дхаммапади [13]; конфуціанство: Бань Гу, Мен-цзи [13], маоїзм: Мо-цзи [13]; даосизм: Лао-цзи [13]) філософії. Ретроспективний аналіз дослідження духовності і духовної кризи ми проводили на ґрунтовному аналізі ранньої античної філософської думки (Евріпід [15]); класичної античної філософії (Сократ [131], Арістотель [8], Платон [131; 132]); філософії епохи еллінізму (пізнього стоїцизму: Л. Сенека [157]); пізньої античної філософії (Овідій [112]); філософії раннього середньовіччя (Абу Наср ал-Фарабі [61]; Ібн-Халдун [61]; Оріген [79; 145; 200]); епохи Відродження (Т. Мор [104], Т. Кампанелла [104]); філософії Нового часу (Ф. Бекон [19; 20], Б. Спіноза [164]); філософії епохи Просвітництва (ідеалістичної філософії І. Канта [66]; французького матеріалізму П. Гольбаха [33], К. Гельвеція [33]); німецької класичної філософії кінця XVIII – початку XIX ст. (Г. Гегель [30; 31], Й. Фіхте [186], Ф. Шеллінг [209; 210],); новокласичної філософії XIX ст. (Ф. Шлегель [211], С. К'єркегор [88]); некласичної філософії XIX – початку XX ст. (Ф. Ніцше [110], З. Фройд [189; 190], Е. Фромм [191; 192], К. Юнг [228; 229], Г. Маркузе [99]); філософії XX ст., а саме філософських шкіл: екзистенціальної (А. Камю [65], Ж. П. Сартр [166], М. Хайдеггер [138; 194; 195], К. Ясперс [232]), антропологічної (М. Шелер [138], Х. Ортега-і-Гассет [116; 138]), феноменологічної (Е. Гуссерль [46]), персоналізму (М. Бердяєв [10; 11], В. Франкл [188]).

Дослідженню духовної кризи сприяли представники вітчизняної гуманістичної традиції (А. Авсеньєв, В. Карпов, Й. Міхневич, М. Федоров [102]); теософічного кордоцентризму (Г. Сковорода [158; 159]), православної філософії всеєдності (М. Бердяєв [10; 11], В. Соловйов [95]); «християнського реалізму» (С. Франк [187]); православної духовної традиції

(Св. І. Дамаскін [47], архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) [97]). Окреме місце в нашому дослідженні займають філософсько-психологічні концепції: психодинамічні (З. Фройд [189; 190]), біосоціальні (Г. Олпорт [113]), феноменологічні (К. Роджерс [44; 149]), психосоціальні (А. Адлер [139], Е. Еріксон [227], Е. Фромм [191; 192; 203]), аналітичні (К. Юнг [228; 229]), психосинтетичні (Р. Ассаджіолі [9; 39]), трансперсональні (С. Гроф, Х. Гроф [39; 40], Лі Сеннелла [39], Р. Лейнг [39]); гуманістичні (А. Маслоу [98], В. Франкл [43; 188], А. Швейцер [207]), соціально-когнітивні (А. Бандура [199]), когнітивні (Д. Келлі [199]).

Вагомий внесок у теоретичне осмислення духовності і духовної кризи зробили такі науковці, як М. Акопов [1], І. Акулов [2], М. Гордієнко [36], С. Гончаренко [34], С. Головін [160], М. Государєв [37], Л. Грімак [38], Є. Губський [185], В. Доля [49], І. Ільчева [62], Л. Кобелянська [68], З. Косідовський [79], О. Лосєв [95], М. Лосський [96], О. Малюк [2], Л. Навозняк [106], А. Ранович [145], О. Осипов [118; 119], Д. Угрінович [181], О. Уледов [182], Н. Лапін [90], Ю. Пахомов [123], В. Піча [163], Г. Плеханов [133], В. Табачковський [169], М. Хайруллаєв [196]. Задля характеристики духовної кризи особистості в умовах сьогодення ми безпосередньо звернулися до напрацювань сучасної наукової практики (В. Андрущенко [4], Г. Балл [43; 44], Г. Вайзер [21], Є. Верещак [24], М. Вострокнутов [29], Л. Грімак [38], І. Загарницька [55], С. Кострюков [80], В. Кремень [83], І. Наталушко [108], Л. Нечволод [109], Г. Осипова [120], І. Прокопенко [162], Т. Титаренко [173; 174], Ю. Терещенко [170; 171], І. Філіппова [184], М. Цибра [162], Л. Шнейдер [212], В. Янів [230]. Концептуальному осмисленню духовної кризи і психотерапії духовності сприяли роботи С. Вівекананда [25], Д. Елкінза [44], Ф. Лерша [44], Дж. Перрі [39], Г. Райха [44], Р. Трач [43; 44].

Необхідність подолання духовного занепаду особистості, суспільних кризових станів обґрунтовували: В. Андрущенко [4; 6; 41], М. Боришевський [17], Г. Вайзер [21], В. Вашкевич [201], Є. Верещак [23], З. Відоєвич [26], Є. Головаха [22], Г. Горак [35], Л. Губерський [41], Г. Дьяур [53], В. Заїка [56],

В. Зуєв [58; 59], В. Зуєв [58], М. Імянітов [63], М. Козловець [69], В. Кремень [84; 85], М. Лапін [90], М. Логвін [94], Л. Навозняк [106], В. Оржеховська [114], О. Панарін [122], М. Семененко [156], І. Степаненко [165], Д. Табачник [85], В. Ткаченко [85], Г. Фінін [35], М. Ходаківський [197], В. Хомік [198], І. Шаповалова [206], Л. Шнейдер [212; 213]. Вплив на духовність соціально-економічних і політичних трансформацій, глобалізації і інформаційної революції аналізували: Е. Араб-Огли [7], Є. Бистрицький [22], С. Блекберн [16], З. Відоєвич [26], Є. Волков [28], Г. Горак [35], В. Зуєв і В. Зуєв [58], В. Кремень [84], С. Кримський [87], М. Козловець [69], М. Логвін [94], Г. Маркузе [99], Л. Навозняк [106], Т. Орлова [115], О. Панарін [122], Ю. Пахомов [123], С. Пролєєв [22], М. Семененко [156], Е. Тоффлер [178], Г. Фінін [35]. Радикальні виходи з кризи у спосіб самогубства досліджували: Н. Абдюкова [140], М. Вострокнутов [29], О. Дроздов [51], М. Заброцький [54], Л. Кондратенко [75], Л. Лавренчук [54], К. Меннінгер [100], М. Миколайський [140], В. Москалець [105; 140], А. Олійник [105], Л. Орбан-Лембрик [140], Г. Пилягіна [140], К. Пузиревич [142], Л. Скаковська [54], В. Турбан [179], А. Чупріков [204], Л. Шнейдер [212; 213].

Роль освіти і виховання у подоланні кризових станів у дітей, підлітків, юнацтва обґрунтовували К. Гельвецій [32], В. Гумбольдт [45], Д. Дьюї [52], Т. Кампанелла [104], Я. Коменський [73; 74], Т. Мор [104], Й. Пестолоцці [128], М. Пірогов [130], В. Сухомлинський [167; 168], К. Ушинський [183], а також сучасні науковці (В. Андрущенко [3-6], І. Бех [12], Є. Волков [28], М. Вострокнутов [29], Л. Губерський [41], Л. Дзюбка [48], В. Калошин [64], А. Корецька [76], С. Кострюков [80], В. Кремень [82], С. Кримський [86; 87], В. Молодиченко [103], Л. Навозняк [106], І. Наталушко [108], Ю. Руденко [3], І. Сапа [155], Ю. Терещенко [170; 171], О. Турська [180], І. Філіппова [184], І. Фліс [201], Д. Чернілевський [231], І. Шаповалова [206], О. Янушкявічене [231]).

Аналізуючи освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги особистості у кризових станах, в дисертаційному дослідженні ми

зосередили увагу на наступному: екзистенціально-гуманістичних практиках подолання духовної кризи особистості (А. Маслоу [98], В. Франкл [188], Е. Фромм [192]); сучасних концепціях надання екстреної психологічної допомоги (О. Колісник [70; 71], В. Розов [151], Л. Шнейдер [214; 218]); технологіях профілактики патологічних змін (Б. Карвасарський [141], В. Рибалка [146; 147; 148]); технологіях надання психотерапевтичної допомоги у кризових станах (М. Корольчук [78], В. Крайнюк [78], В. Оржеховська [114], Н. Пилипенко [129], В. Прийменко [136], К. Пузиревич [143], В. Розов [152-154]); технологіях психолого-педагогічної допомоги (О. Виходцева [27], Т. Виходцева [27], А. Дорожевець [50], О. Дроздов [51], Н. Пилипенко [129], В. Прийменко [136], М. Скок [51], С. Смольнікова [161], В. Хомік [198]). Окремої уваги заслуговують технології ранньої діагностики жорстокого ставлення до дітей (Є. Кіричевська [67], Л. Кондратенко [75]), технології запобігання радикальних виходів з кризових станів (О. Лищінська [93], К. Меннінгер [100], В. Москалець [105], Г. Пилягіна [204], К. Пузиревич [142; 143], Е. Пурло [144], В. Рибалка [146; 147; 148], В. Турбан [179], А. Чупріков [204]).

Аналіз філософсько-психологічних практик духовного відродження людини у стані духовної кризи є досить актуальними, особливо якщо враховувати посилення кореляційного зв'язку залежності духовного потенціалу дитини від оточуючого середовища і ймовірність переживання «подвійних криз» (Г. Вайзер [21], В. Вашкевич [202], Л. Дзюбко [48], Г. Дьяур [53], Л. Кондратенко [75], Л. Осадько [117], О. Турська [180], Е. Фромм [191], Ю. Шайгородський [205]). Аналізуючи вплив на духовність особистості глобалізації та інформаційної революції, ми звернули увагу на істотні трансформації ментального поля молоді, а саме ментальних характеристик особистості як свідомого суб'єкта діяльності, і можливість переживання духовної кризи внаслідок кризи професійного самовизначення, професійних експектацій, професійних деструкцій (Ю. Лановенко [89], Є. Причепій [162], Н. Чибісова [202]). Окрему групу джерел становлять роботи, присвячені

збереженню духовного, фізичного, психічного і психологічного здоров'я особистості (О. Колісник [70], О. Коробейніков [77], В. Оржеховська [114]).

Соціально-філософським аналізом освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії, займалися В. Андрущенко [4; 6; 41; 201], І. Бех [12], Б. Бім-Бад [124], Б. Братанич [18], Є. Верещак [24], Л. Губерський [41], В. Зуєв, В. Зуєва [57], В. Красновський [81], В. Кремень [82; 84; 85], С. Кримський [86], М. Михальченко [101], В. Молодиченко [103], А. Нісімчук [125], О. Падалка [125], Ю. Пелех [126], Є. Подольська [134], О. Полуніна [135], О. Перехейда [127], В. Приходько [137], І. Сапа [155], І. Смолюк [125], Д. Табачник [85], О. Тимошенко [172], В. Ткаченко [175], І. Ткачук [177], А. Фурман [193], С. Шевченко [137], О. Шпак [125], О. Ясєв [137].

Незважаючи на вагомий внесок вищезазначених учених у теоретичне осмислення феномену духовної кризи, питання визначення ефективних засобів її подолання потребує подальшої розробки. Необхідно визнати, що досі залишається концептуально не з'ясованим питання стосовно визначення системних характеристик духовної кризи. Водночас кризове сьогодення потребує впровадження інноваційних освітньо-виховних технологій, спрямованих на подолання духовної кризи, визначеної глобалізацією та інформаційною революцією.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із темою дослідження кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова «Філософські засади єдності гуманітарних, природничих і технічних завдань в освіті сучасного вчителя» (затверджено наказом Міністерства освіти і науки України №732 від 27 жовтня 2006 р. та рішенням Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова від 22 грудня 2006 р., протокол №5). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол №11 від 28

травня 2009 р.).

Метою дисертаційного дослідження є філософське і загальнотеоретичне визначення і обґрунтування чинників подолання духовної кризи особистості засобами освіти і виховання в період глобалізації та інформаційної революції.

Завдання дослідження:

– проаналізувати теоретичні і методологічні засади дослідження духовної кризи особистості задля розкриття її сутності та змісту;

– розкрити механізм взаємодії індивідуальних і соціальних детермінант духовної кризи особистості задля з'ясування основних чинників подолання духовної кризи особистості в сучасних умовах;

– визначити роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості;

– визначити і обґрунтувати основні напрямки філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, зумовлених глобалізаційним поворотом історії, зокрема впровадження сучасних освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги особистості у подоланні духовної кризи.

Об'єктом дослідження є духовна криза особистості в період глобалізації та інформаційної революції.

Предметом дослідження стали способи, чинники подолання духовної кризи особистості, їх соціально-філософський аналіз і теоретико-методологічне обґрунтування.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є: діалектичний метод, на основі якого проаналізовано наукові уявлення про сутність та закономірності духовної кризи особистості в їхній діалектичній єдності; порівняльний аналіз, використаний при характеристиці теоретико-методологічних засобів дослідження духовної кризи особистості та її подолання в період глобалізації та інформаційної

революції; метод єдності історичного і логічного; метод сходження від абстрактного до конкретного; метод системного аналізу соціальних процесів при системному підході до аналізу духовної кризи особистості, її компонентів у їх нерозривній єдності; структурно-функціональний підхід, використаний для характеристики причин, критеріїв прояву і чинників подолання духовної кризи особистості засобами освіти та виховання; метод узагальнення і систематизації, застосований при соціологічному підході до аналізу філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, що зумовлені глобалізаційним поворотом історії і соціально-економічною кризою сьогодення.

Духовна криза особистості та чинники її подолання досліджені на основі принципів детермінації психічних явищ, єдності свідомості і діяльності особистості та їх розвитку.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає у цілісному аналізі духовної кризи особистості в умовах глобалізації та інформаційної революції, а саме в систематизації, розширенні і доповненні відомих теоретичних положень щодо природи духовної кризи, ролі освіти і виховання у її подоланні. Концептуалізація упорядкувала і конкретизувала відомі практичні положення щодо чинників подолання духовної кризи, насамперед алгоритм використання освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги особистості в сучасній духовній кризі.

Наукову новизну конкретизують теоретичні положення і практичні рекомендації сформульовані в дисертаційному дослідженні, а саме:

– в розгорнутому соціально-філософському аналізі теоретичних і методологічних засад дослідження духовної кризи особистості, з'ясуванні її причин: фізичних, ментальних і соціальних; особливостей перебігу і динаміки, чинників подолання і основних напрямків духовного оновлення як на рівні окремої особистості, так і суспільства в цілому. Уточнено та визначено зміст таких опорних понять, як «духовність», «духовна криза». Встановлено, що духовна криза є дисгармонізацією внутрішнього світу особистості (внаслідок

тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямку або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно нового духовного стану, який визначатиме подальший особистий розвиток. Доведено, що проблема перманентних кризових станів, духовної кризи особистості є наскрізною для історії пізнання та історії людства;

- досліджено специфічні зв'язки суб'єктивованих (особистісних) і об'єктивованих (соціальних) факторів, які зумовлюють духовну кризу людини. Встановлено механізми їх взаємодії. Доведено, що соціально-економічна криза є вагомим чинником утвердження бездуховності, який потребує зміни парадигми соціального і економічного розвитку суспільства з метою подолання духовного вакууму особистості і ентропії суспільного середовища. Визначено, що об'єктивні умови «кризового» сьогодення не сприяють самореалізації особистості у сучасному глобалізованому і глокалізованому просторі. Обґрунтовані основні чинники подолання духовної кризи;

- обґрунтована провідна роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи. Встановлено, що у разі переживання особистістю духовної кризи, виховання сприяє формуванню цілісності смислової сфери та механізмів її самовідтворення: смислоутворювання, смислоусвідомлювання, смислобудівництва, а освіта формує потенціал духовної культури людини (її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси), робить її духовно збагаченою. Доведено, що освітньо-виховний вплив на особистість мінімізує можливі деструктивні наслідки і сприяє радикалізації виходу з кризової ситуації;

- доведено, що запровадження сучасних, інноваційних освітньо-виховних технологій надання психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях з боку соціальних служб є нагальною потребою освітянської галузі. Обґрунтована необхідність прискорення освітніх змін шляхом заміщення деструктивних процесів, що обумовлені переструктуризацією соціального світу і виходом на перший план духовного виробництва. Ця обставина погрожує постійно поглиблювати кризовий стан

особистості, оскільки суспільство прагне сталого розвитку за принципом стійкої нерівноваги і для цього нарощує інформатизацію і інтенсифікацію суспільних відносин.

Теоретична та практична цінність дослідження полягає в тому, що отримані теоретичні висновки поглиблюють розуміння причин духовної кризи особистості в умовах глобалізації та інформаційної революції, розширюють існуючі уявлення щодо особливостей її перебігу та чинників подолання, обґрунтовують необхідність впровадження освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги особистості у кризових станах. Результати дослідження сприяють подальшій науковій розробці проблеми духовного занепаду (духовної кризи) як на рівні особистості, так і суспільства в цілому.

Практичне значення роботи вбачаємо у запропонованих когнітивних, емоційних та поведінкових техніках і прийомах впливу на механізми психічної саморегуляції та духовної регуляції поведінки особистості в процесі подолання духовної кризи в умовах сьогодення.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при розробці освітньо-виховних програм надання психолого-педагогічної допомоги особистості у кризових станах, що дозволить визначити ефективні кроки при вирішенні фундаментальних протиріч, конфліктів і кризових ситуацій духовного, соціально-економічного, політичного розвитку нашої країни.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження доповідались та обговорювались на засіданні кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, а також на низці всеукраїнських та міжнародних науково-практичних конференцій: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Ідеї, реалії та перспективи освітніх інновацій: філософія, психологія, методика» (Суми,

2006);

III

Міжнародній

науково-практичній конференції «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології» (Тернопіль, 2009); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Творчий потенціал як умова та засіб реалізації особистості в трансформаційному суспільстві» (Суми, 2010); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Суми, 2010); Міжнародній науковій конференції «Трансформація освіти і світогляду в сучасному світі» (Мінськ, Білорусь, 2010); Міжнародному науково-творчому форумі «Молодь у науці і культурі XXI століття» (Челябінськ, Росія, 2010).

Публікації. Основні результати дослідження викладені у 7 одноосібних статтях, серед яких: 4 – статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук, в тому числі 2 – статті в інших наукових виданнях, 1 – тези доповіді науково-практичної конференції.

Структура дисертаційної роботи. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, поділених на підрозділи, висновків, списку використаних джерел (232 позиції). Загальний обсяг тексту дисертації – 223 сторінки, основний зміст викладено на 199 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ДУХОВНА КРИЗА ОСОБИСТОСТІ В ПЕРІОД ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження філософії духовної кризи особистості та її подолання в період глобалізації та інформаційної революції

Кардинальні зміни, спричинені інформаційною революцією, вплинули на людську свідомість, трансформували загальні уявлення про світ, ціннісні орієнтири і життєві стратегії людського буття. «Глобалізація докорінно змінює соціокультурні, психологічні і моральні засади та форми буття людей. Руйнується попередній звичний спосіб життя, зникає відчуття причетності до певного оточення та визначених цінностей і орієнтирів. Технології визначають і регулюють всі сфери суспільного життя, сприяючи формуванню нової картини світу, а відповідно, і зміні свідомості. В сучасній ситуації будь-які традиційні цінності розуміються як архаїчні. Виникає своєрідний «світ без опори», в якому важко визначити пріоритети й однозначні світоглядні орієнтири [69, с. 212]». Сьогодні існує нагальна потреба пошуку шляхів подолання глобальної кризи, яка охопила всі сфери життєдіяльності. Необхідність пошуку реальних шляхів виходу з цієї кризи, подолання духовної занедбаності, соціально-економічної нестабільності потребує зміцнення сили духу на рівні окремого індивіда, оскільки, тільки повертаючись до своєї первинної сили духу, яка, як говорив А. Швейцер, є в кожному з нас, і повернення до якої може нас врятувати, людина здатна внутрішньо самовизначитися в глобалізованому світі [208, с. 152].

Духовний світ людини є апіорним. Духовність, як зазначає С. Кримський, – це здатність трансформувати універсум зовнішнього буття у внутрішній світ особистості, завдяки якому реалізується собітотожність

людини, досягається її свобода від залежності перед ситуаціями, що постійно змінюються [87, с. 23]. Проте, як підкреслює Т. Титаренко: «Життя завжди готує кожному нові й нові випробування. І їхня тривалість, важкість, складність якимось чином домірна людським можливостям, силам, які кожен із нас на цей момент має. Всі ми час від часу потрапляємо в такі життєві ситуації, які ніби спеціально створені для того, щоб допомогти нам пережити і усвідомити щось вкрай важливе, що залишалося поза увагою у миготінні буденності. Такі перешкоди на шляху до мети ніби кимось вигадані, щоб розширити можливості самодослідження, саморозвитку та самоподолання [173, с. 89]».

Закономірною характеристикою нашого сьогодення в умовах глобалізаційно-трансформаційних змін стали кризові явища. Запозичене колись з німецької мови слово «криза», з'явившись у російській мові на початку XVIII століття, набуло широкого розповсюдження і стало символом XX століття, визначило початок XXI століття. Слово «криза» походить від грецького слова «krisis», що означає вихід, закінчення; «це переломний момент, важкий перехідний стан, загострення, загрозливе нестійке становище [212, с. 37]». Криза є зміною статусів персонального життя і напрямку життєдіяльності, необхідністю знаходження її сенсу і прийняття свідомого рішення щодо вибору подальшої життєвої стратегії. Серед перекладів слова «криза» зустрічається і «суд». Близьким до нього семантично є слово «критика», на що звертає увагу Ф. Василюк, спираючись на думку С. Аверинцева [173, с. 90]. Отже, «криза (від грецьк. krisis – вихід, закінчення) – це складний, загострений стан, різкий перелом або занепад [109, с. 354-355]».

Із загальноприйнятої філософської точки зору, криза – це «...перерва у функціонуванні якоїсь системи з позитивним або негативним результатом. Виділяють три характерні риси кризи: 1) швидкість її наступу, виникнення, часто несподівано; 2) нетривалість або, навпаки, тривалість (затяжний характер кризи); 3) глибина впливу на систему [162, с. 203]». Криза є досягненням певної внутрішньої межі, далі якої людина не бачить сенсу свого існування, адже «втрачає», ставить під сумнів перспективний план свого подальшого розвитку.

Як зазначає І. Прокопенко, «...кризи поділяють на три фази: 1) передкризова, коли виявляються перші симптоми та причини можливості кризи, система входить в так звану «зону насичення», де її потенціал вичерпується; 2) піднесення, кульмінація кризи, досягнення межі розвитку; 3) руйнування системи або її перехід у нове становище, або створення нової системи [162, с. 203]».

Цікавим, на наш погляд, є етимологічне визначення китайського слова вейцзі (危机) [212, с. 37], яке складається з двох ієрогліфів: (危) – небезпека, а також (机) – можливість, що характеризує духовну кризу як тимчасову невизначеність між реальною небезпекою кризового стану і потенційною можливістю подальшого розвитку особистості після виходу з нього. На думку С. Гроф, Х. Гроф, саме ця китайська піктограма найбільш вдало символізує духовну кризу (spiritual emergencies), оскільки відображає її зміст двома радикалами: «загроза» і «можливість» [39, с. 19]. Враховуючи нейтральний характер китайського ієрогліфу (机 – можливість), можна сказати, що духовна криза постає як складна стадія духовного розвитку людини, яка дає можливість духовного зцілення, подальшого більш продуктивного розвитку, адже що людина в кризі шукає (на що спрямовує своє пізнання, на чому концентрує свою увагу), те вона і знаходить (бачить, усвідомлює, сприймає як дійсне).

Якщо розглядати кризу як можливість подальшого розвитку, криза не є злом, це лише тимчасовий, неминучий етап для відмови, відкидання усього, що заважає новому досвіду, адже прагнучи до кращого, намагаючись досягти якомога більшого із можливого, ми постійно ризикуємо потрапити у кризову ситуацію. У будь-якому випадку взаємопроникнення протилежностей є головним джерелом розвитку, де криза може стати початком важливих конструктивних змін, які неодмінно принесуть нові можливості для розвитку, для нових звершень у життєдіяльності людини. Це може статися лише за умови обрання людиною конструктивного виходу з кризи, її духовної стійкості й витривалості.

Отже, поняття «криза» є дуже складним. Визначення духовної кризи ще більш складне, особливо якщо враховувати складність і неоднозначність формулювання поняття «духовність». Зазначимо, що визначення духовності залишається досі дискусійним. Найчастіше ми вживаємо поняття «духовність» для характеристики внутрішнього, суб'єктивного світу людини, «духовного світу особистості», при цьому для більшості людей змістовний аспект цього поняття залишається нез'ясованим. У повсякденному житті люди ототожнюють духовність з душевністю, вбачаючи в останній тільки зовнішні ознаки індивідуально-типологічних особливостей особистості.

Проблема духовності не є тільки проблемою визначення вищого рівня освоєння людиною свого особистого світу (ставлення до нього, до природи, до суспільства та інших людей) в умовах глобалізації та інформаційної революції. Насамперед це проблема виходу особистості за рамки емпіричного буття, проблема життєтворчості, проблема піднесення над духовним занепадом як на індивідуальному, так і суспільному рівнях. Духовність завжди була в центрі наукових досліджень, зокрема за радянських часів плідно у цьому напрямку працювали М. Акопов, В. Барулін, М. Гордієнко, В. Доля, Р. Косолапов, Л. Коган, Л. Кобелянська, Б. Лобовик, М. Новиков, О. Осіпов, В. Ребрін, Г. Смірнов, Ц. Степанян, Д. Угрінович, О. Уледов, В. Тугарінов, Л. Янченко та інші [1; 60; 68; 182]. Методологічним підґрунтям аналізу духовності були гносеологічний, соціологічний, структурний, функціональний, аксіологічний, семіотичний, конкретно-історичний підходи. Проте необхідно визнати, що духовність досліджували тільки через призму аналізу культури соціалістичного суспільства, психології релігії, сенсу життя, моральної проблематики. На початку 90-х років ХХ ст. концептуальне осмислення проблеми стало більш інтенсивним, водночас проблема духовності не знаходила належної уваги серед учених.

Задля досягнення поставленої в дисертаційній роботі мети ми насамперед з'ясуємо етимологічне визначення категорії «духовність», що дозволить нам уникнути термінологічної плутанини під час дослідження проблеми духовного

та душевного вимірів людського буття, зокрема такого її феномену, як духовна криза особистості. Ми вважаємо, що зосередження уваги на цьому аспекті нашого дослідження є методологічно виправданим і необхідним перш за все у контексті з'ясування співвідношення термінів «духовність», «духовна» до змістовних аспектів категорій «дух», «душа», «духовна сфера». Проведений у цьому напрямку аналіз дозволить нам визначити теоретико-методологічне підґрунтя дослідження духовної кризи особистості в умовах глобалізаційних змін та інформаційної революції. Отже, процедура аналізу досліджуваної проблеми передбачає конвергенцію критеріїв описово-пояснювальних парадигм, визначення основних і міждисциплінарних понять, що розкривають її змістовні аспекти.

Етимологічне визначення категорій «дух», «душа», «духовність» вказує як на наявність спорідненості понять, так і на наявність суттєвої різниці між ними. Послугуючись найбільш розповсюдженим визначенням поняття дух (за словником М. Розенталя і П. Юдіна), зазначимо, що дух – «shiritus» – у буквальному розумінні (подих, найтонше повітря, дихання, запах) – це поняття, яке в широкому значенні слова тотожне поняттям ідеальне, свідомість як вища форма психічної діяльності; у вузькому розумінні однозначне з поняттям мислення [222, с. 77]. Дж. Перрі зауважує, що «...якщо ми подивимось на істинну феноменологію духу, то отримаємо зовсім інше поняття. Стародавні визначення поняття «духовний» мали на увазі дихання або повітря, повітря в русі, тобто вітер. На івриті це означає руах, на латині – анімус, на Дальньому Сході – прана або х'і. У європейських мовах це слово бере свій початок від латинського спірітус – дихання. Усі ці слова вказують на динамізм чогось непомітного, як повітря, але здатного бути сильним, як вітер. Кажучи стисло, дух – це дещо динамічне, що швидко рухається, вільне від матеріальної структури [39, с. 78-79]».

Ґрунтовним є етимологічне визначення поняття «дух», проведене В. Андрущенком і Л. Губерським. «У перекладі з латинської («shiritus») і грецької («рнеума») поняття «дух» буквально звучить як «повітря, що

рухається», «подих» (як носій життя). У давньоєгипетській фіванській теології Амуна це поняття уособлюється з океаном Нун, який створює світ і пронизує його своєрідним «життєвим диханням». Християнство пов'язує з ним сутність Бога («Бог є дух»). В деяких культурах «дух» трактується як «сутність землі і світу», «ідейний зміст мистецького твору», «всезагальний характер будь-чого» [41, с. 57]». У широкому розумінні «дух» – це філософська категорія, за допомогою якої визначається здатність особистості розкривати буття в його реальності та істинності, завдяки чому творчо ставитися до власної життєдіяльності. Як потенціал творчої активності дух є особливою духовною формою освоєння світу і водночас особливою формою саморозвитку особистості [185, с. 146]. Отже, дух характеризує самоздійснення суб'єкта, його здатність відтворювати себе у світі і репрезентує широкий спектр духовних явищ.

Першим філософом, який звернув увагу на проблему співвідношення духу, душі й тіла, став Оріген, який в трилогії «Слово про духовне діяння» розкрив здатність людини до духовного зростання [79, с. 21; 200, с. 100-105]. Оріген був впевнений, що людина створена з духа, душі й тіла. Дух дарується людині Богом і завжди спрямований до добра й істини [145, с. 315]. Оскільки Бог є духом, який всюди проникає і все охоплює у собі, Оріген вважав, що душа людини має подвійну природу, і саме вона вибирає між добром і злом. Духовна криза є духовною темрявою, яка поглинає людину, це зло, яке з'являється в людині, коли вона втрачає повноту буття, випробовуючи свободу волі й відходячи від Бога. Саме тому, як зазначає Т. Целік, вчення Орігена є стоїчно забарвленим вченням платонізму, що оптимістично підкреслює здатність людини знаходити індивідуальний шлях спасіння душі від духовної темряви [200, с. 100].

Слово душа (soul) і слово дух «spirit» між тим мають суттєві різниці, хоча на практиці вживаються як синоніми. За висловом Д. Елкінза, «...дух має справу з рухом вгору, тоді як душа – з рухом униз. Дух – це про висоту, а душа – про глибину [44, с. 109]». Саме душа навчає нас нового виду духовності.

Враховуючи існуючі розбіжності у з'ясуванні сутності та змісту категорії «дух», доречним є зауваження М. Шелера стосовно того, що «...мало хто розуміє під цим словом щось визначене. Якщо за головне у розумінні духу вважати особливу пізнавальну функцію, рід знання, яке може давати тільки він, тоді основним визначенням «духовної» істоти буде її – або її буттєвого центру – екзистенціальна незалежність від органічного, свобода, звільнення від примусу і тиску, від «життя» та усього, що належить «життю», отже і її власного, пов'язаного з потягами інтелекту [138, с. 149]».

Виходячи з розуміння категорії «дух», «душа», можна визначити смисл поняття «духовність». Духовність є інтегральною філософською категорією, яка достатньо досліджена, але разом з тим між дослідниками досі немає згоди у визначенні духовності. Філософи пов'язують духовність з орієнтацією людини на трансцендентальну мету і досягнення екзистенційності, а отже духовність, як підкреслює Г. Райх, виходить за межі біологічного [44, с. 145]. Духовність виражає динамічність буття особистого і суспільного, охоплює всі духовні явища. «Англійське слово «spirituality» («духовність») походить від латинського «spiritus», яке означає «подих», – мається на увазі подих життя [44, с. 123]».

Духовність як здатність до відчуття буття і себе має різні прояви, але єдиною лишається її мета, а саме здатність людини приєднуватися своїми почуттями до інших. Отже, поняття «духовність» визначається як виявлення багатства духовного світу особистості, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитів моральності. Як зауважує І. Загарницька, останнім часом у дослідженні духовного світу людини відбулися зміни у вигляді появи нового концептуального бачення компонентів цього феномену, до яких пропонують додати таке: «знання та його види (І. Бойченко, В. Рижко, В. Храмова та ін.); віру та переконання (П. Копнін, М. Михальченко, В. Шинкарук та ін.); оцінки, цінності й ціннісні форми свідомості (В. Возняк, В. Волович, М. Зелінський, М. Мокляк, А. Ручка, Л. Сохань та ін.); мету, ідеали, норми, орієнтири та інші

регулятивні компоненти діяльності (Л. Губерський, І. Надольний, Ю. Осічнюк, В. Ярошовець, О. Яценко та ін.) [55, с. 101].

Духовність є категорією людської життєдіяльності, яка виражає здатність людини до самотворення і творення культури. Стосовно духу духовність має декілька смислових відтінків. Насамперед духовність є смисловим еквівалентом категорії духу, визначає дух як людський здобуток. Як зазначає В. Кремень, поняття «духовність» «...показує, що в об'єктивному плині світових подій людина та людство мають унікальну можливість керуватись як об'єктивно існуючими чинниками, так і своїми власними почуттями та думками, поєднувати чуттєве і раціональне в організації свого власного життя. Тому, коли йдеться про необхідність злету духовності, треба мати на увазі невблаганний потяг людини до прогресу і щастя. Цей потяг буде спонукальним у життєдіяльності доти, доки існуватиме єдність духу (об'єктивно існуюче джерело людського життя), душі (суб'єктивний прояв духу, індивідуалізований дух) і духовності (реально існуюча, душею пережита сила духу, що безпосередньо спрямовує діяльність людини) [83, с. 2]».

Сучасна людина знаходиться у постійному стані напруженої свідомості. А. Камю говорив, що очевидним фактом морального порядку є те, що людина стає жертвою своїх істин. Вочевидь динамічність появи нових змістів сучасного життя ускладнює прийняття людиною життя як такого, але на духовному рівні неспроможність зберегти рівновагу між тим, що людина вважає істинним, очевидним для неї, і тим, що є об'єктивно буденним, але неузгодженим з її індивідуальною свідомістю, породжує духовні конфлікти, порушує її духовний лад. Духовні конфлікти втілюються і знаходять свій притулок у серці людини, і, як говорить А. Камю, «немає нічого більш прекрасного, ніж боротьба інтелекту з реальністю, що його перевершує [65, с. 53]». Життя людини сповнене багатьох критичних, кризових, екзистенціальних і термінальних ситуацій, які впливають на форми прояву духовності, а саме духовні стани і почуття людей.

Вважаємо за необхідне підкреслити, що критичні або конфліктні духовні ситуації є насамперед духовним відбитком складних життєвих обставин, які

дуже швидко, несподівано виникають і загострюються. Як правило, це суб'єктивне неприйняття на духовному рівні певних життєвих ускладнень, які порушують духовну рівновагу внаслідок необхідності зміни життєвої стратегії. Конфліктну духовну ситуацію людина здатна подолати самотужки, доволі безболісно, але все ж таки її необхідно визнати як попередження про порушення духовної гармонії і цілісності особистості (такою, що здатна спричинити кризові переживання). Кризові переживання значно глибші. На духовному рівні кризове переживання поєднує невизначеність, стрес, що зумовлює напруженість і тривожність людини, провокує зміну специфічних форм почуттєвого прояву духовності.

Духовна криза – це своєрідна ревізія життя, насамперед ревізія «Я – концепції» людини. «В кризі людина відчуває, що вона не така, що всі її зусилля пристосуватися, вийти з ситуації, організувати своє життя іншим чином марні. На першому плані виявляються не зовнішні обставини, не ситуація, а сама особистість у колі її значущих взаємин [173, с. 63]». Враховуючи, що поняття духовності характеризує насамперед поведінку людини, яка детермінується цінностями, необхідно підкреслити, що на рівні духовності поведінка людини визначається вищими цінностями, які виконують мотиваційну функцію. А. Маслоу визначав ці цінності як «цінності буття», а саме: добра, справедливості, краси, любові [98, с. 108-111].

Зміни на рівні функціонування ціннісної системи завжди супроводжуються кризою (нормативною чи ненормативною). Виходячи з цього, вважаємо, що в процесі онтогенетичного розвитку людини криза (в тому числі і духовна) є точкою біфуркації, станом (духовним станом), спрямованим на зміну у системі духовних компонентів і цінностей особистості. Відповідно духовну кризу необхідно розглядати як стан духовної напруги (причиною якої є певна подія або зміна статусів персонального життя людини), оскільки будь-яка криза породжується проблемою, яку людина не може вирішити звичним способом у короткий час, внаслідок чого у разі нестачі адаптаційних ресурсів спостерігається деформація форм прояву духовності (компонентів духовності).

Основними структурними компонентами духовності є пізнавальний, моральний і естетичний компоненти, що дозволяє виокремити чотири аспекти духовності: перетворення реальності, її пізнання, ціннісне осмислення та спілкування. Виокремлюють потребово-ціннісний (духовні потреби та духовні цінності), пізнавально-інтелектуальний (спостережливість, допитливість, глибина, самостійність і критичність мислення), вольовий (цілеспрямованість, наполегливість, саморегуляція), вчинково-діяльнісний (духовний саморозвиток, духовна діяльність), почуттєво-емоційний та естетичний компоненти духовності. Зазначимо, що духовна криза також має певні складові компоненти, якими насамперед є типи переживань (внутрішня робота з відновлення душевної рівноваги). Виокремлюють два типи кризового стану: перший тип залишає (зберігає) можливість виходу (повернення) з кризового стану на попередній (звичний) рівень життя людини; другий «кардинальний», коли людина повністю «відмовляється» від попередніх життєвих замислів, відчуваючи, що єдиним виходом з кризи є необхідність як самозміни, так і зміни сенсу життя (пошук оновленого сенсу).

Структура кризи також є різною. Як зазначає І. Прокопенко, «...розрізняють кризи з однією верхівкою (кульмінацією) – при досягненні межі еволюції системи і кризи з двома і більше кульмінаціями (затяжні кризи при нестабільності системи, затухання і заново спалах). Допускається також можливість кризи в іншому, більш загальному, коли на фоні кризи певної інтенсивності та тривалості виникають менш тривалі кризи, але іноді більш інтенсивні [162, с. 203-204]». Загальноприйнятим є розподіл криз на групи залежно від їх перебігу та інтенсивності, яка визначається силою переживань, а саме чотирьох типів переживань, які супроводжують процес відновлення душевної рівноваги, духовної гармонії: гедоністичні, реалістичні, ціннісні і творчі переживання. Так, ігноруючи кризу, намагаючись у будь-який спосіб зберегти зміст (сене) життя, людину охоплюють гедоністичні переживання (від грецьк. *hedone* – насолода). Підкорення кризовій реальності (орієнтація тільки на сьогодення) супроводжується реалістичними переживаннями. Визнання

(свідоме сприйняття) кризової ситуації супроводжують ціннісні переживання. У свою чергу, здатність людини до вольового самоконтролю у кризовій ситуації (здатність до свідомого пошуку конструктивних виходів з кризи) активізує творчі переживання. При цьому, як правило, кризи розподіляють на три типи, враховуючи причини, які їх зумовили: кризи розвитку, травматичні кризи і кризи втрати [120, с. 4].

Духовна криза (як і будь-яка інша) має свій початок (первинне зростання духовного напруження). У разі неефективності звичайних способів вирішення проблеми, що спричинила кризу, відбувається зростання напруження. Мобілізація внутрішніх ресурсів загострює напруження. При цьому, якщо зусилля, які докладає людина для подолання кризової ситуації, виявляються недостатніми, напруження досягає своєї кульмінації (підвищення тривожності, стан депресії, відчуття своєї безпорадності, зневіра, дезорганізація). Враховуючи наведені стадії розгортання кризового стану, можна зробити висновок, що криза має складну внутрішню динаміку. Зазначимо, що визначити динаміку внутрішніх станів (духовного стану) значно важче, ніж констатувати динаміку прояву почуттів і зовнішньої поведінки, адже духовна криза супроводжується зміною як аналітично-синтетичної діяльності мислення, так і пізнавально-інтелектуального компоненту духовності. Допитливість, спостережливість, самостійність і глибина мислення трансформуються, емоційно-вольовий компонент також зазнає суттєвих змін.

Переживання духовної кризи супроводжується депресією, деструктивними почуттями або самотністю. Зниження саморегуляції, рівня рефлексування власних думок, дій і вчинків відповідно до наявних духовних ідеалів, моральних настанов та звичної системи цінностей обумовлює усамітнення, обмеження спілкування (міжособистісної взаємодії). Людина або заглиблюється у себе внаслідок обмеження спілкування (усамітнюється), або стає більш активною в міжособистісних комунікативних зв'язках, намагаючись у такий спосіб позбутися так званої «самотності серед людей». Отже, будь-яка криза має (передбачає) два виходи: відновлення (відродження) перерваного

кризою життя (духовного стану) або новий (змістовно) рівень особистого розвитку (духовного розвитку).

Вихід з кризи, деструктивний або конструктивний, який обирає людина, залежить від змісту кризи, її тривалості, насамперед від досвіду, який має людина, адже саме він визначає характер сприйняття і усвідомлення кризової ситуації, ставлення до неї, до себе, до інших людей, до життя взагалі. Кризовий стан потребує активізації почуттєво-емоційного компонента духовності, передусім саморегуляції, оскільки зниження рівня тривожності сприяє появі позитивно-емоційного ставлення до себе, інших людей. Людина, відповідно, починає адекватно (толерантно) реагувати на «дискомфортність» кризового стану. Завдяки оновленому духовному саморозвитку, самовдосконаленню (самоконтролю над своїми почуттями, діяльністю), людина успішно долає кризу (обирає конструктивний вихід з неї), що супроводжується зміною цінностей, інтересів, мети духовних вчинків. Якщо переборення кризи стає духовною метою, то духовні вчинки людини спрямовуються на духовний саморозвиток, духовне оновлення. Актуалізується гуманістичний компонент духовності, змінюється ставлення людини до життя (життя стає вищою цінністю), що сприяє гармонізації духовності. Натомість деструктивні виходи з духовної кризи є наслідком небажання, нездатності протидіяти проблемі. Якщо людина має негативний досвід вирішення проблем, духовна криза набуває тривалого характеру і супроводжується невротизацією людини. Замість активного прагнення до усвідомлення сенсу кризової ситуації, пошуку ефективних тактик і стратегій її подолання людина стає бездіяльною, апатичною.

Духовність як унікальний феномен людського буття завжди була об'єктом дослідження в різних галузях науки. При цьому, на нашу думку, саме багатомірність феномену духовності зумовила велику кількість підходів до дослідження цього явища. Проблему духовності, насамперед духовної кризи особистості, розглядають сьогодні представники багатьох наук: філософії, соціології, педагогіки, психології, культурології тощо. Виходячи з парадигми

науки, її представники мають своє бачення сутності духовності, що певним чином підкреслює універсальність феномену духовності. Ми вважаємо, що за цих умов унеможлиблюється однозначність тлумачення і розуміння духовності як феномену і наукового поняття, що ускладнює визначення змістовного аспекту духовної кризи. З цього приводу доречним є розгляд існуючих сьогодні визначень духовності і духовної кризи в різних галузях знань.

У сучасній філософській традиції духовність визначається як категорія людського буття, що виражає його здатність до творення культури та самотворення (розуміння духовності передбачає три начала: пізнавальне, етичне і естетичне, яким відповідають духовні цінності: істина, добро, краса), а духовна криза характеризується як найглибша і найгостріша з усіх криз (оскільки поєднує у собі кризу особистості, кризу людських взаємовідносин і кризу сенсу життя). На думку В. Яніва, «...криза є причиною шукання, – а усвідомлення виявів, причин і наслідків кризи наближує нас до відшукування того, що нам бракує. ...криза є вислідом якихсь розвоєвих тенденцій [230, с. 154]», які поступово провокують кризу сенсу життя як екзистенціальну ситуацію, в якій людина практично повністю втрачає сенс свого існування. Це так званий «екзистенціальний вакуум», який не виникає раптово, адже, як зазначає Т. Титаренко: «Раптовим може стати усвідомлення внутрішньої та зовнішньої пустки, безперспективності, безнадійності існування. Зовнішні обставини можуть практично не змінюватися протягом досить тривалого часу або змінюватися непомітно. Людина живе по інерції і раптом починає розуміти, що така щоденна безпросвітність ніколи не скінчиться, що внутрішньої свободи, і відповідно, радості існування, спілкування, взаєморозуміння немає [173, с. 65]».

У межах соціально-філософської парадигми типізації криз розрізняють кризу соціальну, яка є своєрідним суспільним станом, який, як підкреслює М. Цибра, «...виникає з причини конфлікту між новим змістом і старою формою у розвитку соціального явища. Криза соціальна виникає при втраті суспільством здатності новоутворення. Кризовий стан не паралізує

життєдіяльність суспільства, а лише обмежує здатність до новоутворень. Водночас криза соціальна є свідченням початку суттєвих змін суспільного організму, змін, що поступово трансформують суспільство в якісно нове, де можуть виникати такі структури та відносини, які були неможливі раніше [162, с. 204]». Виокремлюють наступні види соціальної кризи: економічна, культурна, духовна, екологічна, політична. Враховуючи це, зазначимо, що предмет нашого дослідження знаходиться не тільки у площині суб'єктивного досвіду людини (духовна криза особистості), а також у соціальному (духовна суспільна криза), оскільки людина як особистість є активним суб'єктом діяльності та спілкування.

У соціологічній парадигмі поняття духовності визначається як переважання в людині духовно-моральних, інтелектуальних (цінностей) над матеріальними [163, с. 99]. М. Лапін зауважує, що в соціології виокремлюють стабільний і кризовий стан суспільства. Кризовий стан характеризується порушенням стабільності, гострими соціальними конфліктами, а отже є переходом соціальної системи (через дезінтеграцію і конфлікт) від її минулого стану до нового. Кризи в суспільстві бувають часткові (локальні й інституціональні) і загальні (соціетальні: соціальна, культурна, соціокультурна). За характером внутрішньої динаміки вони поділяються на ті, що вирішуються самі (нормальні), і патові (патологічні). Водночас звертаємо увагу на ще один вид кризи, який М. Лапін виокремив у своєму дослідженні ще у 1992 році, а саме на патологічну соціокультурну кризу, яка характеризується загальною кризою соціальних відносин, кризою культури і постійними переходами від однієї кризової ситуації до іншої, а отже суспільство, яке її переживає, є кризовим соціумом [90, с. 33-34].

Зазначимо, що кризовий стан суспільства гальмує духовний саморозвиток особистості, особливо якщо мова йде про подвійну кризу: одночасний перебіг соціальної і культурної криз. Духовна криза постає як ненормальний духовний стан суспільства. Як зазначає В. Янів: «В соціології криза згідно з медичною термінологією має значення ненормального, – хворобливого стану. Другою

спільною рисою є момент переходу з одного стану в другий, при чому, однак, цей перехід не мусить мати рівно драматичного, дилематичного характеру: «бути чи не бути». Соціологічна криза може мати більш перманентний характер, або кризою називаємо недугу на пограниччі двох епох [230, с. 155]».

У культурологічному аспекті духовність визначається як здатність людини до пізнання себе і світу, а дефініцією духовної кризи є «ствердження браку віри у власну культуру», тобто криза культури [230, с. 156]. Криза культури є кризою способів діяльності людини, способів відтворення життєдіяльності суспільства, а отже охоплює наступні сфери суспільного життя: духовно-моральну, трудову, етнічну й екологічну. Основною характеристикою духовно-моральної кризи є розкладання суспільної моралі в умовах тотального дефіциту товарів і послуг, усвідомлення людьми безперспективності вирішення своїх життєвих проблем [90, с. 35]. Духовна криза розкривається як криза особистісного самовизначення.

У культурно-антропологічному контексті духовність може бути світською і релігійною. Зрозуміло, що духовна криза постає у цьому випадку як криза віри і надії, але ми хочемо звернути увагу на те, що культурно-антропологічна парадигма найкращим чином підходить для розгляду найскладнішого виду духовної кризи – духовно-термінальної кризи, або кризи «останнього життєвого вибору» в ситуації, коли людина знає, що її життя приречене, і силою духу намагається наповнити його залишок найвищими духовними цінностями, а саме: вірою, надією і любов'ю. Цю кризу, в якій людина бореться, за словами Т. Титаренко, зі страхом власної фінальності, скінченності, людина переживає як переосмислення ставлення до життя і смерті [174, с. 135].

У психологічному і педагогічному аспектах найчастіше духовність визначається як «індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших» [34, с. 106; 160, с. 149]. Поняття «духовність» досліджується у багатьох психологічних напрямках: об'єктивації у вищих

проявах духу; факторів духовності і умов її формування; саморозвитку і самореалізації особистості; теологічному. Загальноприйнятим визначенням суті духовності є наближення людини до загальнолюдських цінностей, до духовної культури; переживання пізнавальних, етичних і естетичних аспектів буття; саморегуляція і самоактуалізація людини; одкровення і наближення до Бога [62]. Відповідно духовна криза постає як трансформація життєвого шляху, коли під загрозою опиняється життєвий задум, проект майбутньої світобудови, сенс життя. Таким чином, духовна криза, як вказує Т. Титаренко, є частковою або повною руйнацією старого життєвого світу, коли, відмовляючись «від звичних уявлень про цінності, ідеали, сенси, цілі», людина «опиняється перед запитаннями, які не мають однозначних відповідей [173, с. 90]».

Духовна криза – це своєрідний моральний «суд» самого ества людини і її особистого буття. Ми вже згадували про те, що зустрічається тлумачення слова «криза» у сенсі «суд», «духовний суд». Особливо це стосується православної традиції, де саме поняття «духовність» походить від поняття «дух». Звернімо увагу на це більш детально, оскільки сьогодні саме з православною традицією більшість людей ототожнює духовність. Дух розуміють по-різному. «Бо цим ім'ям називається і Святий Дух. Називаються духами і сили Духа Святого. Дух – також і добрий ангел; дух – і душа; іноді зветься духом і розум: дух – і вітер; дух – і повітря», – писав з цього приводу Св. Іоанн Дамаскін [47, с. 113]. Під Святим Духом у православ'ї розуміють одну з іпостасей Святої Трійці (Бог Отець, Бог Син – Христос, Бог – Дух Святий). Бог є абсолютною чистотою і любов'ю («Бог є Дух: Бог є любов» [97, с. 195]), а отже той, хто наблизився до нього і ототожнився з ним, є духовним.

Таким чином, православна антропологія виокремлює «дух» як певний вимір людської особистості. Архієпископ Лука (Войно-Ясенецький) зазначає, що: «Дух і душа людини нероздільно з'єднані при житті в єдину сутність; але можна і в людях бачити різні ступені духовності...[97, с. 218]». Дух має відношення до світу трансцендентного, живе у ньому і сам належить вічності. Дух є відображенням нашої душі, а саме тієї її частини, яка знаходиться поза

межами нашої свідомості. «Духовність є вищим досягненням людської душі [97, с. 224]».

Зазначимо, що з перших століть християнства поняття «духовність» трактувалося як опосередкований прояв дій Святого Духу в різноманітних сферах діяльності людини, а виразам «дух», «духовний» надавалося значення розумного начала в людині або дії Святого Духу. Православна антропологія виокремлює в людині три сторони: дух, душу і тіло. Духовне формує особистість людини, а саме її ядро і є центром самосвідомості. Тіло людини як і її душа є провідниками і засобами виразу духовного початку людини. Іменник «духовність» походить від прикметника «духовний». Таким чином, духовність є станом духовної людини. Духовною є людина, яка має в собі дію Святого Духу, тоді як душевною людиною є та, яка має душу і тіло, але не здобула Святого Духу, який дає життя душі. Метою православної духовності є зміцнення людини від влади гріховних пристрастей духовною тверезістю і молитвами. Саме тому, основною характеристикою православної духовності є упокорювання і любов, і, як зазначає В. Доля, духовність у богословському розумінні визначає те, що стосується віри, Бога, Церкви [49, с. 5]. Духовність найчастіше ототожнюють з релігійністю особистості, але останнім часом ми спостерігаємо все більше її ототожнення з освіченістю і інтелектуальністю людини.

Враховуючи вище наведене, вважаємо, що сутність сучасної парадигми як духовності, так і духовної кризи визначена не достатньо. Саме тому ми зосередили увагу на з'ясуванні сутності духовності, а через неї і духовної кризи, яка охоплює кризу особистості, кризу людських взаємовідносин, кризу сенсу життя, в контексті конструктивно-критичного осмислення фундаментальних положень класичної філософії. Духовність у нашому дослідженні постає як інтегральна категорія, яка виражає теоретико-пізнавальну, художньо-творчу, морально-аксіологічну активність людини. Охоплюючи таким чином широкий спектр явищ, поняття «духовність» визначає сутність людського духу, виявляє проблему духовного розвитку

людини як специфічної форми її самовизначення. Як зазначає В. Андрущенко: «Людська духовність – багатогранне і суперечливе явище. Вона формується як здатність переживати дійсне, минуле і майбутнє як сучасне. Духовність не зводиться до свідомості. Вона є результатом іншого (ніж відбиття) ставлення до дійсності [4, с. 286]».

З давніх часів люди намагалися досягнути духовність у всіх її вимірах. У давньоєгипетській літературі III тис. до н. е. ми знаходимо «Сперечання розчарованого зі своєю душею», в якому розкриваються причини духовної кризи особистості, наводяться її ознаки. Усвідомлення кризи автор розкриває словами: «Бачиш, ім'я моє ненависне...», все через «...безчесність, охолодження душевне, пожадливість сердець і розповсюдження насильства. Братоненависть, користолобство, несправедливість і безліч страждань, що охолоджують душу, вбивають довіру [13, с. 97-100]». У кризовому стані людина усвідомлює те, що вона стала не такою, як була раніше. З моменту усвідомлення змін, що відбулися, розпочинаються внутрішні душевні сперечання, які у разі усамітнення не дозволяють людині вийти із кризової ситуації, а отже самозвинувачення, роздратування, гнів, образа повинні знайти вихід. Інколи цей вихід може бути досить небезпечним, але у будь-якому випадку важливим є той факт, що людина його шукає.

Духовна криза постає як усвідомлення людиною кризи довіри і самотності. Ми вважаємо, що саме так чи не вперше було розкрито базисну дисгармонію, яка походить від суцього у вигляді недовіри, печалі, відчаю, нудьги і страждань. Причини зневіри криються зовні, а саме в кризовому стані суспільства, його духовній занедбаності. Долаючи відчуження зусиллями волі й розуму, автор ставить питання: «Кому мені відкритися сьогодні?», яке є риторичним для кожного, хто опиняється в духовному вакуумі, втрачаючи довіру до людей, суспільства і до самого себе. Виходом з духовної кризи автор вбачає смерть. «Смерть вбачаю сьогодні одужанням хворого, звільненням з полону страждання [13, с. 99]». На нашу думку, в цьому простежується невідповідність індивідуального вибору людини поклику буття суцього.

«Сперечання розчарованого зі своєю душею» можна вважати своєрідною «предтечею» філософських вчень Ф. Ніцше, С. К'єркегора, А. Шопенгауера, М. Хайдеггера, К. Ясперса, які розкривали причини духовної кризи.

Звернімо увагу, що вже у релігійно-містичних вченнях філософів стародавнього Сходу вирішення духовної кризи особистості постає через оновлення духовності, через здатність людини змінювати себе. Вона проявляється у залученні людини до вищих цінностей людського буття. Так, у Махабхараті говориться, що духовна міцність і душевна стійкість людини криються саме в доброті: «Із доброти, що в душі утвердилась, довіра до всіх істот зародилась. Прекрасні якості є у людей, найдорожчими з них є добре серце [14, с. 80]». Духовність постає як узгодженість і пропорційність буття особистості, рівновага між відчуттям самодостатності і відчуттям спільності. Підтвердження цьому знаходимо в індійській філософії, а саме у Ведах і Упанішадах, де наголос робиться на необхідності проходження людиною шляху духовного розвитку задля досягнення цілісності свого мікрокосму. Духовний розвиток – це не пізнання світу, це шлях встановлення гармонії людини і світу. Він починається з визнання того, що є добром, а що злом. Духовно зростаючи, людина починає розуміти, що добро – це насамперед любов до всіх, до усього живого. Це повна відсутність зла як у думках, так і у діях: «Ні в думках, ні в діях не маючи зла, ось істина вічна, правда свята [14, с. 79]». Отже, духовна гармонія втілюється в доброму серці, бо саме серце є притулком духу.

Як зазначає Л. Грімак, найсуттєвішою ознакою духовності і духовного розвитку людини, характерною для Упанішад, є наближення атмана до злиття з брахманом [38, с. 24-25]. Ототожнюючи атман з індивідуальним «Я» людини, в Упанішадах вищим сенсом людського існування вбачається збагачення Абсолюту (брахмана) самосвідомістю (атманом). Ідеали давньоіндійської філософії унаслідували класичні філософські системи, зокрема йога, яка є філософією «поєднання» свідомості людини з її «Я», тобто зосередженості свідомості на «Я» задля самореалізації. Передусім йога привернула нашу увагу

як техніка, духовна практика, яка сприяє досягненню самореалізації. Як метод психічної рівноваги йога є технікою самореалізації людини через заспокоєння психіки в процесі самопізнання. Вона стає можливою лише за умови внутрішньої свободи особистості, яку можна досягти завдяки спеціальним методам фізичного тренування, хатха-йоги і раджа-йоги (системи вправ, що дозволяють керувати психофізіологічними станами і зосереджуватися на своїх думках). Раджа-йога допомагає людині вдосконалити сприйняття. Враховуючи, що кожна людина шукає істину, намагаючись пізнати її за допомогою власного досвіду, С. Вівекананда зазначає, що раджа-йога пропонує людству практичний, науково розроблений метод осягнення цієї істини на основі спостережень за нашими внутрішніми станами [25, с. 118-119] і духовного пробудження людини (пробудження Кундаліні), яке сприяє реалізації духу [25, с. 145-149].

Долаючи особистісну обмеженість і недосконалість, людина духовно зростає, на цьому, зокрема, наголошували свого часу суфісти. Духовність у суфіїв – це також внутрішня гармонія, яка базується на почутті справедливості і любові. Основою духовного розвитку людини вважалося самопізнання через пізнання Бога. Отже, духовні заняття суфіїв споріднені загальнодоступним ритуалам ісламу, релігійної системи пророка Мухамеда. Іслам, у свою чергу, пропонує конкретні стадії психодуховного зростання людини, зосереджуючи увагу на видозмінюванні форми нафсу, нижчої форми «Я», яка за умови її домінування спричиняє духовну кризу. Основними чинниками подолання кризи є опанування людиною імпульсів і спокус, спрямованих на задоволення бажань. Приклад досвідченого погляду на духовність ми знаходимо в текстах проповідей Будди «Типітака», особливо в її другому розділі «Сутта-ніпати» [13, с. 445-453], а також у школі дзен-буддизму, про що свідчать тексти «Дхаммапади» [13, с. 432-445].

Оскільки буддизм надавав перевагу досвідові перед теологією і абстрактною філософією, духовний розвиток людини постає як процес її звільнення від буденності, що приносить страждання. Культивуючи терпіння як

метод самопізнання, людина може досягти саторі, раптового прояснення, завдяки прийомам самодисциплінування мислення і фізично обмежувальних вправ, адже тільки в нирвані людина знаходить свою душу. З часом про дзен-буддизм Е. Фромм скаже, що саме він здатен запобігти душевній кризі особистості. «Дзен-буддизм допомагає людині знайти відповідь на питання свого існування, відповідь, яка у своїх істотних рисах схожа з тією, яку дає іудео-християнська традиція, і яка у той же час не суперечить таким досягненням сучасної людини, як раціональність, реалізм і незалежність. Парадоксально, але східна релігійність, на відміну від західної, ближча по духу західному раціональному мисленню [203, с. 14]». Як сила «Де» постає духовність в даосизмі. «Дао» є основою усього сущого, а «Де» як добродійність є благою чеснотою, завдяки якій Дао як шлях до світової гармонії оформлюється в кінцевих речах світу. Отже, Де є формою прояву Дао в конкретній людині, що дуже вдало висвітлено Лао-цзи в «Даодецзін» [13, с. 319-320].

Зазначимо, що страждання душі є провідною темою не тільки буддизму, а й конфуціанства. Велику увагу конфліктам духовного рівня надає історіограф конфуціанства Бань Гу («Книга пісень») і послідовник Конфуція Мен-Цзи [13, 261-319]. Страждання душі як крик душі у її хворобливому стані, симптомами якого є біль, якого ми зазнаємо, висвітлювали моїсти, зокрема Мо-цзи у філософській прозі «загальної любові» [13, с. 328-331]. Першочерговими для філософів стародавнього Сходу були пошуки в духовному універсумі загальнокосмічного розуму, загальноприйнятних для людини способів виходу з духовної кризи, задля збереження підсвідомого відчуття єдності з першоосновою світобуття. Зрозуміло, щоб пізнати депривації духовного рівня, ми повинні зануритися в глибини душі. Одним із перших поєднав душу з глибиною грецький філософ Геракліт. Це підтверджують його метафори, які здатні відобразити рух у онтологічному і психологічному просторі, завдяки чому допомагають людині структурувати її досвід і буття. Філософія античності розглядає духовність в контексті вирішення питання

духовної і фізичної сили, або слабкості людини, роблячи наголос на вольовій саморегуляції. Особливої уваги заслуговують, на нашу думку, трагедії Еврипіда («Іпполіт», «Медея») [15, с. 231-344], який цікавився діалектикою почуттів і розкрив зміст внутрішнього, суперечливого буття людини у кризових для неї ситуаціях. Так, у трагедії «Іпполіт» Еврипід, засвідчуючи кризу старого світогляду, наголошує на тому, що вона неодмінно позначається на окремій людині як криза ціннісних орієнтацій, внаслідок чого люди страждають. Проте людина не повинна соромитися своїх переживань, адже духовна криза взаємопов'язана із кризою суспільною, однією з ознак якої є невизначеність, яка сама по собі завжди підвищує рівень страху і є потрясінням, яке очищує душу, а отже катарсис (як емоційне потрясіння, що очищує людину) є методом лікування. Таким чином, вже в античній літературі акцентувалася увага на таких аспектах душевної дисгармонії особистості, як втрата сенсу, обмеження проявів індивідуальності, внутрішні конфлікти.

У контексті деструктивних тенденцій сьогодення нас насамперед цікавлять ті метаморфози, які відбуваються з людиною, враженою духовною кризою, а саме той факт, що життя, позбавлене сенсу, для людини не існує. Враховуючи, що сенс є посередником у стосунках людини зі світом, із самою собою, є основою думок і почуттів, щоб уникнути поглиблення бездуховності, стає зрозумілою необхідність планомірного формування позитивних моральних якостей та здібностей, тобто руху у напрямку самовдосконалення, яке є свідомою моральною діяльністю людини, а саме її здатністю до самооцінки, самоконтролю, вольової саморегуляції. Рухаючись у напрямку осмислення суперечливого внутрішнього світу людини, Овідій у «Метаморфозах» висловлює впевненість у тому, що людина здатна здолати усі життєві негаразди лише за умови, що вона знайде злагоду з собою у сумних метаморфозах її буття.

Стан духовної кризи Овідій характеризував як стан самотності, коли розум не погоджується з долею, а пам'ять активно актуалізує минуле буття. Супутниками кризи стають смуток, втома і біль: «Жити не маючи сил, а

померти – не маючи зваги», людина стоїть немовби біля «межового стовпа [112, с. 183]». Овідій наголошує, що «на вершині нещастя – ми безпечні», а тому «не відхиляймося, однак, наче коні, захоплені бігом, від межового стовпа! Саме небо й під ним усе суще – в змінах постійних, а також земля, як і все на ній суще, значить, і ми, що є часткою світу, й крім тіла важкого, маємо душу крилату... [112, с. 252, с. 270-271]». Так, ми маємо душу, яка окрилена надією, і, як зазначає О. Осипов, «чим вище надія, тим більше вона окрилює [119, с. 159]».

Враховуючи, що криза знесилоє людину, нищить надію, виснажує душу, примушує усамітнитися, зауважимо, що в свідомому усамітненні криється помилка, оскільки, якщо людина залишається на самоті, вона завжди опиняється у зоні ризику [29, с. 20]. Замкненість, усамітнення і відчуження загострюють біль. Недарма Овідій говорить: «Годі! Май міру якусь: не тебе ж одинокую спіткала доля така. Озирнися на горе чуже – перетерпиш легше своє [112, с. 271]». Отже, необхідно не усамітнюватися в індивідуальній свідомості на кризових явищах, оскільки вони є атрибутивними властивостями всіх людей, а намагатися знайти індивідуальні детермінанти оптимізації процесу гармонізації своєї цілісності задля відчуття життєвої гармонії на тлі швидкоплинного часу.

Підкреслюючи швидкоплинність людського життя, Платон стверджував, що душа людини безсмертна. Якщо людина живе згідно з вимогами природи і прагне охопити всю цінність буття, то має здорову душу, в якій панує справедливість і великодушність, моральна щедрість: «Здорове начало прищеплює здоров'я, а хворобливе – хворобу. ... Прищепити здоров'я означає надати тілу певний природний устрій, щоб у ньому владарювали й скорялися ті начала, які за своєю природою повинні робити перше або друге, тоді як хвороба спричинює панування і підкоряння тілесних начал всупереч природі [132, с. 136]». Незважаючи на те, що душа є уособленням прагнення до ідеалу, на думку Платона, вона все ж таки може «хворіти». Хворобу душі спричиняє життя наперекір природі, життя, в якому людина розмінюється на

дріб'язковість. Отже, хвороба душі, якщо її не вилікувати, обов'язково спричинить духовну кризу.«...Якщо хтось не дбає про свою душу, то він наражає її на велику небезпеку», – застерігав Сократ [131, с. 223]. Саме тому необхідно пильнувати, «...щоб не приховався від тебе негідний вільної людини спосіб думок, зокрема дріб'язковість, бо нема гіршого, ніж вона, ворога для тієї душі, яка завжди хоче прагнути божественного й людського в їхній нерозривній єдності [132, с. 179]».

Заслуговує на увагу змістовне пояснення розгортання духовної кризи, яке подає Платон, який, розмірковуючи над тим, чим людина може зарадити собі під час духовних суперечок і страждань, попереджає: «Але насамперед бережімо себе від однієї біди. ... Щоб ми не стали ненависниками всякого слова, як дехто стає людиноненависником, бо з усіх лих, що можуть спіткати людину, немає більшого за ненависть до слова. А те й те постає в однаковий спосіб. Людиноненависництво виникає тоді, коли ми щиро та беззастережно віримо комусь і вважаємо його людиною вельми чесною, здоровою, гідною довір'я, а згодом переконуємось, що людина підла й підступна, а ще згодом нам зустрінеться інший такий самий негідник. Якщо хтось розчарувався так не раз, та ще й у тих, кого вважав найближчими і найсердечнішими друзями, той врешті-решт від частих розчарувань починає ненавидіти усіх без розбору і схильний думати, що взагалі немає порядної людини... [131, с. 197-198]».

Разом з тим зазначимо, що людина здатна подолати духовні страждання за допомогою самопізнання, бо розширюючи знання про себе, люди починають розуміти свої підсвідомі внутрішньоособистісні тенденції, свою душу, адже ще Арістотель говорив: «Душа людини складається з двох частин. Одна з них наділена розумом від народження, а друга – ні, проте підкоряється йому (розуму). За нашим твердженням, людина взагалі вважається гарною залежно від володіння чеснотами обох цих частин. Кожен, хто згодний з нашим розподілом душевних здібностей, вочевидь визнає, в якій з обох частин душі треба шукати кінцеву мету (до чого прагне людина). Адже завжди гірше існує заради кращого. Цю засаду видно і в тому, що зроблено руками людськими, і в

тому, що створено природою. Скрізь-бо кращим буде те, що наділене розумом [8, с. 203]».

Враховуючи наведене вище, на увагу заслуговує вислів Спінози: «Але, звичайно, ніхто не може сумніватися щодо того, наскільки корисніше для людей жити за законами і відомими вказівками нашого розуму, які, як ми сказали, мають на увазі тільки справжню користь для людей. Крім того, немає нікого, хто не хотів би жити в безпеці, поза страхом, доки це можливо. Це, однак, жодним чином неможливо, доки кожному дозволено робити все свавільно і розуму надано не більше прав, ніж ненависті й гніву. Бо немає нікого, хто не відчував би себе сумно, живучи серед ворожості, ненависті, гніву й хитрощів, і хто не намагався б уникати їх у міру своїх сил [164, с. 170]». Адже, як зазначає Платон, духовна занедбаність ганьбить людину, а ганьби, як відомо, уникнути дуже важко: «...уникнути смерті неважко, куди важче уникнути ганьби, бо вона мчить швидше за смерть [131, с. 48]».

Таким чином, завдяки силі духу і моралі, люди здатні здолати будь-які негаразди, терпляче зносячи усілякі страждання, які, як зазначає М. Гордієнко, оспівувалися у православній традиції «як найкоротший шлях до «спасіння»» [36, с. 209]. Але цей шлях важкий, суперечливий, болісний, а отже зажди є спокуса скористатися іншим, не діяти (стати апатичним) або покласти смертю край духовним сперечанням, як це пропагували свого часу стоїки. Сенека говорив, що «нерозумно шукати смерті зі страху перед смертю», адже «поки людина живе, то повинна жити навіть найменшою надією» [157, с. 234]. У кризовому стані надія інколи залишає людину, що ускладнює процес пошуку сенсу і відкриття істини.

Свого часу П. Гольбах зауважував, що відкриття істини зазвичай є результатом мирного спокійного розмірковування, оскільки несамовитість може зробити істину підозрілою в очах «здравомислячої» людини [33, с. 120]. Арістотель також стверджував, що «...найвищим благом є щастя, а щастя полягає в досконалій чеснотливості й застосуванні її ...[8, с. 192]». Отже, найголовнішим шляхом до душевної рівноваги є опанування в собі зла,

наголошував «Арістотель» Сходу Абу Наср ал-Фарабі, стверджуючи, що дух концентрується в глибині серця людини і є притулком душі [61, с. 174]. Фарабі був впевнений, що все те вкорінене в душу, що важко усунути, є її властивістю, а те, що може бути усунене, подолане, характеризує її стан [61, с. 184-185]. Виходячи з цього зазначимо, що якщо про духовну кризу говорять як про стан, який переживає людина (наприклад вислів: «людина переживає стан кризи», «знаходиться у кризовому стані»), то саме ототожнення кризи зі станом (як душевною формою) доводить її тимчасовий характер, адже станом є те, що не утвердилося, не зміцнилося настільки, що не може бути подолане як властивість, а отже може бути усуненим. Якщо «порожнечі не існує», то тимчасовість духовної невизначеності людини в кризовому стані може бути подолана, переборена за рахунок її душевних сил, а саме, як зазначає Фарабі, практичного розуму і розуму споглядального [61, с. 173-175].

Саме тому, як зауважує М. Хайруллаєв, виходячи з того, що людина завжди є активною і вільною в своїх діях, здатною до самоспостереження і самопізнання, які дозволяють пізнати істину, Фарабі був впевнений, що справжнє щастя можливе лише за умови усунення зла і тільки завдяки розуму і науці [196, с. 248-251]. Адже, як зауважував Арістотель, «...наші дії різняться між собою не стільки тим, мають вони в собі прекрасне чи ні, скільки тим, яка їхня кінцева мета, тобто заради чого вони чиняться [8, с. 203]». А отже духовний занепад під час духовної кризи є результатом нездатності людини спрямувати свої зусилля на щось інше (іншу корисну діяльність), окрім переживань, що супроводжують кризу.

Ібн-Халдун говорив, що «людина є людиною тільки завдяки своїй здібності вибирати для себе корисне, захищати себе від шкідливого і спрямовувати свої сили на корисні заняття [61, с. 595]». Подібні міркування вказують на те, що проблема сенсу життєвих орієнтацій людини, тобто визначення людиною сенсу свого буття, повільно набувала дещо іншого значення. Разом з тим актуальною є думка Сенеки відносно того, що всі люди бажають бути щасливими: «...Адже всі вони хочуть жити щасливо. Їхня

помилка в тому, що засоби для досягнення щастя вони приймають за саме щастя. Їм здається, що вони біжать за ним, а насправді – тікають від нього. Бо дійсно таке, що таке щастя як не тривка безтурботність, несхитна впевненість? Люди ж нагромаджують причини для тривоги і шляхом непевним, де стільки пасток, навіть не несуть – тягнуть на собі свій вантаж. От вони й віддаляються з кожним кроком від жаданої мети; що більше витрачають зусиль, то більше самі собі заважають і відкидають себе назад. Так само й з тими, хто опинився у лабіринті: сам поспіх заганяє їх у глухий кут [157, с. 148]». При цьому, як правило, в критичних ситуаціях, намагаючись знайти вихід з складної життєвої ситуації або кризи, люди знаходять мало благ в тому, до чого вони прагнуть, порівняно з тим, що вони передбачали знайти, зробити, отримати.

«То хіба не варто зосередитись на одному: показати всім, скільки часу йде на придбання зайвого, скільки людей, поки здобувають засоби для життя, витрачають за тими клопотами саме життя?», – запитував Сенека [157, с. 151]. Зрозуміло, що якщо «людина є тим, чим вона є» (Й. Фіхте), на думку А. Гулиги, вона повинна завжди залишатися собою на шляху свого самоствердження [42, с. 135]. Але при цьому вона повинна постійно стежити за тим, щоб кожен її крок, кожна дія, кожне рішення давали їй той чи інший корисний результат, адже, як говорив Ф. Бекон, у будь-якому разі не можна впасти у відчай, не можна занепадати духом, опускати руки перед невдачами, якщо ми не досягаємо нашої головної мети [19, с. 489].

У кризових ситуаціях душа як носій вищих духовних потенцій страждає, оскільки дух людини мінливий і нестійкий [20, с. 18]. Людина повинна знайти компроміс між усвідомленням свободи своїх дій і їх практичною реалізацією. Позаяк людський розум в силу своєї обмеженості концентрується на найближчому досвіді, який отримала людина (досвіді що передував кризі), або на кризовому під час переживання кризи, то розум людини не заспокоюється, а дошукується її причин. «І хоч можна пізнати спосіб існування (modus) цієї матерії, однак не можна цього зробити через пізнання її причин», а тому не варто шукати причину там, де ми дійшли до останньої сили [20, с. 304-305].

Враховуючи, що кризові переживання виснажують душу, енергетично спустошуючи людину, не можна «застрягати» на пошуку причин кризової ситуації, адже ревізія досвіду (способу існування) через відшукування причин кризи не сприяє пошуку оновленого сенсу, а лише провокує поглиблення духовної стагнації. При цьому, як справедливо зауважує М. Боришевський, згубний вплив на духовність має усвідомлення людиною свого «Я» у відриві від «не – Я» [17, с. 400].

У зв'язку з наведеним вище зазначимо, що будь-яка криза засвідчує істотні зміни обставин життя людини, а отже примушує людину змінюватися. Саме тому Ф. Бекон говорив, що у спрямуванні і формуванні душевного складу необхідно, щоб людина намагалася розвивати здатність духу пристосовуватися і підкорятися обставинам, тобто бути духовно гнучкою [19, с. 484]. Адже в іншому випадку, як зазначає Ф. Шеллінг, повна духовна нерухливість і бездіяльність можуть навіть затримати фізичний розвиток людини. У стані духовної кризи людина відчуває, а потім починає усвідомлювати, що елементи досвіду, який вона має духовно і внутрішньо, почали усувати один одного. Отже, причина духовної кризи повинна бути і є духовною [210, с. 243].

Враховуючи, що усвідомлення своєї особистості відбувається через самоусвідомлення того, що «Я – є», зазначимо: в стані духовної кризи людина, як говорить Й. Фіхте, з очевидністю розуміє і передбачає, що певна частина її «Я» приречена в майбутньому на загибель [186, с. 199]. Ревізія «Я – концепції», відчуття себе під час переживання кризи як «Я», яке вже не є тим «Я», яке було раніше («Я» є «не – Я»), духовно пригнічує людину. Проте пам'ятаючи, що «людина повинна за будь-яких обставин бути тим, чим вона є, лише тому, що вона є», на думку Й. Фіхте, людина насамперед повинна намагатися досягти повного порозуміння з самою собою завдяки модифікації елементів власного досвіду [186, с. 484-488]. Криза є тією слушною можливістю, яка дозволяє людині самовдосконалитися, виконуючи тим самим своє найголовніше призначення, яке Й. Фіхте вбачав у самовдосконаленні людини до нескінченності задля досягнення моральної досконалості.

Кожна людина є майстром своєї долі (Ф. Бекон), при цьому її філософія є такою, якою є сама людина (Й. Фіхте). Виходячи з цього і посилаючись на Ф. Шеллінга, можна стверджувати, що зміцнення або занепад духовних сил людини залежить від того, наскільки вона усвідомлює свою духовність [209, с. 371]. Духовність як надприродна моральність проявляється в людині через духовні здібності (вдачу, дух і душу), а отже духовна природа людини розкривається через її розум, мислення і пізнання [210, с. 86]. Саме тому А. Гулига зазначає, що духовні здібності людини постають у Ф. Шеллінга як вдача, що формує потяг і почуття (і є «темною», неусвідомлюваною стороною психіки), дух, який підкоряється свідомості (в якій володарює розум), вища духовна потенція людини, якою є її душа [42, с. 196].

Проте незважаючи на це, як зазначає А. Швейцер, людина «роковим чином страждає духовною недосконалістю [208, с. 152]». Причинами цієї недосконалості, на думку О. Осипова, є порушення людьми закону взаємозв'язку. «Людина потрібна для життя. Це поняття, «бути потрібною для життя», є величним стимулом буття людини. Тільки тоді людина по-справжньому живе, а не існує. При цьому прагнення людини «бути потрібною для життя» викликає, приводить у дію дуже важливий закон буття: закон взаємозв'язку. Закон, за яким той, хто вливає, зачерпує, той, хто віддає, одержує, той хто спустошується, наповнюється [118, с. 222-223]».

Зазначимо, що під час духовної кризи задля того, щоб вирватися з полону безглузлого буття, необхідно сконцентрувати свою увагу на власній сутності, насамперед замислитися над тим, яким чином воля до дії відповідає тому сенсу, який людина надає своєму існуванню і життю взагалі. Адже, на думку А. Швейцера, «велика ревізія переконань і ідеалів можлива лише за умови, що люди замислюються над сенсом життя і починають переусвідомлювати, оновлювати свої ідеали відповідно до рівня їх розумності з точки зору сенсу, який ми надаємо нашому життю [207, с. 78]». Проте не варто забувати вислів Сенеки, який говорив, що є благом, те завжди є необхідним, а що є необхідним, те не завжди є благом, оскільки необхідними бувають цілком нікчемні

речі [157, с. 151], особливо якщо враховувати, що більшість людей схильна вірити у істинність того, що має перевагу, і у будь-який спосіб підтримувати те, що вже є елементом їх досвіду (що вони якось прийняли, до чого звикли, або у чому зацікавлені). Це особливо помітно під час переживання кризи, адже дух людини, як зауважував Х. Ортега-і-Гассет, «прагне визначити як реальність те, що йому найзвичніше і споглядання чого вимагає від нього меншого зусилля [116, с. 213]». Саме тому, на нашу думку, актуальною є теорія подолання викривлених образів розуму, або, як зазначав Ф. Бекон, проблема очищення розуму від хибних образів, які виникають внаслідок схильності до них людського розуму і так сильно полонять його, що не дозволяють людині побачити істину [20, с. 18].

Виходячи з того, що початком повноцінного духовного життя є віра в істину, зазначимо, що під час переживання кризи роздуми про сенс життя мають особливу цінність. Переживаючи кризу як «горнило роздумів щодо сенсу життя», на думку А. Швейцера, вирішальним є не кількісна, а якісна його сторона (воля до дії). Духовне пробудження постає як духовна готовність діяти у напрямку пошуку, оновленого сенсу життя. Враховуючи, що на цьому шляху людину можуть спіткати душевні розчарування, на нашу думку, вони корисніші, ніж «летаргія безглуздя», бо, як зазначає А. Швейцер, «саме по собі це розчарування очищує і облагороджує людину [207, с. 79]».

Отже, як говорив Сенека: «Дбати треба не про те, аби довго прожити, а про те, аби прожити достатньо. Чи довго проживемо, – це справа приречення; чи достатньо – справа душі. Довгим є те життя, яке втішається повнотою. А повнота – це той стан, коли душа повертає собі притаманне їй добро, коли сама отримує владу над собою [157, с. 389]». А якщо наша душа є часткою божою, то вона здатна піднятися на ту висоту, з якої спустився дух, «...тільки б її не обтяжували пороки», а отже, «...душу треба наповнювати, а не скриню. Саме їй, душі, треба віддати владу над усім... [157, с. 387]».

Таким чином, ми бачимо, що філософи поступово виводять поняття «душа» за межі досвіду людини. Значний внесок у цьому напрямку зробили

представники німецької класичної філософії. Так, І. Кант у теорії піднесеного наголошує, що піднесення є для людини безмежною духовною потенцією. Духовність людини – це своєрідна єдність істини, добра і краси. Духовність є сутністю життєдіяльності особистості. І. Кант ототожнює її з моральністю, яка є внутрішнім законом поведінки, де принцип самостійності, автономії волі є єдиним принципом моралі [66, с. 282-283]. Натомість Г. Гегель вважав, що духовність – це єдність свідомості і самосвідомості, тобто те, що об'єднує теоретичну і практичну діяльність людини. Ототожнюючи особистість з фрагментом абсолютного духу, Г. Гегель був впевнений, що «...дух існує для духа ..., це вічна ідея, дух що мислить, дух в елементі своєї свободи. ... Дух є таким, що мислить [31, с. 228]».

Підкреслюючи, що дух відрізняється від душі, яка є животворним началом тіла, Г. Гегель вбачав основне завдання людини у пізнанні абсолютної ідеї. Філософ проголошує, що пізнання абсолютної ідеї є потребою, яка безпосередньо вказує на те, що «суб'єкт перебуває у не-істині, але як дух він водночас сам знаходиться вище від цієї своєї не-істини, тому його не-істина є чимось таким, що повинно бути подолане [31, с. 255]». Ми вважаємо, що стан «не-істини» виражає конфлікт, оскільки є суперечністю, у якій людина начебто роздвоєна відносно себе. «Точніше, ця не-істина полягає в тому, що суб'єкт роздвоєний відносно до самого себе, тому потреба виражається в прагненні зняти таке роздвоєння з самим собою, а це примирення з собою може бути тільки примиренням з істиною [31, с. 255]».

Проголошуючи, що «останнім, у чому спостерігається самостійна духовність, є сама людина у своїй сутності, живе, самостійне, у якому міститься духовність [30, с. 448]», Г. Гегель підкреслює, що духовність є специфічною людською якістю, виходячи з чого, причини духовної кризи криються в самій людині, в її станах «не-істини», внутрішніх суперечностях, її невизначеності між добром і злом [31, с. 255]. Духовна криза як втрата духом первісної свободи, на думку Ф. Шеллінга, є результатом хибної уяви людини і насамперед хибного спрямування її пізнання на «не-сущє», внаслідок чого

людський дух відкривається духу неправди і лицемірства, втрачаючи свою свободу [210, с. 136].

Духовна криза – це душевна дисгармонія, яка позбавляє людину природного резонансу з духовно-енергетичним соціумом. Разом з тим, на нашу думку, подібна душевна дисгармонія має знайдену Г. Гегелем альтернативу, а саме, як говорить С. Кримський: «логіко-технологічну редукцію інтелекту до здатності мислити не страждаючи», оскільки «попри все наростання ірраціональної стихії у сучасному світі залишається вагомою й альтернатива, раціональна позиція, що стверджує «співзвучність» людини і буття». Однією з цих альтернатив є раціоналізм Г. Гегеля, який «...вселяє впевненість у тому, що людина «знайде себе у світі, що цей світ має бути до неї дружнім [86, с. 151]».

На пошук способів подолання душевної дисгармонії особистості спрямували свої дослідження представники російської православної філософії всеєдності В. Соловйов і М. Бердяєв, які вважали духовність специфічною людською якістю, яка характеризує мотивацію її поведінки. Духовність постає як синонім досконалості і самовдосконалення людини. Вважаємо, що саме М. Бердяєв сприяв розумінню духа як творчості, здатної звільнити людину від пут необхідності. Творчість спрямована на подолання небуття та втілення свободи, сприяє духовному піднесенню людини у подоланні свого егоцентризму, духовно збагачує життя людини. М. Бердяєв стверджує, що у процесі життєдіяльності дух людини набуває певної визначеності, оформлюється як її духовна основа, нерозривно взаємопов'язана з Богом. Оскільки «Бог є свобода і дає свободу. Він не Володар, а Рятівник від рабства світу. Бог діє через свободу. Він не діє через необхідність і на необхідність. Він не примушує Себе визнавати [11, с. 156]», то релігійний шлях виходить з свободи і дає людині свободу. Насамперед людина є вільною у пошуку сенсу буття, але, враховуючи ритмічність і періодичність життя людини, на думку М. Бердяєва, людина неспроможна вмістити усю повноту буття, тому не може постійно знаходитися у стані підйому. Вражає відвертість, з якою філософ говорить: «...моє духовне життя складається з криз», «...хай я не знаю сенсу

буття, але його пошук вже надає життю сенс», адже життя людини є суцільним пошуком сенсу і вічності [11, с. 73].

Пізнання істини є творчим осмисленням буття, а духовне буття, як буття з Богом, є внутрішнім станом душі, де духовність як сутність особистості здатна перетворювати її душу. «Істина є осмислення і звільнення буття, вона передбачає творчий акт пізнання в бутті. Істина є смисл і не може заперечувати смислу. Заперечувати смисл у світі значить заперечувати істину, визнавати тьму. Істина робить нас вільними. Заперечувати свободу значить заперечувати істину [10, с. 281]». Відкривається істина лише творчій активності духу. Проте криза як дезінтеграційний процес є викликом еволюції духу, адже нищить сенс, позбавляє людину свободи. Виходячи з цього можна стверджувати, що «досягнення істини передбачає творчу активність духу, його супротив розриву суб'єкта і об'єкта і ворожнечі між творчістю і буттям [10, с. 353]». Людина здатна перебороти кризу, вистояти завдяки тому, що «саме відкриття та розвиток у собі духовності надає людині внутрішньої автономії, відносної незалежності від життєвих обставин і можливості піднесення над ними, знайти таку внутрішню точку опори та чинення опору, яка дозволить сконструювати власний життєвий світ, зберегти особистісну цілісність і гідність, певну цілеспрямованість волі за будь-яких обставин [165, с. 41]».

Духовна криза як криза сенсу є кризою критичного сумніву, покинутості і самотності в пізнанні, яка перешкоджає людині бути відповідною своїм справжнім можливостям. Сумніви щодо сенсу власного існування обмежують свободу людини, полонять її дух, внаслідок чого «...людина може пізнати себе як необхідну частину природи і може бути подавлена цим пізнанням [10, с. 297]». Оскільки у глибині самої людини як суб'єкта, що пізнає, є істина, яка пробуджується у творчості, «Я є істина» (М. Бердяєв), то цей суб'єктивізм, на нашу думку, може спонукати людину до пошуку сенсу самого творчого акту, а отже ще більше поглибити духовну кризу. Таким чином, в релігійній філософії дух є смислом буття людини, енергетичним початком її

особистісного становлення, самоактуалізації і самореалізації в процесі життєдіяльності.

В. Соловйов вважав, що духовність є проявом бажання людини бути ближчою до Бога, а прагнення до благодаті Святого Духа і самовдосконалення наближує людину до безсмертя. Духовність є мірою наближення до Бога, до істини. «Духовна сила, внутрішньо вільна у Христі від усіляких обмежень, морально безмежна, істотно визволяється в Його воскресінні і від усіляких зовнішніх обмежень, і насамперед від обмеженості буття виключно духовного у протигагу буттю фізичному...[95, с. 340]». Саме тому, як зазначає М. Лосський, пізнання духу досягається не завдяки поняттям розуму чи логічного мислення, а завдяки життєвому досвіду [96, с. 300].

У ситуації духовної кризи вирішальне значення має досвід людини, а саме життєва компетентність як ціннісно-сміслова визначеність особистості, яка забезпечується, на думку І. Степаненко, духовними пошуками людини [165, с. 41]. Враховуючи, що духовна криза є станом ціннісно-сміслові невизначеності, виникає питання, чи здатна людина, яка не в змозі пізнати себе (розібратися в собі під час кризи), пізнати чуже? Зрозуміло, що ні, адже увесь її досвід, отриманий у процесі пізнання, скоріше нагадуватиме гетерономну напівістину. Рано чи пізно у такій ситуації з'являється внутрішній протест. У зв'язку з цим доречно згадати О. Лосева, який наголошував: «Напівістина полягає... у тому, що віра серця та почуття супротивні розумовому міркуванню взагалі [95, 339]», а також М. Лосського, який, посилаючись на П. Юркевича, зауважував, що істина «...виявляється не лише мисленням, але і «серцем», оскільки виявлення істини пов'язане з релігійними і етичними прагненнями людини. У цьому процесі сходження до істини, знання поєднуються з вірою, яка є більш потужним чинником, ніж просто емпіричний зміст мислення [96, с. 101]».

Будь-який кризовий стан – це випробування для особистості. Духовна криза – випробування духовного «Я», що засвідчує «недієвість» життєвого досвіду, який має людина. При цьому яким би чином не намагалася людина

осягнути істину, чи хоча б наблизитися до тієї чистої істини, про яку М. Бердяєв говорив, що вона завжди є екзистенціальною і не завжди безпечною, чиста істина інколи стає загрозливою, навіть нищівною, особливо коли акценти співвідношення духовних і матеріальних чинників у суспільстві зміщуються настільки, що суспільству не тільки важко визначитися у їх пріоритетах, а і у правильних шляхах свого цивілізованого розвитку. Ми навмисно зосереджуємо увагу саме на цьому аспекті, адже духовне буття «...є формою буття внутрішньої об'єктивності [187, с. 400]».

Криза ставить під сумнів «внутрішню об'єктивність», спонукає до ревізії духовного буття, яке, як зауважує С. Франк, є способом, особливою модальною формою буття. Духовне буття не є чимось, визначеним за змістом, не є «тим» чи «іншим», а є простим буттям як таким [187, с. 400-401]. Переживаючи духовну кризу, людина повинна визнати, усвідомити, сприйняти кризове буття (як об'єктивну реальність, яка не передбачає заперечень), адже саме по собі духовне буття є філософією існування людини. Криза є своєрідною нагодою для здобуття нового досвіду, вона вчить людину, адже процес її подолання передбачає випробовування на міцність як звичних способів адаптації і реагування, так і саморегуляції, вольового самоконтролю, безпосереднього досвіду виходу з кризових ситуацій.

Як невід'ємну частину безпосереднього досвіду людського існування досліджували духовну кризу представники екзистенціальної філософії (А. Камю, С. К'єркегор, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер, К. Ясперс), які в гуманістичному контексті розкривали таємниці духовного буття, духовності у так званих граничних станах. Так, К. Ясперс вважав, що істотне бажання людини до пізнання дійсності в цілому і свого духовного досвіду зокрема є дещо обмеженим. З цим важко не погодитися, оскільки духовна криза за своєю суттю і рівнем усвідомлення її самим суб'єктом передбачає вихід людини за межі її індивідуального буття. «У дійсності сутність кризи криється в нестатку довіри [232, с. 335]». К. Ясперс підкреслює, що формою зв'язку в довірі є авторитет, який пов'язує індивіда зі свідомістю буття. Руйнівна критика,

індивідуальний цинізм поступово знищують те, що є авторитетним для людей. «Критика завжди служить умовою того, що могло б відбутися, але творити вона не здатна [232, с. 336]».

У кризовому стані самокритика дійсно стає руйнівною. Критика руйнівна, але ми впевнені, що вона засвідчує вдумливе ставлення до кризи і є своєрідним елементом «бунту» (особливо на початку кризи), про який А. Камю говорив: «...бунт – безперервна конфронтація людини з прихованою в ній темрявою. Бунт є вимогою прозорості, яка в одну мить ставить під сумнів усе життя. Подібно до того, як небезпека дає людині незамінну можливість пізнати себе саму, метафізичний бунт надає свідомості все поле досвіду [65, с. 53]». Те саме можна сказати відносно протесту, який також з'являється на початку усвідомлення кризи і є об'єктивно необхідною стадією розвитку духу (його емоційним рівнем), який пройшла кожна духовно розвинена людина, адже у протилежному випадку, як зазначає М. Государев, духовність людини є лише зовнішнім вбранням культури [37, с. 124].

С. Франк вважав, що духовна криза є втратою відчуття міцності, тривкості життя. Це відчуття, ніби «...ми висимо в повітрі над безоднею, оскільки втратили внутрішній зв'язок нашого духу, нашої особистості з буттям, і ми воліємо відновити цей зв'язок, опертися на твердий духовний ґрунт. Ми страждаємо не від недостатку, а від нестачі духовної сили [187, с. 163]». Отже, нездатність вирішити кризову ситуацію поряд з відсутністю бажання і нездатністю побачити її сенс призводить до своєрідної смислової (ціннісної) невагомості. Втрата віри, туга, мука духовного голоду, бажання мати споріднену душу є лише частиною того, що переживає людина в духовній кризі, оскільки «...навіть собі самим ми не можемо висловити до кінця те, що нас мучить. І горе самотньому! [187, с. 163]».

Духовна криза є втратою міцності духу, тимчасовим станом неможливості його реалізації (самореалізації особистості). Духовна криза спричиняє тугу. «Туга спрямована до вищого світу і супроводжується відчуттям нікчемності, пустоти, тлінності цього світу. Туга звернена до

трансцендентного, разом з тим вона означає не злиття з трансцендентним, безодню між мною і трансцендентним. Туга за трансцендентним, за іншим, ніж цей світ, за тим, що переходить за межі цього світу, вона говорить про самотність перед лицем трансцендентного. Це є до останньої гостроти доведений конфлікт між моїм життям в цьому світі і трансцендентним [11, с. 41]». Конфлікт – це завжди зіткнення чогось з чимось. При цьому необхідно враховувати, що внутрішні конфлікти виникають тільки у людей зі складним внутрішнім світом і, як зазначає А. Осипова, тільки при усвідомленні людиною складності свого внутрішнього буття [120, с. 7]. Свідомо людина намагається протистояти цьому конфлікту задля збереження усього, що вона вважала за істину, саме тому А. Камю запитував: «Що інше лежить в основі цього конфлікту між світом і свідомістю, як не саме усвідомлення конфлікту? [65, с. 52]».

У ситуації конфлікту свідомість завжди напружена. Людина будь-якими зусиллями намагається утримати себе в своїй напруженій свідомості. Разом з посиленням напруженого функціонування свідомості у життя людини входить абсурд: «...розкол між повним бажання розумом і оманливим світом, між моєю ностальгією за єдністю і універсумом, який розсипався на безліч осколків – протиріччя, яке їх поєднує [65, с. 50]». З моменту вторгнення в життя людини абсурду «...людина вступає у цей світ разом зі своїм бунтом, своєю ясністю бачення. Вона розучилася сподіватися. Пекло сьогодення зробився врешті-решт її царством [65, с. 52]». При цьому, на думку К. Ясперса, людина «...начебто розчиняється в тому, що повинно бути лише засобом, а не метою, не говорячи вже про смисл [232, с. 334]». Абсурдна людина намагається будь-що зберігати істину цих протиріч, бо «людина – це істота, яка заперечує для того, щоб затвердити своє буття і свою особливість [65, с. 225]». Отже, «для людини без шор немає споглядання більш прекрасного, ніж боротьба інтелекту з реальністю, що його перевищує [65, с. 53]».

Разом з тим необхідно визнати, що ця боротьба передбачає відсутність надії, відмову, незадоволення. А. Камю говорить, що «...ця боротьба

передбачає повну відсутність надії (що не має нічого спільного з відчаєм), незмінну відмову (її не потрібно плутати з зреченням) і усвідомлювану незадоволеність (яку непотрібно уподібнювати юнацькому неспокою) [65, с. 40]». Зрозуміло, що за таких умов «очевидним фактом морального порядку є те, що людина – споконвічна жертва своїх же істин [65, с. 40]», яка скоріше за все відчуває, як зазначає С. Франк, «хитання духовного ґрунту під ногами», але все ж таки всім серцем мріє «стати ногою на непохитно твердий берег [187, с. 162-163]», оскільки, переживаючи будь-яку кризу, ми насамперед намагаємось повернути, знайти або досягти стабільності.

А. Камю стверджував, що «духовні конфлікти втілюються і знаходять свій притулок – величний чи жалюгідний – у серці людини [65, с. 52]». Та чи про конфлікти він говорив, намагаючись пояснити процес подолання цього явища? «Померти, вислизнути з конфлікту за допомогою стрибка чи то перебудувати на свій лад будову ідей і форм? Чи, навпаки, додержуватися болісного і чудового парі абсурду? [65, с. 52]». Ми вважаємо, що розкриття подібним чином внутрішньої напруженої боротьби з відновлення духовної гармонії і душевної рівноваги у подоланні критичної ситуації є духовною кризою з усвідомленням людиною як можливості, так і небезпечності способів подолання межової ситуації.

У ситуації духовної кризи особистість постає перед необхідністю вибору. Реальністю людини, яка переживає духовну кризу, є усвідомлення загрози і втрати, оскільки, як зазначає К. Ясперс: «...об'єктивність стає двох змістовною; істина нібито замкнена в неповторно втраченому, субстанція – в безпомочі, дійсність – в маскарадї. Той, хто хоче перебороти кризу, ... повинен пройти через те, що втратив ... [232, с. 337]». Отже, «жити – значить пробуджувати до життя абсурд [65, с. 53]». Та чи вимагає абсурдність життя того, щоб від нього бігли до надії чи, навпаки, до самогубства?

Вихід з кризи існує завжди. Питання лише в тому, який він. Конструктивний (повернення до звичного способу життя) або «пробудження» життя більш продуктивного? Або радикальний, а саме самогубство, втеча «в

нікуди»? Туга, нудьга, усвідомлення абсурдності життя, усамітнення, усвідомлення безнадійності ситуації доводять наявність розладу між світом і свідомістю у кризовій ситуації. З приводу чого А. Камю наголошує, що «нудьга є результатом машинального життя, але вона ж приводить в рух свідомість. Нудьга будить її і провокує подальше: або несвідоме повернення в звичну колю, або остаточне пробудження. А за пробудженням рано чи пізно ідуть наслідки: або самогубство, або відновлення ходу життя. Нудьга сама по собі огидна, але тут я повинен визнати, що вона приносить благо [65, с. 30]». Якщо людина здатна знайти у кризовій ситуації власний усталений універсум смислових зв'язків, в якому її буття отримує свій неминущий сенс, вона стає активним, діяльним суб'єктом у такому універсумі (переборює, переживає кризу). «Предметне буття» сучасної людини спричиняє глибокі трансформаційні зміни глибинно-особистісного буття. Люди втрачають віру в суспільні ідеали. А це значить, що вони починають турбуватися лише про власну особу [133, с. 228]».

Духовна криза є втратою «вільного самотворення». На думку І. Степаненко, «людина не відчуває душевного задоволення і радості, якщо вона занурена у потік буденного життя і не може знайти у ньому нічого надособово цінного... Людина, «загублена у банальності повсякдення» (Н. Абаньяно), ніколи не може розпрямитися, вона розчавлена життєвими обставинами, не бачить власних життєвих обріїв, і відповідно, ніколи не може реалізувати свою справжню природу. Вона не має того необхідного життєвого натхнення, яке може спрямувати її волю поза межі цих банальностей, розірвати їхні ланцюги й вивести її на шлях смисложиттєвих здійснень [165, с. 42]». Усвідомлення посилення свого відчуження поглиблює кризовий стан, загострює його відчуття.

Специфічними ознаками духовної кризи в період глобалізаційних змін є обмеженість, самотність, духовна занедбаність і безпорадність. Втім, на нашу думку, необхідно насамперед говорити про той рівень кризи, який взаємопов'язаний і взаємозумовлений суспільним рівнем саморозвитку

духовно-енергетичного соціуму. Вважаємо, що на суспільно-феноменальному рівні відбувається негативний вплив середовища на духовний світ людини, а отже, нашої уваги потребують суспільно-феноменологічні аспекти духовної кризи особистості. Так, С. К'еркегор був впевнений, що внутрішній емоційний світ людини не залежить від суспільства. Доводячи самотність людини від світу, буття якої є пізнанням Бога через переживання, С. К'еркегор визнавав, що саме через емоційно-вольові акти людина пізнає себе, своє єство. «Сум може зробити людину безумною, таке буває, і це дуже тяжко; і буває сила волі, яка здатна до крайньої межі йти супротив вітру, аби тільки зберегти розум, навіть якщо при цьому сама людина стає дещо дивною... [88, с. 37]». Необхідно звернути увагу, що в цьому самопізнанні людина все ж таки страждає. Вона постійно боїться, адже Ніщо породжує страх, який «забігає вперед» і у відчай «кидається в обійми каяття» [88, с. 143; 88, с. 208].

Страх випереджає страждання, біль. На думку В. Оржеховської, страх здатен навіть спотворити особистість, «...він мобілізує найпримітивнішу, темну енергію, і, як правило, має мерзотну спрямованість. Коли людиною оволодіває страх, її тонкі структури руйнуються, голова працює погано, провокуючи різні небажані реакції, можна сказати, нелюдські [114, с. 139]». Але попри все страх є можливістю свободи, а «...той, хто виховується страхом, – виховується можливістю, і тільки той, хто виховується можливістю, виховується відповідно до своєї нескінченності [88, с. 242-243]». Саме так, пов'язуючи духовність з емоційним станом особистості, вважаючи, що сфера духовного зумовлюється станом відчаю і провини, які спричиняють бездуховність, С. К'еркегор фактично розкрив протиріччя свого часу.

Отже, «... якщо розглядати відчай як духовне явище (а якщо говорити про відчай, його слід розуміти в цьому розряді), людина ніколи не припинить знаходитися в критичному стані. Чому про кризу завжди говорять тільки відносно хвороб, а не відносно здоров'я ? Тому що з фізичним здоров'ям завжди залишаєшся в рамках безпосереднього, діалектика ж відкривається тільки з хворобою, і тоді тільки можна говорити про кризу. Проте в духовній

площині, або ж коли людину розглядають з точки зору цієї категорії, і хвороба, і здоров'я відносні, і для духу немає безпосереднього стану здоров'я [88, с. 264]».

Враховуючи, що С. К'єркегор формулював вчення про людину в умовах назріваючої духовної кризи Заходу, ми погоджуємося з думкою Л. Кобелянської, що воно стало своєрідним релігійно-етичним засобом пристосування до дійсності [68, с. 66-67]. «Бездуховність цілком може говорити теж саме, що говорить істинний дух, – ось тільки говорить це вона не силою духу. ... В бездуховності немає ніякого страху, тому вона дуже щаслива і надто бездуховна ..., але оскільки він виключається лише, коли з'являється дух, страх вже має тут місце, хоча і очікує свого часу [88, с. 189-190]». Якщо ж при цьому людина відвертається від свого духовного призначення, хвороби душі і тіла стають діалектичними категоріями, оскільки поза духовним призначенням не можна говорити про відчай, тобто про неусвідомлення людиною свого духовного покликання [88, с. 264].

З точки зору сьогодення, актуальним залишається підхід С. К'єркегора до розгляду кризових явищ на особистісному рівні буття людини. Людина завжди стоїть у своєму житті перед вибором, який є своєрідним самовипробуванням. Вибір завжди знаходиться в площині етики, і, на думку, К. Ясперса відіграє для особистості вирішальне значення. «Але оскільки окрема людина навіть в сприятливих ситуаціях завжди володіє лише обмеженими можливостями і неминуче бачить, що фактично успіхи її діяльності в значно більшій мірі залежать від загальних умов, ніж від її уявлень про мету, оскільки вона при цьому усвідомлює, наскільки сфера її влади обмежена порівняно з можливостями, які абстрактно мисляться, і оскільки, нарешті, процес розвитку світу, який не відповідає в своєму реальному походженні нічиєму бажанню, стає за своїм змістом сумнівним, на сьогоднішній день виникло специфічне почуття безпорадності: людина розуміє, що вона прикута до ходу речей, які вона вважала можливим спрямувати в той чи інший бік [232, с. 289]».

Кризовий стан посилює амбівалентність людини, ставить її перед вибором, тим самим ускладнюючи його. Враховуючи амбівалентність становища людини в сучасному світі, І. Степаненко підкреслює, що з одного боку «... зростає роль особистості як режисера та актора своєї індивідуальної життєвої долі. З іншого боку, сучасну людину можна охарактеризувати як таку, що «загубилася у власному житті», тобто втратила певну ціннісно-смыслову форму власного буття [165, с. 40]». Саме тому ми вважаємо, що питання «або-або», поставлене С. К'еркегором, є сьогодні дуже актуальним, особливо в контексті очевидної «загубленості» і очевидного зміщення ціннісних орієнтирів на користь матеріальних начал, очевидного ігнорування духовних основ дій і вчинків, їх мотиваційного підґрунтя, мети і способів її досягнення.

У зв'язку з вищенаведеним актуально звучить зауваження К. Ясперса: «Спільним сьогодні є не людське буття як все проникаючий дух, а заяложені думки і гасла, засоби спілкування і розваги. Вони утворюють воду, в якій плавають, а не субстанцію, бути частиною якої означає буття [232, с. 302]». Наше сьогодні як ніколи змушує нас замислитися над ціннісними засадами виборів, які ми робимо. Сучасну людину постійно супроводжує страх перед життям, він поширюється на все, він впливає на тіло людини, породжує відчуття самотності, внаслідок чого життя людини перетворюється на суцільний страх [232, с. 327-328].

Враховуючи, що буття є випадковим, як це стверджував Жан Поль Сартр, стає зрозумілим, що абсолютно вільні акти вибору людиною свого способу буття, духовно-практичного засвоєння цінностей, відбуваються на основі постійних пошуків, помилок, страждань, природної слабкості і вразливості людини, які є не випадковими недоліками індивідуального людського буття, а невід'ємними модусами духовного існування особистості. Людина є дуже вразливою сама по собі, а отже постійно перебуває у стані тривоги, адже постійно змушена робити вибір. І справа не у правильності вибору, а в рішучості, з якою його здійснюють. Ж. П. Сартр зауважував, що «той, хто говорить неправду, виправдовуючись тим, що всі так чинять, не в злагоді з

совістю, бо факт брехні означає, що брехні надається значення універсальної цінності [166, с. 325]». Вочевидь, не усвідомлюючи способів власного саморозвитку, себе в Богові, людина, на думку С. К'єркегора, руйнує себе саму, оскільки її існування стає сліпим, бездуховним [88, с. 344-349]. Водночас потрібно визнати, що усвідомлення релігійності як способу саморозвитку і реалізації волі є духовним зростанням людини у напрямку, як вважав С. К'єркегор, до її звільнення від внутрішніх суперечностей. Останні завжди спричиняють тривогу, яка, на думку Ж. П. Сартра, відома кожному, хто брав на себе будь-яку відповідальність, особливо коли мова йде про відповідальність за реальні вчинки людини [166, с. 326].

Духовна криза «вимагає» від людини певних рішучих кроків, зокрема віднайдення сенсу подальшого життя, адже, як зазначає Ф. Шлегель, внутрішній сенс є і повинен бути у кожної людини, оскільки людина завжди залишається внутрішньо вільною [211, с. 160-190]. При цьому необхідно враховувати, що в кризовому стані людина «позбавлена» альтернатив вибору, бо єдиною альтернативою є сприйняття кризи як такої (об'єктивно існуючого реальності) і усвідомлення необхідності пошуку більш продуктивних шляхів своєї самореалізації. Виходячи з того, що людина за будь-яких обставин лишається внутрішньо вільною, онтопсихологічною формою прояву душевного і духовного стають її вчинки, адже саме вчинковий спосіб взаємодії генерує і визначає рух до вищих рівнів автентичності буття людини. Душевно-духовні сутнісно-сміслові основи людини найбільш виявляються у її суспільних вчинках. Ж. П. Сартр зазначав: «Щоб отримати яку-небудь істину про себе, я повинен пройти через іншого. Інший є необхідним для мого існування, врешті, і для мого самопізнання [166, с. 336]».

Основи самопізнання людина опановує в процесі взаємодії з іншими людьми. Теза «Я – життя, що хоче жити [208, с. 184]», що належить А. Швейцеру, має в контексті вище наведеного дуже глибокий смисл. На нашу думку, щоб знайти ефективні засоби самопізнання, перш за все необхідно усвідомити різницю між процесами пізнання свого фізичного і духовного «Я».

Оскільки наше фізичне «Я» пізнається значно легше, а пізнання інших компонентів особистості виявляється для більшості людей нелегкою справою, А. Швейцер звертає увагу на вольовий самоконтроль у процесі пізнання і опанування життя. Враховуючи, що буття є універсальною волею до життя, А. Швейцер в екзистенціальному дусі зіставляє два життєвих принципи: волю як вираження вільної і моральної суті людини протиставляє знанню (розумінню) як такому відношенню до життя, в основі якого знаходиться прагнення до підпорядкування зовнішній необхідності [208, с. 77-78].

Смисл життя людини криється в благоговійному ставленні до нього. Однак слід пам'ятати, що духовна криза завжди корелює із зростанням гностицизму (філософії песимізму, скепсису, втрати сенсу), а її логічним фіналом може бути деградація особистості. Саме тому на ниві самопізнання і самовдосконалення А. Швейцер відстоював ідею вільного, морального індивіда, який нічого не боїться на шляху пізнання. Просуваючись крок за кроком в процесі самопізнання, зростаючи духовно, людина повинна навчитися долати свої страхи, і завдяки силі волі, силі духу поступово звільнитися від них. М. Хайдеггер говорив, що страх перед чимось є завжди страх від чогось. Невизначеність того, перед чим і від чого нас бере страх, є не простою відсутністю визначеності, а сутністю неможливості, щось визначити, оскільки саме буття та його зміст є для людини таємницею, а отже, як зазначає З. Зайцева, сенс людського буття покритий суцільним мороком. Проте саме ця таємниця і є єдиним (нескінченим) шляхом до істини [194, с. 170].

В останні роки ми стали свідками того, що переорієнтація на нові цінності і необхідність їх швидкого засвоєння дезорієнтувала велику кількість людей. Нове завжди лякає, тому тривога, яку відчувають люди перед чимось новим, переживається як неприємна емоція, негативно забарвлена і спрямована в майбутнє. Страх передбачає наявність стурбованості, відчуття стиснення і небезпеки. Водночас саме страх дозволяє виявити джерело об'єктивної небезпеки для людини. М. Хайдеггер писав: «Страх докорінно відрізняється від боязні. Ми боїмося завжди того або іншого конкретного суцього, яке нам в тому

або іншому певному відношенні загрожує. Страх перед чимось стосується завжди якихось визначених речей. Оскільки боязні і страху властива ця окресленість причини і предмету, боязливий і полохливий міцно пов'язані речами, серед яких знаходяться. У прагненні врятуватись від чогось – від ось цього – вони губляться відносно усього іншого, тобто в цілому «втрачають голову» [195, с. 20-21]». Вважаючи, що людське буття бере свій початок від тривоги, М. Хайдеггер інтерпретує її як заглибленість у Ніщо, як те, чим є людське буття, і те, про що у ньому йдеться. Страх первинно і виключно проявляє себе у тривозі, що, на думку Ф. Лерша, «...є правильним настільки, наскільки у тривозі знаходить свій вираз питання людини про сенс, власне загроза їй від можливої безсенсовності Нічого [44, с. 51]».

М. Бердяєв був упевнений, що у кризовій ситуації людина повинна чітко усвідомлювати різницю між тугою, страхом і нудотою. Туга засвідчує самотність. «Страх говорить про небезпеку, яка загрожує мені від нижчого світу. Нудота говорить про пустоту і банальність цього нижчого світу. Немає нічого безнадійнішого і страшнішого, ніж пустота нудоти. В тузі є надія, в нудоті – безнадійність. Нудота переборюється лише творчістю. Страх, завжди пов'язаний з емпіричною небезпекою, необхідно відрізнити від жаху, який пов'язаний не з емпіричною небезпекою, а з трансцендентним, з тугою буття і небуття [11, с. 41-42]». М. Бердяєв визнавав спорідненість туги і страху, проте «...жах більш гостріший, в ньому є щось вражаюче людину. Туга м'якша і тягучіша. Дуже сильне переживання жаху може навіть вилікувати від туги. Коли ж жаж переходить в тугу, то гостра хвороба переходить у хронічну [11, с. 42]».

Останнім часом як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях ієрархія життєвих цінностей і самоідентифікація особистості змінилися настільки, що, як зазначає Ф. Лерш, ідеї втратили свою силу так, що за висловом Х. Ортеги-і-Гассет, людина вже не знає, «задля яких зірок їй жити [44, с. 50]». «Західна людина захворіла яскраво вираженою дезорієнтацією, не розуміючи більше, за якими зірками жити [138, с. 203]». Одні цінності

поступаються своїм місцем іншим, на думку М. Хайдеггера, їм просто не залишається місця. Переоцінка цінностей завжди означає, що зникає саме «місце» для попередніх цінностей, а не те, що вони просто «розхитуються». Люди сприймають насамперед те, що заходиться у колі їх сприйняття [138, с. 311]. Ф. Ніцше з цього приводу, мабуть, зауважив би, що зміна цінностей – це насамперед зміна тих, хто їх створює [110, с. 53]. У будь-якому випадку переконливою є думка І. Загарницької, яка вважає, що сучасне життя довело: люди заплатили надто дорого за підкорення світу; цією платнею стала деформація особистості, її інтелектуальне, емоційне і естетично-моральне збідніння [201, с. 534].

Сучасна людина внаслідок загальної кризи втрачає віру не тільки в саму себе, у власне розумне буття, а також в абсолютний розум, а отже, як зазначає Е. Гуссерль, «...віра в абсолютний розум, який надає смисл світу, впала, тому впала і віра у сенс історії, людства, його свободу як можливість людини знайти розумний смисл свого індивідуального і загальнолюдського буття. Втрата цієї віри означає, що людина втрачає віру «в саму себе», у власне розумне буття, яким вона до того ж не завжди володіє і володіє не з очевидністю тези: «Я існую», а отримує лише в боротьбі за свою істину, за те, щоб творити себе саму до істини [46, с. 556]». Саме тому, виходячи з позицій феноменалізму, Е. Гуссерль у рамках антропологічного напрямку філософії наголошував, що світ є тим, що усвідомлюється людиною, що дійсне для неї.

Для сучасної людини її дійсністю є загроза потонути в морі скепсису загальноєвропейської кризи, яка охопила її культурне життя, усю її «екзистенцію» [46, с. 555]. Але людина не тільки суб'єкт пізнання і самопізнання, вона також, на думку М. Шелера, «...істота, яка перевершує саму себе і світ. Як така вона здатна на іронію та гумор, які завжди містять в собі піднесення над власним існуванням [138, с. 60]». Отже, щоб не потонути в морі скепсису, людина повинна шукати власну істину, підносячись при цьому над власним існуванням, отримуючи внутрішню стійкість завдяки усьому загальнолюдському. Намагаючись з позиції трансцендентальної логіки

з'ясувати методологічне підґрунтя дослідження духовного світу людини в умовах загальноєвропейської кризи краху раціоналізму, Е. Гуссерль дійшов висновку, що існує тільки два способи виходу з кризи: «...відчуження від раціонального життєвого смислу, ненависть до духу і впадіння у варварство, або ж відродження Європи у дусі філософії завдяки остаточно переборюючому натуралізму героїзму розуму [46, с. 666]».

У цьому контексті зауважимо, що духовна криза потребує від людини навичок довільного керування своєю мотиваційно-смісловою сферою, а саме здатності конструювати нові смисли, які можуть вирішити протиріччя, що лежать в основі кризи. Процес смислоутворення, генерування оновлених смислів повинен відбуватися через розвиток самопізнання. Проте у кризовій ситуації самопізнання та особистісні зміни стають можливими лише у разі прийняття кризи як конструктивного джерела розвитку. При цьому використання потенціалу кризи стає можливим лише при умінні людини вирішувати смислові протиріччя в умовах невизначеності, тобто наявності так званих реконструктивних умінь вирішення кризових протиріч і конструювання нових більш життєздатних особистісних смислів. Саме тому, з огляду на підхід Е. Гуссерля, на думку Є. Бистрицького, заслуговує на увагу те, що про кризу він говорить як «...про зміну смислової установки у баченні явищ, які призводять до кризи. Він відштовхується від відомого у медичній дисципліні поняття кризи при хворобі, тобто такого стану хворого, коли людина досягає якогось поворотного пункту у течії хвороби то або одужує, або помирає [22, с. 16]».

Криза завжди підштовхує до перебудови смислу, до вдумливого розуміння того, що є сенсом життя, до його пошуку, адже в її основі лежить невдоволення жага діяльності. Криза є своєрідною вищою актуалізованою формою життя людини, коли внутрішні протиріччя руйнують єдність особистості, роблячи її нездатною створювати та послідовно втілювати власну програму духовного саморозвитку. При цьому спостерігається духовний занепад, різке зниження потреби у пізнанні себе, інших людей, світу.

Враховуючи, що пізнання є постійною боротьбою протилежностей, а саме істини і омани, стає зрозумілим, що людина не може і не повинна жити «старими істинами», особливо якщо вони її не задовольняють. Г. Сковорода писав: «Коли відняти від людини споріднене діяння, тоді їй – смертельна мука. Сумує й непокоїться, мов бджола, замкнена у світлиці, коли сонячний світлий промінь, який пронизує вікна, кличе її на медоносні луки. Ця мука позбавляє людину здоров'я, тобто злагоди, забирає бадьорість і розслаблює [158, с. 432]». Критична переоцінка цінностей, найбільш загальним вираженням якої є питання про сенс життя, під час кризи загострюється. Якщо людина знаходить нові смислові конструкції розв'язання кризових протиріч, які виникають як в результаті зіткнення індивідуальних смислових реальностей, так і соціальних протиріч, то вона звільняється від проблеми, розв'язує її смислові протиріччя. При цьому процес проживання (відчування) проблеми робить особистість більш зрілою, духовно цілісною.

Звертаючись до дослідження духовності в українській філософії, насамперед філософсько-теософічного кордоцентризму Г. Сковороди, який стверджував, що саме духовне, а не фізичне народження людини є істинним, ми бачимо повну характеристику духовної дисгармонії в ситуації, коли «...нерозумна душа, не навчена насолоджуватися своїм становищем, хоч із життя в життя переходить, проте всюди сумує й колотиться, бо носить всередині джерело прикрощів – розтлінне серце [159, с. 214]». Підкреслюючи серцецентричність духовності, насамперед те, що в серці кожного від народження є неусвідомлювані у повному обсязі зародки духовності, Г. Сковорода пояснював духовну кризу постійною боротьбою людини спочатку зі своєю темною тілесністю, а з часом з усім, що викриває в нас совість. Духовна криза – це духовні страждання, коли «...мене мучить щось, та не розумію, і допомогти не можна [158, с. 375]».

Намагаючись розкрити змістовний аспект кризи, Г. Сковорода зазначає: «...мучуся тим, чого не бачу, і від того, кого не знаю... Нещасна омана! Нестерпна п'ятьма!... Безрозсудний світ, спокушаючий і спокушуваний! Отрута

порад твоїх – це насіння смерті сердечної [158, с. 375-376]». Головою людських справ називає Г. Сковорода дух, думки і серце людини. Але не кожна людина керується в своєму житті благородством серця і світлими думками, більшість проживає життя без любові до мудрості. «...Вельми той рідкісний, – говорить філософ, – хто зберіг серце своє чи, як на загал говорять, спас душу свою [158, с. 169]».

Духовну кризу Г. Сковорода пояснює як ситуацію духовної занедбаності людини. «Те для неї приємне, що неможливе; бажане те – що проминуло, і завидне – що віддалене. Там лише добре, де її нема і коли її нема. ... Жити не може і вмерти не хоче [158, с. 432]». Теж саме свого часу говорив Овідій, пояснюючи духовну кризу як стан, коли «жити не маючи сил, а померти – не маючи зваги [112, с. 183]». Отже, причини духовної трансформації, яку переживає людина, Г. Сковорода подає як заздрість, печаль, страх і ревність, тугу, спрагу неситу, бунт, позву, напругу, коли «день і ніч тебе опаляють, як Сіон-град, розбивають душевний твій дім [159, с. 139]». Вважаємо, що подібне наростання критичної маси, що суперечить ціннісній системі людини, досягаючи певної граничної величини, спричиняє її «обнуління».

Акцентуючи увагу на характерних ознаках духовної кризи, Г. Сковорода зазначає, що криза спричиняє тугу, нудьгу: «Туга люта скрізь літає. На землі і на воді. Дух цей, наче грім, шукає нас у щасті і біді [158, с. 433]». Наголошуючи на тому, що «нудьгу стародавні християнські письменники називали бісом зневіри», Г. Сковорода пояснює причини духовної кризи: «Нудьга для лікарів – найперша ознака всіх тілесних хвороб та збурень. А душевне невдоволення – двері до всіх пристрастей та внутрішніх хвилювань. Не бачиш вітру, що спінує море, не бачиш і нудьги, що хвилює душу; не відчутна, але мучить, мучить, але не відчутна. Вона – дух болісний, думка нечиста, буря люта [158, с. 432]».

Кризовий стан зумовлює суттєві зміни особистості, напружену духовну боротьбу всередині людини, характеризується невизначеністю, суперечливістю моральних імперативів і дисгармонійністю сприйняття світу. Опинившись в

епіцентрі духовної кризи, людина, усвідомлюючи стрімку руйнацію звичного життєвого простору, не зважившись на кропітку внутрішню роботу, починає відчувати тугу, пригніченість, спустошення. Але, як зазначає філософ «...цього не було б, коли б намагалися люди зрозуміти, що значить людина, що це – бути людиною, тобто коли б самих себе пізнали [158, с. 169]». Пізнали у сенсі активної протидії кризі, а не її споглядання, оскільки внутрішнє усамітнення пригнічує, а самоізоляція перешкоджає продуктивному осмисленню дійсності, яке так необхідне у пошуку варіантів способів виходу з кризи. Тих варіантів, які є варіантами вирішення завдань на смисл, завдань з багатьма невідомими.

Але у цьому самопізнанні всіма силами треба намагатися, як говорить Г. Сковорода, «...не роздразнити твого внутрішнього судді, совість твою [159, с. 224]», що стає можливим лише за умови свідомої спрямованості людини на пошук сенсу свого існування, її аскетичної або альтруїстичної ціннісної орієнтації. Поступове усвідомлення можливих альтернатив розвитку, які відкриває криза, дозволяє переосмислити життя і більш-менш безболісно відмовитися від усього старого, від того, що стало деструктивним. Ці паростки «нового» є свідченням того, що людина, керуючись серцем і зусиллями волі, обирає конструктивний шлях виходу з духовної кризи. Це «нове», безперечно, є початком нової віри, любові і добра, оновленою духовною мовою людини. На цю особливість звертає увагу Ф. Лерш, підкреслюючи, що «наша мова позначає сферу душевних спонук самотрансценденції особливими іменами, а саме «серцем» і «сумлінням» [43, с. 101]».

Продовжуючи «серцецентричність» Г. Сковороди, Ф. Лерш говорить: «Мати серце» означає сприймати навколишній світ, людей, що оточують нас, як суще, що має власну цінність і зі значущості якої наше буття отримує смисл і повноту. «Серце» виступає як здатність до зв'язків самотрансценденції, з яких, у свою чергу, зростає почуття відповідальності. Саме це почуття відповідальності й укорінене в тому, що ми називаємо сумлінням [43, с. 102]». Отже, як постійна духовно-практична діяльність людини народжена в її серці і спрямована на самовдосконалення і удосконалення оточуючого середовища,

духовність є своєрідною формою самореалізації особистості. Але в ситуації духовної кризи самореалізація особистості гальмується деформацією ієрархії її життєвих цінностей. Порушення ціннісної ієрархії супроводжується відчуттям втрати людиною внутрішньої точки опору. Істотне бажання збалансувати природу душі і зберегти приховані в ній цінності, не реалізується через послаблення свідомого контролю над внутрішньою і зовнішньою діяльністю. Внаслідок чого людина відчуває стан ціннісної невагомості, намагаючись знайти при цьому зовнішню або внутрішню точку опору. Поступово людина починає змінювати поведінку, переорієнтовуючись на адаптацію до ситуації, або навпаки, повністю дезадаптуючись до неї.

Адаптація потребує мобілізації духовних і душевних зусиль, на що звертали увагу представники Київської духовної академії В. Карпов, Й. Міхневич, М. Федоров, А. Авсенєв, П. Юркевич. Так, Н. Мозгова, посилаючись на П. Авсенєва, звертає увагу, що «дух є найвищою і найглибшою частиною людського ества, завдяки якому людина, спілкуючись з Богом, покладається саме на нього. Всі нескінченні устремління душі тільки у духові знаходять своє завершення і спокій. Здатності духу проявляються з двох сторін: трансцендентної, в якій дух сприймає в собі Бога, та іманентної, яку дух супроводжує в душу та запліднює її [102, с. 133-134]». Тобто, щоб неупереджено сприймати кризові явища, необхідна як душевна автономія, так і внутрішня духовна свобода.

Іманентна здатність духу в ситуації кризи змушує людину більше поважати свою внутрішню свободу, більш чуттєво прислуховуватися до свого внутрішнього голосу. Без сумніву, діяльність душі при цьому можна визначити чуттєвим сприйняттям або ідеальним спогляданням, яке В. Карпов називає чуттєвим баченням, ідеальним спогляданням, діяльністю душі, що звернена до самої себе. «Чуттєве бачення (*intuitio*) є першим душевним вираженням, в якому душа як самодіяльне начало виступає вільно; бо від неї тепер залежить підпадати чи ні під вплив тих чи інших вражень, шукати чи ні те чи інше підґрунтя для своїх почуттів [102, с. 80]». Останнє засвідчує, що подолання

кризи можливе лише за умови духовного звільнення від впливу навколишнього середовища, адже тільки прислуховуючись до свого єства і навчаючись керуватися лише внутрішніми настановами, які не суперечать стану внутрішньої організмичної довіри, людина отримує можливість творчо вирішувати проблеми, які з'являються в її житті. Однак знаходження душі під постійним впливом плотського ускладнює її духовне оновлення.

На думку Н. Мозгової, причинами відчуженості людини, про які згадували Й. Міхневич і М. Федоров, є «... роз'єднання духу і природи як вияв більш змістовного феномену відчуження, котрий був у ХІХ ст. об'єктом пильної уваги філософів. Йдеться про відчуження людей у суспільстві, відчуження людини від природи, відчуження особи від самої себе [102, с. 107]». Це відчуження є одним із складових компонентів духовної кризи. В його основі криється неприйняття людиною реальності свого життя, а отже внутрішня невдоволеність і розчарування. Зрозуміло, що одного внутрішнього споглядання не вистачить, щоб від нього позбутися. Необхідні гнучкіші і більш ефективні методи. З одного боку, необхідно пізнати устрій душі, з іншого – її стан. У зв'язку з чим Н. Мозгова звертає увагу на той факт, що відчуження душі, тобто здатність до пізнання класифікувалася П. Авсеневим як самовідчуття (свідомість), уявлення і пам'ять. «Життя є думкою такого рівня розвитку, де самосвідомість тліє у тенетах несвідомого, прагне вирватися з лона багатоманітності: свобода намагається знищити лещата необхідності, розум шукає можливість виринути із темряви нерозумності. Ось чому неспокій, хвилювання, боротьба становлять суть повсякденного життя, у той час як для духу притаманний спокій споглядання [102, с. 135]». Таким чином відбувається характерне зміщення акценту дослідження духовності особистості з суто філософської парадигми на філософсько-психологічну.

Ми підкреслювали, що феномен духовності має неоднозначне трактування, а в контексті дослідження кризового стану особистості потребує психологічного аналізу духовності. Зауважимо, що психологічна парадигма дослідження духовності, духовного розвитку особистості, як і саме поєднання

понять «духовність» і «криза», суттєвим чином змінює методологічне підґрунтя дослідження духовної кризи особистості, оскільки в онтологічному вимірі поняття «духовна» (духовна криза) стає об'єктом філософсько-психологічного дослідження, а отже перестає бути предметом виключно філософським. Свідомо розширюючи таким чином спектр досліджуваної проблеми, ми фактично дещо змінюємо траєкторію наукового дослідження духовної кризи особистості, завдяки чому вона набуває більш реалістичних обрисів.

У складній картині переплетіння філософського і психологічного, становлення духовності особистості постає як своєрідний процес, спрямований на позитивну зміну особистістю самої себе, а отже процес, поєднаний з саморозвитком особистості. Криза як зміна напрямку, рішення, вибору, як стан чуттєвих і духовних стресів, який вимагає від особистості зміни життєвої позиції, передбачає наявність події, яка істотним чином порушує душевну, чуттєву рівновагу людини. Змінюючи звичний перебіг нашої життєдіяльності, криза змушує людину у короткий проміжок часу шукати способи її подолання, що у свою чергу, передбачає зміну життєвої позиції людини. Поступово в глибинах філософії з'явився психологічний (а також соціально-психологічний і психолого-педагогічний) напрямок дослідження духовності, представлений творчими доробками А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса, В. Франкла, Е. Фромма, З. Фрейда, К. Юнга та інших.

Ми вже згадували, що характеристика духовності постійно змінювалася відповідно до того, як змінювався історичний час, а разом з ним дух епохи. Але об'єднуючим критерієм у всі часи залишалося сприйняття духовності як форми саморозвитку людини. Саме тому феномен духовності так часто пов'язується з її неповторністю, яка визначає людину сукупністю усіх соціально набутих нею якостей, соціально обумовлених її характеристик, які є стійкими, визначають її моральні вчинки і виявляються в суспільних за природою зв'язках і стосунках. В. Андрущенко, М. Михальченко підкреслюють, що психодинамічний напрямок дослідження особистості, започаткований З. Фрейдом, мав «...принципово іншу від філософів-технократів спробу повернення людству

втраченого сенсу існування в промислово прогресуючому суспільстві за умов відчуження і культурної дисгармонії ... [6, с. 88]».

З. Фройд з позиції редуccionістської теорії мотивації пояснює, що людина, постійно перебуває у стані пошукової діяльності, спрямованої на задоволення потреб і пов'язаних з ними напружень. Живучи в суб'єктивному світі почуттів, емоцій, відчуттів і сенсів, людина приречена на постійний внутрішній конфлікт, обумовлений взаємодією трьох структурних компонентів особистості, а саме тим, звідки походить загроза для «Его – Я». «Я» є осередком страху. Відчуваючи духовне збентеження як тривогу (реалістичну, або страх), невротичну, моральну (як провину, сором, самозвинувачення), люди починають усвідомлювати наявність духовного конфлікту (конфлікту протилежних душевних сил). З. Фройд пояснює це тим, що «Я», як нещасна істота, страждає від трьох загроз: зовнішнього світу, «Воно» і суворості «Над – Я». Три види страху відповідають цим трьом загрозам, адже страх виражає відступ перед загрозою [189, с. 903].

Значну роль у послідовному, безупинному процесі, яким є душевне життя людини (яке ніколи не співпадає з усвідомленим) на всіх трьох його рівнях відіграє закон збереження енергії, оскільки в конфліктній ситуації люди починають втрачати ілюзію [190, с. 86-87]. Порушення звичного функціонування спричиняє душевні страждання: невдоволення собою, занепокоєння і тривожність. Задля запобігання духовній кризі, на думку В. Андрущенка і М. Михальченка, особистість повинна «...надати генетично вродженій енергії можливість реалізувати себе у вигляді й формах культуротворчої діяльності [6, с. 90]». Наявність у людини подібних намірів є дуже важливим чинником зміни її життя, адже уособлює найкращий спосіб пізнання життя, яким воно повинно поставати душі людини.

Пізнання життя таким, як воно постає душі людини, на думку К. Юнга (представника соціально-психологічного напрямку дослідження духовності), є найкращим наміром людини [229, с. 102]. Приділяючи велику увагу значущості духовності як для окремої людини, так і для суспільства в цілому, визнаючи

дух як предмет душевного досвіду, К. Юнг наголошував, що дійсно цінним є лише те життя, яке сповнене духовності [228, с. 313]. Розглядаючи душевне життя як розвиток, який ще на своєму початку може опинитися в стані застою, К. Юнг вважав, що духовність, яку він ототожнював з чоловічою метафізичністю (Анімусом), а душевність з метафізичною жіночністю (Анімою), є істотним структурним компонентом людини, а саме її психічного здоров'я [229, с. 220-222]. К. Юнг дійшов висновку, що люди постійно знаходяться у стані внутрішнього конфлікту, який спонукає їх до духовних спрямувань споріднених з гностицизмом, до пошуку образу Бога в собі, до самотворення і змінювання власного єства до Богоуподібнення.

Духовна криза – тимчасовий духовний занепад, внутрішній душевний конфлікт, коли бажаним для душі є те, чого немає зовні [228, с. 322]. Разом з тим, це також можливість більш глибокого змінювання духовної сутності, адже в душі сконцентровані всі ті загальнолюдські якості, яких бракує свідомій установці. У цьому ми вбачаємо окреслений К. Юнгом своєрідний вихід з стану відчуження духовного та душевного вимірів людського буття, стану внутрішнього усамітнення, кризового стану. Духовну кризу спричиняють різні деформації особистості, яка сама по собі завжди є самотньою. Вона є наслідком відчуження від душевного духовних начал. Душевність без духовності є життям без сенсу. Саме тому хворобливі стани душі, по-перше, втрата духовних орієнтирів, потребують лікування і зцілення. «Хвороба – це послаблення пристосованості. Людина повинна вміти пристосовуватися до двох різних сторін життя – спочатку до зовнішньої сторони (професія, сім'я, соціум), а потім до вітальних потреб своєї природи. Ігнорування необхідності того або другого може привести до хвороби [229, с. 102]». У зв'язку з чим, на думку К. Юнга, людині задля зняття невротичної напруги, а отже збереження психічного здоров'я, конче потрібні релігійні звичаї, адже тільки релігія зцілює духовні недуги.

Натомість К. Роджерс і Г. Олпорт досліджували духовну кризу з біосоціальної позиції, акцентуючи основну увагу на такому аспекті духовного

зростання людини, як самоактуалізація. К. Роджерс вважав, що основною рушійною силою розвитку особистості є її прагнення до самоактуалізації. Спостерігаючи і оцінюючи свій досвід, людина пізнає себе, оскільки постійно прагне до адекватності комунікації, досвіду і свідомості. «Сфера досвіду» є унікальним індивідуальним світом людини, в центрі якого знаходиться її «Я». На думку К. Роджерса, «Я» людини зазнає постійних змін, але відношення людини до себе не змінюється, оскільки «Я» не є структурною частиною особистості. «Я» реагує ні на якусь абсолютну реальність, а тільки на своє сприйняття цієї реальності. Саме це сприйняття є для людини її реальністю [149, с. 204-208].

Нездатність людини адекватно сприймати реальність, точно передавати свої почуття іншим людям, К. Роджерс називає невідповідністю особистості, оскільки людина завжди повинна сприймати свою реальність, а отже відповідати їй. Саме тому К. Роджерс стверджує, що позитивне спрямування людини, її психологічне, духовне зростання, а отже повноцінне функціонування, можливі тільки за умови усвідомлення людиною своєї «Я – концепції» та її відповідності актуальним переживанням. «Особистість є тим, чим людина «реально є» не залежно від того, як її сприймають інші [113, с. 241]». Саме така людина здатна до самоактуалізації, оскільки їй притаманні екзистенціальний спосіб життя, організмична довіра (здатність приймати до уваги свої внутрішні відчуття і розглядати їх як основу вибору способів поведінки і дій), емпірична свобода, креативність і відкритість переживанням. Якщо людина обирає потенційно обмежуючий патерн поведінки, вона стає нездатною відчувати повноту життя, а отже, не усвідомлюючи наявності хибного «я – образу», вона відчуває духовні страждання, які починаються з усвідомлення невідповідності «Я» і реальних переживань, що спричиняє появу занепокоєння, тривоги як емоційної реакції на загрозу втратити цілісність своєї «я – структури». Будь-який досвід несумісний з структурою самості, може сприйматися як загроза і провокувати самозахист [149, с. 188-201].

Людина постійно знаходиться перед вибором. Але хочемо ми того чи ні, криза суттєво обмежує можливості нашого вибору, адже більшою мірою стимулює до ревізії минулого, а лише потім до вибору варіантів свого майбутнього розвитку (варіантів без наявних альтернатив). У зв'язку з цим Г. Олпорт підкреслює, що в ситуації вибору особистість може приймати не лише позитивні цінності, так звані цінності зростання, а також регресивні, цінності здорового регресу. Враховуючи, що саме життя певною мірою залежить від установок і очікувань, «вимагає від нас знання гіршого, щоб робити з нього краще [113, с. 448]», на думку Г. Олпорта, все залежить від того, чим керується людина, намагаючись захистити свою «духовну орієнтацію» в ситуації, коли мова йде про екзистенціальний вакуум або про життєву орієнтацію, про її загальну установку, або центральний мотиваційний стан.

Насамперед у людини виникає потреба «у конструктивному баченні світу», яке необхідне задля збереження цілісності своєї особистості при «катастрофічному соціальному змінюванні», адже «навіть в умовах соціальної аномії (дезінтеграції цінностей) людина хитрістю зберігає свою особистісну систему більш-менш недоторканою» [113, с. 279]. Проте, як зазначає Г. Олпорт, це можливо лише до певної межі, доки людина не почне втрачати свою соціальну опору, відчувати на собі експерименти на кшталт «промивки мозку» («духовної хірургії», «ідеологічного перевиховання» або «примусового переконання»). У будь-якому випадку, щоб змінити усе, що вкорінене в людині, необхідні «час і катастрофічне страждання». Духовна криза є своєрідною трансформацією особистості, яка виникає внаслідок духовних персеверативних травм і конфліктів, які раптово виникають і мають при цьому значні наслідки [113, с. 326-329].

Важливим є також те, як зазначає К. Роджерс, що «життя індивіда також частково формується його (або її) виборами, і як бачимо, ці вибори можуть робитись у бік заподіяння шкоди іншим чи самому собі. Проте якщо ми в змозі забезпечити психологічний клімат, який заохочує зростання, то виявляється, що вибори робляться – цілком вільно і спонтанно – у соціально конструктивному

напрямку [44, с. 70]». Це насамперед означає, що людина здатна «знайти» себе, знову стати собою в ситуації духовної кризи. «Що означає стати собою? Це значить зниження страху органічних, не рефлексивних реакцій, це поступове зростання довіри і навіть виникнення симпатії до складного, різноманітного і багатого світу почуттів і потягів, які існують одночасно на органічному чи неорганічному рівнях. ... Процес становлення є глибинним досвідом особистого вибору. Індивід усвідомлює, що здатен вибирати: чи продовжувати йому ховатися за маскою, чи ризикнути стати самим собою; що він є свobodодіючою внутрішньою силою, яка може як знищити, так і удосконалити самого себе та інших. Зіткнувшись з цією оголеною реальністю вибору, людина вирішує рухатися у тому напрямку, який вимагає бути самою собою [149, с. 206]».

Але саме по собі «буття собою» не долає кризи, адже в цій ситуації (виходу з кризи) людині відкривається новий спосіб життя, а отже людина повинна змінюватися відповідно до нових цілей, які вона ставить, до оновленого сенсу свого життя, в якому вона знову починає «бути собою». А. Адлер вважав, що «у кожної людини є концепція мети або ідеалу, необхідна для того, щоб досягати більше того, що є можливим для неї в актуальній життєвій ситуації, перемогти недоліки і труднощі сьогодення завдяки встановленню конкретної мети майбутнього [139, с. 53]». Адже усі без виключення душевні дії спрямовуються завдяки раніше поставленій меті, проте в стані духовної кризи, яка порушує звичну стабільність, людина насамперед замислюється над кінцевою метою, яку вона відчуває як фінал. Незважаючи на це, найголовнішим мотивом людини залишається її прагнення до успіху і досконалості, оскільки саме воно визначає всі душевні феномени людини. В основі цього прагнення А. Адлер вбачав вроджений комплекс неповноцінності і соціальний інтерес особистості, а саме прагнення до компенсації неповноцінності та надкомпенсації справжніх і уявних вад і недоліків [139, с. 43].

Враховуючи суттєві особистісні трансформації, які зумовлює стан кризи на певному її етапі, людина істотним чином відчуває і переживає свою

неповноцінність (сприймає себе неповноцінною з точки зору дієвої обмеженості і загальної невизначеності). Внутрішній (душевний) конфлікт починає гальмувати розвиток людини. Проте якщо враховувати, що Е. Еріксон представляв розвиток людини саме «...з точки зору конфліктів, внутрішніх і зовнішніх, які несе з собою вітальна особистість, виходячи з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності», то можна сказати, що кожна людина, йдучи своїм шляхом розвитку, «переживає свої кризи і знаходить їх вирішення придатними для себе способами [227, с. 100-104]».

Кожний період життя людини постає як криза, «... кожна стадія стає кризою, оскільки початок зростання і усвідомлення у якійсь новій частині функціонування йдуть разом зі змінами енергії інстинктів, і таким чином зумовлюють специфічну вразливість цієї частини [227, с. 104-105]». Е. Еріксон підкреслює, що слово «криза» застосовується ним «...для того, щоб виділити не загрозу катастрофи, а момент зміни, критичного періоду підвищеної уразливості і зростаючих потенцій та, в результаті цього, онтогенетичне джерело можливого формування доброго чи поганого пристосування [227, с. 105]». Основною причиною духовної кризи він вбачає втрату (відсутність) ідентичності, що провокує появу думок щодо безвихідності ситуації і супроводжується відчаєм від усвідомлення втраченої «єго – інтеграції», інколи навіть огидою (яка приховує відчай), а також страхом смерті (яка може завадити досягненню омріяної ідентичності) [227, с. 151]. Отже, духовна криза проявляється у формі емоційної дезінтеграції спричиненої втратою «єго» своєї цілісності.

У ситуації духовної кризи пасивність людини є своєрідним станом стагнації, проявом духовного занепаду, внаслідок якого людина переживає фрустрацію і депресивні стани. Така надзвичайна стагнація дії, на думку Е. Еріксона, є результатом усвідомлення і відчуття неадекватності своїх можливостей [227, с. 194], а саме нездатності працювати у напрямку вирішення своєї проблеми. Але, як наголошує Е. Фромм, автоматичний конформізм є своєрідним порятунком для переважної більшості нормальних людей у

сучасному суспільстві, коли «...людина перестає бути сама собою, повністю засвоюючи той тип особистості, який їй пропонується загальноприйнятим шаблоном, і цілком стає такою, як інші, такою, якою вони її очікують побачити [191, с. 152]». Визнаючи внутрішню пасивність людей як найхарактернішу патологічну рису, особливо в умовах індустріально розвиненого суспільства, Е. Фромм зауважує, що саме автоматичний конформізм дозволяє людині позбутися страху самотності й безпорадності.

Вважаючи, що кожна людина керується у своєму житті двома основними потребами: прагненням до самозбереження і бажанням уникнути самотності, Е. Фромм був упевнений, що люди постійно змінюються відповідно до потреб економічної і соціальної структури суспільства, але їх пристосованість не безмежна. «Крім певних фізіологічних потреб, задоволення яких є імперативною необхідністю, існують ще й невід'ємні психологічні властивості людини, які також потребують задоволення, фрустрація яких викликає відповідні реакції» [191, с. 228]. Враховуючи досить суперечливу природу людини, яка завжди стоїть перед вибором регресивного або прогресивного варіанту вирішення конфліктної ситуації, Е. Фромм стверджував, що «людина може обирати між двома можливостями: йти назад або рухатися вперед. Вона може або регресувати в бік архаїчного, патологічного рішення, або прогресувати, розвиваючи свою людяність [192, с. 86]».

Будь-яка криза обмежує свободу, до якої прагне кожна людина. «Свобода принесла людині незалежність і раціональність її існування, але у той же час ізолювала її, пробудила у неї відчуття безсилля і тривоги. Ця ізоляція нестерпна, і людина опиняється перед вибором ... [191, с. 8]». З одного боку, свобода спонукає людину до усвідомлення своєї відокремленості, а з іншого – під час кризи її обмеження посилює відчуття ірраціональності існування. «Намагаючись досягти єдності, позбавитися від страху самотності і невизначеності, людина може зробити спробу повернення до своїх витоків – до природи, до тваринного життя або до своїх предків [192, с. 85]». Насамперед це означатиме тільки регресією до тваринного існування, але існує також

альтернативний шлях – прогресивний розвиток, який полягає в гармонійному розвитку людських сил, передусім людяності [192, с. 85]. Це прагнення до пошуку істини під час кризи може бути (є) пригнічене, як і прагнення до свободи, але, як зазначає Е. Фромм, вони завжди продовжують існувати в людині [191, с. 229].

Отже, опиняючись у кризовій ситуації, людина начебто має свободу вибору, але, як говорить Е. Фромм: «Свобода вибору не є формальною абстрактною здібністю, яку людина або «має», або «не має». Більшою мірою мова йде про функції структури характеру. Певні люди не вільні вирішувати на користь добра, оскільки у структурі їх характеру втрачена здатність діяти у відповідності з добром. Деякі втратили здатність зважитися на користь зла, оскільки структура їх характеру втратила потребу у злі [192, с. 94]». Оскільки все ж таки більшість людей здатна вибирати, свобода їх вибору постає як елемент поведінки, структурний компонент їх характеру, завдяки якому з'являється можливість вибирати між двома реальними альтернативами.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на характеристику Е. Фроммом системної суспільної кризи західної культури, суспільства: «У той час, як переважна більшість людей, що живуть на Заході, так чи інакше переживає кризу західної культури, вони не сповна її усвідомлюють. Проте серед спеціалістів немає ніяких суперечок відносно самого існування кризи і її природи. Цю кризу описували як «нездужання» («malaise»), «нудьгу» («ennui»), «хворобу століття» («mal du siècle»), життєву апатію, автоматизацію людини, її відчуження від самої себе, від іншої людини і від природи. Людина йшла за раціоналізмом доти, поки сам раціоналізм не набув вкрай ірраціональної форми [203, с. 12]».

У зв'язку з тим, що сучасне життя стає все більш дефіцитарним, вважаємо, що сьогодні переконливою є теорія А. Маслоу, яка в значній мірі викриває причини «духовного вакууму» сучасної людини. Стверджуючи, що людина завжди є вільною у своїх виборах, адже її «Я» є її конкретний вибір («Я є мій вибір»), А. Маслоу вважав, що, перебуваючи у процесі постійного

становлення і розвитку, людина завжди є відповідальною за реалізацію можливостей вибору в процесі пошуку сенсу свого життя. Крім того, люди завжди мотивовані на пошук особистої мети, тобто на задоволення ієрархічно структурованих базових потреб: фізіологічних; безпеки і захисту; приналежності і любові; самоповаги і самоактуалізації [98, с. 63-68].

Саме тому А. Маслоу надавав великого значення метапотребам, задоволення яких збагачує життя людини, а будь-яка загроза і перешкода їх задоволення спричиняє певні деструкції особистості. Духовна криза є наслідком незадоволення метапотреб, адже метапатології, що виникають (апатія, відчуження, депресія, цинізм, недовіра, ненависть, вульгарність, відсутність цінностей, втрата сенсу життя), мають всі ознаки, які її характеризують. Когнітивний дисбаланс, який виникає при цьому, фрустрація когнітивних потреб у пізнанні і розумінні, провокують, на думку А. Маслоу, появу таких психопатологічних ознак, як нудьга, пригнічення, огида, втрата віри у всі цінності, втрата сенсу, надії, моральний занепад [98, с. 70-71].

Під час переживання кризи немотивована і експресивна (не корисна) поведінка людини є непродуктивною, адже вона не впливає на зовнішній світ. Натомість копінг-поведінка (корисна, адаптивна, функціональна, цілеспрямована) є більш інструментальною. Вона є засобом досягнення мотивованої мети, адже завжди спрямована на вирішення проблеми, передбачає свідоме використання певних засобів задля задоволення потреб або зменшення загрози [98, с. 117-121]. Обираючи напрямок розвитку і характер поведінки, ми конструємо своє життя, в результаті чого наше життя стає тим, що ми з нього робимо. Для нас існує тільки суб'єктивна реальність, яка може бути як дефіцитарною, так і мета-життям. У будь-якому випадку всі люди стоять перед вибором визначеності свого життя, необхідність якого загострюється під час кризи. У зв'язку з цим, посилаючись на Л. Х'елла і Д. Зіглера, звернімо увагу на теорії Д. Келлі і А. Бандури.

Так, Д. Келлі на основі цілісної філософської позиції конструктивного альтруїзму наголошував, що у світі не існує такої речі, відносно якої не було б

двох поглядів (іншого способу інтерпретації). Оскільки процес усвідомлення дійсності є предметом інтерпретації, то факти і події життя людини піддаються різним способам інтерпретації, адже і сама «реальність є тим, що ми пояснюємо як реальність [199, с. 435]». Отже, варто шукати істинні способи інтерпретації усієї сукупності елементів поведінки людини, оскільки завжди існують конструктивні їх альтернативи. Проте, на нашу думку, не варто забувати, що «у кожній ситуації є тільки один сенс – її істинний сенс» (В. Франкл), а тому людина повинна його знайти, а не вигадати [188, с. 292-293].

Люди усвідомлюють і інтерпретують свій життєвий досвід, конструюють своє життя, спираючись на певні гіпотези. Вони пориваються у майбутнє через сьогодні, контролюючи події в залежності від питань, які ставлять, і відповідей, які знаходять. Виходячи з цих міркувань, наше життя залежить від того, як ми передбачаємо події. Внутрішня саморегуляція (самопостереження; процес винесення суджень; активна реакція на себе) визначає нашу самоефективність, як впевненість у тому, що ми здатні керувати подіями. А. Бандура з соціально-когнітивної точки зору визнає, що самоефективність людини залежить від наявної ситуації, від присутності чи відсутності інших людей, від життєвої стратегії і фізичного стану людини.

У кризовій ситуації ми втрачаємо відповідність нашої поведінки звичним особистим стандартам, що провокує появу негативних емоційних реакцій на себе. До цього додається трансформація особистих стандартів, переоцінка цінностей і безпосереднього досвіду, що змушує зосереджуватися на непрямому досвіді, а отже ставати духовно дуже вразливими до впливу зовнішнього середовища. Якщо виходити з того, що людина є продуктом навчання, то, на думку А. Бандури, пластичність її свідомості дозволяє їй змінювати стилі своєї поведінки у кризовій ситуації [199, с. 387-392]. А. Адлер стверджував, що особистість визначається саме стилем своєї поведінки, який визначає стиль життя людини, яке є динамічним прагненням до переважання. В основі цього прагнення лежить почуття неповноцінності, яке люди усіма силами намагаються компенсувати [139, с. 37-40].

Суб'єктивне сприйняття реальності, тобто суб'єктивні очікування того, що може відбутися, мають у цій ситуації значно більший вплив на людину, ніж увесь її минулий досвід. Життя є динамічним спрямуванням до переважання, в цьому криється його сенс, але, як зауважує Дж. Перрі, як тільки в житті індивіда починається трансформація його внутрішньої культури і образу світу, що є своєрідним попередженням про зміни на духовному рівні, – «...цінності і емоційні прояви життя ніби зіштовхуються зі своєю протилежністю. Енергія не залишається довго у невизначеному положенні, а шукає швидкого перевтілення у нових структурах, у формі образів і переживань відродження і відновлювання світу. З'являється новий образ себе разом з оновленими інтересами і мотиваціями [39, с. 81]».

Прагнення особистості до пошуку сенсу є вродженою мотивацією, основною потребою людини, рушійною силою її розвитку (В. Франкл). Втрата сенсу спричиняє екзистенціальну фрустрацію, провокує розвиток невротичних станів. Брак сенсу є духовною кризою, запобігти розвитку якої можна шляхом ініціювання власної активності [188, с. 308-309]. Зазначимо, що у цьому процесі велику роль відіграють ціннісні орієнтації людини, а основною рушійною силою розвитку духовності є пошук сенсу, «воля до сенсу», адже за умови його відсутності виникає екзистенціальний вакуум.

В. Франкл був змушений констатувати, що сьогодні «...людська воля до сенсу зазнає фрустрації у глибокому масштабі. Дедалі більшу кількість людей переслідує почуття втрати сенсу, яке часто супроводжується почуттям порожнечі, ... «екзистенційним вакуумом». Це почуття знаходить вияв переважно в нудоті й апатії. Якщо нудота вказує на втрату зацікавленості світом, то апатія віддзеркалює брак ініціативи, яка б мала на меті щось зробити у цьому світі, щось у ньому змінити [43, с. 166]». Крім того, як зауважує Ф. Лерш, «...сучасна людина перебуває під знаком втрати сенсу буття, яку Ніцше передбачив як «прихід європейського нігілізму [44, с. 50]». Внутрішнім відображенням цієї ситуації є переживання тривоги. Отже, кризу можна визнати як відсутність внутрішньої гармонії, внаслідок «когнітивного

дисонансу», на що зокрема звертає увагу Д. Угрінович, посилаючись на Л. Фестингера [181, с. 125-126].

Визнаючи наявність духовної кризи, ми насамперед повинні визначитися з тим, що є «сенсом» людини за цих умов, адже наполягаючи на тому, що духовна ситуація епохи відображається в поняттях, які вона поширює, Ф. Лерш, згадуючи вислів Ф. Ніцше («Буття, таке як воно є, без сенсу і мети, і яке неминуче повертається знову і знову, не закінчується жодним фіналом, крім Нічого... Це є крайньою формою нігілізму: вічне Ніщо і безсенсовість!»), наголошує, що екзистенція, екзистенціалізм, нігілізм виражають сучасне буття [44, с. 49]. Наголошуючи, що «Бог помер», Ф. Ніцше вбачав причину духовної кризи в занепаді усіх чинників надчуттєвого, які надають суцільному сенс: цінностей, цілей, норм, ідеалів. Останнє означає, що не варто шукати сенсу, адже його у світі немає. Вважаємо, що намагання Ф. Ніцше розв'язати цю проблему за допомогою тези «Воля звільнює», засвідчує необхідність за допомогою волі змиритися зі станом речей. У цьому сенсі вона начебто не передбачає суттєвих деструкцій, адже «воля» у Ф. Ніцше постає як елемент поведінки, спрямований на досягнення влади, у сенсі досягнення переваги над собою або над чимось іншим [110, с. 101-102].

Враховуючи, що сила волі набуває у внутрішньому особистому просторі характер сили духу, І. Степаненко зазначає: «...у цьому контексті слід звернути увагу на те, що дух людини може зростати на двох відмінних підґрунтях – етичному та естетичному. Отже, і сила духу може мати амбівалентний характер – поставати як внутрішня моральна сила та як «демонічний естетизм». Сила духу, набуваючи форми «демонічного естетизму», інспірує прагнення людини до нічим не обмеженого самоствердження, намагання стати самодостатньою «творчою основою» [165, с. 42]». На думку Ф. Ніцше, «Людина повинна ставати все кращою і злішою. ... Саме зло необхідне для блага надлюдини [110, с. 250]».

Зауважимо, що у такий спосіб сила волі стає своєрідним титанізмом, який, як наголошує І. Степаненко, «...як форма естетизованого волюнтаризму

невідривно сполучений з потягом до влади, і влади не стільки над собою, скільки над світом [165, с. 42]». У контексті сьогодення, коли більшість людей оцінюють свої вчинки з точки зору реалій чуттєво-сприйнятого світу, відповідно до яких вони є або корисними, або байдужими, необхідно визнати, що вони аж ніяк не співвідносяться з цариною духу, а лише засвідчують поглиблення бездуховності. Таким чином, «...сила волі, позбавлена морально-етичних засад, обертається на розгул пристрастей та свавілля засадово аморальної особистості [165, с. 43]».

П. Гольбах застерігав: «Людина, що вважає своєю заслугою презирство до страждань і смерті за свої переконання, починає вважати себе за совістю зобов'язаною примушувати інших приєднуватися до тих поглядів, за які вона сама готова померти. Дайте мученику владу і він стане катом [33, с. 122]». Коли духовно людина перетинає межовий стан між добром та злом, вона фактично обирає деструктивний шлях. Це ще раз підтверджує амбівалентність життя, особливо в умовах духовної кризи. З приводу чого доречним є заклик В. Табачковського стосовно необхідності «відновлювання рівноваги між природою і людиною, включаючи відновлення природного в людині, необхідне і внаслідок того, що гіпертрофований розрив з природою отримує своє продовження пізніше в збільшенні втрати людиною культурної укоріненості [169, с. 13]».

Ф. Ніцше говорив: «Тільки там, де є життя, є і воля: і це не воля до життя, так я вчу тебе, – а воля до влади! [110, с. 101]». Враховуючи системний характер духовної кризи сьогодення, актуально звучить питання «О вільні душі, куди поділася свобода Ваша?». Що сталося з духовністю як реальною силою, яка існує в кожній людині? Чому ми забули, що істина сама по собі, як говорив П. Гольбах, не має потреби в стражданнях ні особистих, ні будь-кого іншого [33, с. 120]. Отже, духовність потребує свого пробудження та розвитку, особливо як здатність людини перевершувати обмеження, нав'язані людині глобалізаційним поворотом історії.

У процесі соціалізації в душу особистості істотним чином входять різноманітні хвилювання, тривоги і турботи. Досвід переконує, що чим глибше вони входять в усі сфери духовного життя особистості, зокрема на стадії дитинства, тим тонше людина відчуває себе, свою поведінку. Здатність до саморефлексії та самопізнання, до самоусвідомлення себе як особистості, як активного суб'єкта життєдіяльності дозволяє відкрити світ свого духовного буття як вияв фізичних і розумових сил, розвиток задатків, здібностей, нахилів і покликання. Це духовне відкриття, на думку Лі Сеннелла, є процесом духовного пробудження і розкриття, своєрідним духовним піднесенням («пробудженням Кундаліні»), однією із форм духовної кризи [39, с. 113-114]. С. Гроф і Х. Гроф звертають увагу, що духовна криза починається з певної події, яка є своєрідним пусковим механізмом розвитку кризи. Такими спусковими механізмами є фізичний фактор (хвороба, нещасний випадок, операція, тощо) або емоційний фактор (емоційні переживання). При цьому не залежно від механізму і виду кризи найголовнішим її каталізатором залишаються форми медитації та духовних практик [39, с. 19-20].

У стані духовної кризи людина зазнає великих духовних хвилювань, які умовно можна поділити на три категорії: 1) біографічні (повторне переживання і лікування травматичних подій життя), що, на думку С. Грофа і Х. Гроф, є критичними ситуаціями дитинства, а саме: фізичне, або сексуальне насильство, втрата батьків або коханої людини, близькість смерті, хвороба або хірургічна операція та інші травматичні події, що відіграють важливу роль у кризі трансформації; 2) перинатальні (від грец. «peri» – біля і латин. «natal» – той, що відноситься до народження); 3) трансцендентні (духовні, містичні, релігійні, магичні, паранормальні переживання) [39, с. 21-23].

Зауважимо, що при духовних кризах будь-якої форми (шаманська криза; пробудження Кундаліні; епізоди свідомості єдності; психологічне оновлення через повернення до центру; криза психічного розкриття; драматичні переживання «минулих життів»; спілкування з духами – провідниками; навколосмертні переживання; переживання близьких контактів з НЛЮ; стан

одержимості) досить звичайним явищем є посилення інтуїтивних здібностей, прояв паранормальних феноменів [39, с. 26]. Під час духовної кризи розкриття психічних здібностей відбувається драматично. Рівень драматизації, як зауважує Р. Ассаджіолі, зростає відповідно до стадій проходження духовної кризи: стадії, що передує духовному пробудженню; стадії духовного пробудження; реакції на духовне пробудження; фазі процесу перетворення [39, с. 43]. Переживання духовної кризи завжди зумовлює кардинальні зміни індивідуального життя людини, які також виникають внаслідок системної кризи суспільства.

Глобалізація та інформаційна революція поставили сучасну людину перед проблемою пошуку нової ідентичності, самовизначення, самопізнання в процесі подолання різноманітних життєвих криз: ідентичності (неможливості досягти самототожності); психологічної (або душевної – невдоволеність собою і життям); самореалізації; нормативної (вікової); значущих стосунків (міжособистісної); термінальної; кризи здоров'я; етичної кризи (пробудження совісті), кризи життєвих помилок (гострих переживань з приводу фатальних помилок); особистісної автономії (через її обмеження) тощо. Будь-яка криза для людини є як загрозою, так і можливістю для зростання. В умовах сьогодення незаперечними проявами глобалізації стали деформація концептуальних основ особистості, її духовно-трансцендентального виміру, неузгодженість окремих сфер особистого життя з життям суспільним.

Сьогодні поняття глобалізація і модернізація настільки поширені, що концепція глобалізму вже перетворилася на метатеорію, в контексті якої поняття «криза» стало настільки розповсюдженим, що почало мати якийсь містичний сенс, стало своєрідною «чорною діркою» сучасності [7, с. 98], яка дуже швидко поглинає світ людини («мій світ»). Саме так М. Козловець визначив те, що сучасний глобалізований світ для більшості людей є не «мій світ», «...бо зі словом «мій» пов'язане почуття власності, влади, індивідуального порядку, усталеності міжлюдських стосунків, моральних і правових норм, їх святості. Сьогодні ж спостерігається руйнування

сформованої раніше, в минулому житті, структури взаємодії з навколишнім світом і зустріч із світом «божевільним» – чужим, незрозумілим, ворожим [69, с. 213]».

Аналізуючи вплив суспільства на духовність, необхідно визнати, що численні деструкції особистості є наслідком відчуженого способу мислення і життя, відстороненої поведінки людини в глобалізованому просторі. З появою філософії глобальних проблем еволюція поглядів на духовність і духовні проблеми людини суттєвим чином змінилася. Так, як зазначає Е. Араб-Огли, ще на початку 70-х років ХХ ст. Г. Кан і Б. Брюс-Бріггс прогнозували, що майбутнім Європи буде епоха без кризового розвитку, соціальної злагоди і добробуту, але існували також протилежні точки зору (А. Шлезінгер), в яких, враховуючи об'єктивні чинники, підкреслювалося, що люди впритул наблизилися до тієї критичної точки свого існування, де наука і технології почали більше створювати проблеми, ніж їх вирішувати. На думку Е. Араб-Огли, нездатність протистояти кризам, які постійно змінюють одна одну (економічні, політичні, енергетичні, екологічні, соціальні, тощо), спричинили появу так званої кризи довіри [7, с. 94-98]. За таких умов основна увага повинна бути прикута до людини, адже саме в ній містяться джерела всіх проблем, і саме вона, незважаючи на всі життєві негаразди, продовжує сподіватися на краще, намагаючись перевершити саму себе в глобалізованому просторі.

«Глобалізація (від англ. Global – «всесвітній») – термін, який використовується для характеристики сучасних економічних, політичних, торгових, фінансових, транспортних, трудових, міграційних, інформаційних, комунікативних та інших процесів всеохоплюючого характеру [115, с. 494]». У науковий обіг ця термінологія увійшла на початку 60-х років ХХ ст. завдяки А. Печчеї, Е. Ласло, Д. Медоузу, М. Месаровичу та ін., проте досі вона не має загальноприйнятого визначення [121, с. 527]. Г. Маркузе підкреслював, що в історії людської реальності суперечності самі по собі не вибухають. «Не залежно від того, наскільки очевидно може проявляти себе ірраціональний

характер цілого, а разом з ним необхідність змін, розуміння необхідності недостатньо для того, щоб розглянути можливі альтернативи. При зіткненні зі всюдисущою ефективністю наявної системи життя альтернативи завжди виглядали утопічними» [99, с. 333].

У середині 70-х років ХХ ст. О. Тоффлер застерігав, що поступово глобалізаційні тенденції спричинять депресію майбутнього, оскільки психічні страждання і дезінтеграція є вражаючим явищем у сучасному суспільстві, де, незважаючи на його масовість, людина лишається «самотньою у натовпі», люди з «самотніми серцями» живуть ізольовано, «з вакуумом замість серця». Поки що, як зазначав Е. Тоффлер, якість повсякденного життя погіршується. Він зауважив: «Нерви в усіх розладнані, а бійки і постріли в метро або в чергах на бензозаправних станціях наводять на думку, що самовладання в людей на межі зриву. Мільйонам людей усе це вкрай остогиділо [178, с. 323]».

Саме тому Е. Араб-Огли підкреслює наявність загрозливих тенденцій соціального розвитку сучасного суспільств з економікою «еко-спазму» [7, с. 118]. При цьому, як зауважує В. Козловець, спостерігається «...витіснення із загалу окремої особистості «на периферію буття» таких чеснот, без яких настає відчуття самотності, невпевненості. Глобалізація не гальмує, а навпаки, інтенсифікує процес індивідуалізації, взаємного відчуження соціальних суб'єктів – як індивідуальних, так і колективних. Панівною стає екзистенціальна криза особистості, якій дедалі важче ідентифікуватися, особливо в етнокультурному контексті [69, с. 214]».

Вважаємо за необхідне підкреслити, що серед науковців також висловлюються думки щодо позитивної ролі криз. Е. Араб-Огли звертає увагу, що М. Фрідман, Л. Тьюроу, Г.-Ю. Крупп сприймають кризу як соціальне благо, а якщо враховувати, що глобалізаційні тенденції змінюють ставлення до самого поняття «криза», то його необхідно сприймати в умовах глобалізаційних зрушень як стан тимчасової втрати рівноваги [7, с. 119]. Криза пробуджує духовний розвиток, а духовний розвиток пробуджує потенційні можливості людини, вважає Р. Ассаджіолі [9, с. 58]. Отже, «... гармонійне внутрішнє

пробудження характеризується почуттям радості, розумового просвітлення, яке приносить розуміння сенсу і мети життя, воно розвіює сумніви, передбачає вирішення багатьох проблем, дає внутрішню впевненість [39, с. 50]».

Проте вочевидь відчуття «третьої хвилі», про яку говорив Е. Тоффлер, доводить, що основним супутником перехідного періоду є невизначеність і загальна криза довіри, «поширення чуми самотності». Аналізуючи духовні критичні ситуації і глобальну кризу сучасності, С. Гроф і Х. Гроф наголошують, що проблеми, які постали перед людьми внаслідок фундаментальної кризи, самі по собі не є суто економічними, політичними чи технологічними. Вони лише засвідчують емоційний, моральний і духовний стан сучасного людства, найсуттєвішою психічною деструкцією якого є агресія і користолюбство [39, с. 243].

Сьогодні ми можемо констатувати, що за останні десятиліття було здійснено справжній переворот в інформаційній індустрії. Ми майже не уявляємо себе без новітньої інформаційної техніки, яка завдяки науково-технічному прогресу ввійшла у наше життя. Кожну мить ми отримуємо різноманітну інформацію. Оскільки обсяг інформаційних каналів людини обмежений, ми напівсвідомо або свідомо займаємося особистою інформаційною гігієною, відпрацьовуючи свій власний, притаманний лише нам ритм, режим переробки інформації. Ритм сучасного життя обмежує нас у часі, при цьому інформаційний тиск практично є необмеженим [222, с. 79]. Саме тому, займаючись «інформаційною гігієною», люди свідомо обмежують себе, але чим більше людина намагається втекти від своєї долі, тим неминучіше вона наздоганяє її.

У духовному житті особистості на всіх етапах її розвитку виникає багато непорозумінь, ускладнень, зривів, внутрішніх конфліктів, криз. «Поза будь-яким сумнівом, наше індустріалізоване суспільство готове задовольнити будь-які потреби; його «друге я» – споживацьке суспільство – готове навіть створювати нові потреби, які доведеться задовольняти. Але найбільша людська потреба – знайти і реалізувати сенс життя – не задовольняється (фруструється)

цим суспільством [43, с. 167]». У зв'язку з цим доречно ще раз згадати С. Грофа, який, аналізуючи чинники духовної кризи, говорить, що внутрішні зриви як симптоми кризи вказують на те, що людина досягла критичної точки, коли старий спосіб існування стає нестерпним [40, с. 178].

Людське існування завжди має багато питань, адже вже з моменту народження життя ставить їх людині. Саме народження створює проблему. Які ці питання? Вони стосуються пошуку способів подолання страждань, невпевненості, ізолюваності та знаходження єдності з собою, з іншими людьми, з природою. Людина шукає і мусить знайти відповідь, і навіть її божевілля дає відповідь, створюючи власну реальність, в якій людина у такий спосіб намагається перебороти жах ізолюваності [203, с. 21]. У пошуках шляхів подолання духовної кризи особистості в умовах глобалізації і інформаційної революції необхідно враховувати той стан людей, який відтворює їхнє істотне природно-спокійне сприйняття дійсності, світу, суспільства та його цінностей у поєднанні зі сприйняттям «свого світу» як органічної складової соціуму. Вихід з духовної кризи означатиме усвідомлення людиною своєї тотожності як цілого, де її базовими чинниками будуть духовна цілісність, самодостатність і душевний спокій.

Виходячи з вищенаведеного, можна зробити кілька суттєвих висновків. По-перше, враховуючи, що духовність є індивідуальним вираженням у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб, а саме потреби пізнання та соціальної потреби жити і діяти заради інших, відзначимо наступне. Ідеальна потреба людини до пізнання є відбитком її духовності. Соціальна потреба жити і діяти для інших характеризує душевність особистості. У зв'язку з цим категорія «духовність» співвідноситься насамперед з потребою особистості пізнавати навколишній світ, себе, сенс свого буття. Одиницями її виміру є ціннісні орієнтації, оскільки вони виражають внутрішні моральні інстанції людини, її моральність, яка віддзеркалює рівень духовного розвитку. Чим більше зміст ціннісних орієнтацій пов'язаний з моральністю, тим більш суттєво у них виявляється зв'язок з категоріями добра, віри, надії, тобто з тим вищим,

яким є духовність. По-друге, ретроспективно-теоретичне дослідження духовної кризи переконливо засвідчує відсутність стійкої методологічної бази дослідження, складність цього феномену. Духовна криза є дисгармонізацією внутрішнього світу особистості (внаслідок тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямку або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно нового духовного стану, який визначатиме подальший особистий розвиток.

Духовна криза – це криза ідентичності, втрати вільного самотворення, відсутності внутрішньої гармонії внаслідок когнітивного дисонансу. Як тимчасовий духовний занепад, духовна криза – криза сенсу життя, невідповідність «Я-концепції» актуальним переживанням людини, результат втрати соціальної опори, своєрідна трансформація особистості, що виникає внаслідок духовних персеверативних травм і конфліктів, які людина може сприймати як свою неповноцінність і вирішувати придатним для себе способом, виходячи з кожної кризи з посиленням відчуттям внутрішньої єдності.

Таким чином, дослідження духовної кризи особистості потребує пошуку стійкої методологічної бази її дослідження, подальшого визначення одиниць її виміру, визначення чинників її подолання в умовах відставання духовно-моральної сфери особистості і суспільства від випереджаючого науково-технічного прогресу.

1.2. Основні чинники подолання духовної кризи особистості в сучасних умовах

Сучасна людина у пошуках внутрішньої гармонії постійно наражається на внутрішні протиріччя, конфлікти і страждання. «Складні життєві обставини, в котрі потрапляє людина у певні періоди свого життя, можуть бути неочікуваними, а відтак обумовлювати розвиток кризового стану особистості. Домінування емоційних переживань у цій ситуації заважатиме об'єктивно її

оцінювати і приймати виважені рішення щодо її подолання. Від того, які методи використає людина за таких обставин, залежатиме її подальший розвиток і життєве благополуччя. Саме тому дослідження загальних механізмів подолання кризових станів особистості вкрай важливі в складних умовах пристосування до нових вимог, які висуває третє тисячоліття [56, с. 101]».

Практика останніх десятиліть підтвердила істинність цього твердження, довівши, що людське життя є суцільним випробуванням на міцність, здатність опиратися тиску навколишнього середовища, своїм власним потребам, бажанням і прагненням. Сучасну боротьбу за виживання можна охарактеризувати як таку, де постійно відбувається процес поглинання негативним позитивного, проте, як вважає Г. Маркузе, у повсякденній практиці спостерігається також «поглинання негативного позитивним, що знаходить свій початок і санкцію в повсякденному досвіді, який приховує різницю між раціональною уявністю та ірраціональною дійсністю [99, с. 296]». Саме тому, як підкреслює В. Заїка, механізми подолання кризових явищ «...слід вивчати з урахуванням типологічних можливостей прояву цього феномена в залежності від особистісних характеристик та обставин, у яких вони виникають... Природа діалектичного зняття суперечностей під час кризи лежить, насамперед, у прийнятті людиною критичних станів життя як цінності, що спонукає всю життєдіяльність особистості (а не тільки певну діяльність) до реакції подолання [56, с. 102]».

Невизначеність, неоднозначність імперативів сучасного соціального буття дезорганізує буття духовне, яке продовжує свій діалектичний розвиток не стільки сприймаючи, скільки опираючись усьому новому, що руйнує накопичені духовні цінності. Стрімкі зміни основних соціальних принципів, плутанина ролей, яка, на думку Е. Тоффлера, має місце, а також наявність «...розмаїття статусів і ліній влади, занурення у віддзеркалену на екрані культуру і, понад усе, розпад великої системи мислення та індустр-реальність розбили образ світу, який більшість із нас носять у наших черепних коробках», внаслідок чого дійсність усвідомлюється як хаос, а люди страждають від

усвідомлення своєї непотрібності і безсилля [178, с. 331]. Сьогодні, за словами О. Панаріна, така тотальна дестабілізація нагадує стратегічну постмодерністську гру агентів глобалізму, які самовпевнено вирішили управляти хаосом [122, с. 27].

За таких умов актуальність проблеми подолання духовного занепаду є очевидною. Свого часу до неї зверталися Д. Белл, М. Вебер, Г. Маркузе, Л. Мемфорд, Т. Парсонс, Е. Тоффлер, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. В умовах сьогодення проблема духовного розвитку особистості постає в контексті перспективного розвитку українського суспільства і перебуває у центрі уваги багатьох науковців (В. Андрущенко, І. Бех, І. Бичко, В. Бондаровська, Є. Верещак, Є. Головаха, Л. Губерський, О. Киричук, М. Козловець, А. Корецька, С. Кримський, В. Кремень, М. Михальченко, В. Молодиченко, Б. Нагорний, І. Олександров, Ю. Пелех, Ю. Руденко, О. Семашко, І. Степаненко, В. Толстих, О. Тимошенко, Ю. Терещенко, В. Федотова та ін.). Вважаємо, що в умовах, коли «...можливості хаосу у глобальному розповсюдженні набагато перевищують відповідні можливості раціонально улаштованого порядку» (О. Панарін), «демократія продається плутократії» (С. Блекберн), а «глобалізація не здатна протидіяти новій хаотизації і збільшенню ризиків» (З. Відоєвич), є об'єктивні підстави говорити про наявність усіх ознак духовної кризи суспільства [122, с. 28; 16, с. 231; 26, с. 25].

Ознаками духовної кризи суспільства є втрата значною частиною суспільства «...духовних орієнтирів, небажання пізнавати, розвивати, самовдосконалюватися. Нині ціннісні орієнтири нашого суспільства катастрофічно змінюються, переходячи від загальногуманістичних до суто меркантильних, прагматичних; майже нівельовано такі моральні чесноти, як доброта, любов, правдолюбство [114, с. 35]». На думку Л. Навозняк, подібні ознаки разом зі зміною суспільних ідеалів і духовних цінностей є наслідком зміни суспільних систем. «Криза людини, духовна криза людства – нині найбільша тривога світу. Загальними чинниками й проявами духовної кризи суспільства в Україні є злам колишньої ідеології держави, яка встановлювалась

і забезпечувалася великим партійно-ідеологічним механізмом, і повільне природне, без нав'язування народжування нової системи національних та загальнолюдських цінностей [106, с. 92]».

Упродовж останніх десятиліть ми стали свідками фактичного зарахування проблем духовності до другорядних. Проте поступово проблема вдосконалення внутрішнього світу людини набула належного звучання в контексті обраного на державному рівні шляху на розвиток і збагачення духовної сфери кожного індивіда. Люди природно здатні до подолання перешкод й труднощів у своєму житті. «Однією з найдивовижніших якостей людської психіки є її здатність успішно переборювати великі особисті трагедії... Що особливо важливо, вони досягають цього, використовуючи власні ресурси, не вдаючись до професійної допомоги психологів, психотерапевтів [50, с. 20]».

У процесі життєдіяльності ми навчаємося переборювати будь-які негаразди. Засвоївши у ранньому дитинстві правило, що якщо не можна змінити ситуацію, то необхідно змінити своє ставлення до неї, ми фактично отримали імунітет від життєвих негараздів. Але духовна криза є дуже складною, непередбачуваною. Однак, як застерігав свого часу Х. Ортега-і-Гассет, «...не слід ідеалізувати сучасну кризу, пояснюючи її як конфлікт між двома кодексами моралі чи двома цивілізаціями – однією, що хиріє, і другою, що світає. Маса просто обходить без будь-якої моралі, бо всяка мораль у своїй суті є почуттям підкорення, свідомістю служби й обов'язку [116, с. 139]».

Духовна криза – це духовний стрес. «Стрес виникає у відповідь на різноманітні екстремальні впливи і призводить до змін у перебігу психічних процесів, емоційних зрушень, трансформації мотиваційної структури діяльності. Травматичний стрес може виявитись у погіршенні пам'яті, уваги, зростанні тривожності чи агресивності. Душевні реакції на кризову ситуацію визначаються афектами тривоги і страху [143, с. 26]». Духовна криза – це відчуття власного нещастя внаслідок глибоких емоційних переживань,

пов'язаних з усвідомленням необхідності кардинальних змін звичних моделей поведінки і спілкування, які перешкоджають соціалізації. Це відчай від болісного відчуття порушеної душевної рівноваги внаслідок особистої дезінтеграції (на внутрішньому психічному рівні) і дезадаптації (на рівні соціально-психологічному) [212, с. 37]. Супроводжуючись сильними почуттями відчаю й горя, вона знесилює, внутрішньо спустошує людину. Якщо ж духовна криза особистості спричинена соціальною кризою, ситуація ускладнюється вдвічі, адже мова вже йде не про духовну кризу особистісного існування, а про більш глобальну ціннісно-орієнтаційну кризу буття.

Соціальна (зовнішня) криза є найбільш гострою формою соціальних протиріч, оскільки пов'язана з порушенням соціальної стабільності. Разом з тим, вона є перехідним станом соціальної системи, що може розвиватися як у позитивному, так і негативному напрямку, тому припускає, на думку Т. Орлової, кардинальні зміни для вирішення проблем, що виникли [115, с. 353]. Стає зрозумілим, чому останнім часом ми так часто спостерігаємо повне знеособлення людини, переорієнтацію сукупних оцінок дійсності, пов'язаних з труднощами адаптації до нових умов життя, руйнацію старих стереотипів і цінностей свідомості, старих норм поведінки, що сукупно породжує внутрішню напругу та стресові стани.

Глобальні зрушення останніх десятиліть кардинальним чином змінили глибинні основи людського буття. Критеріями прояву духовної кризи в умовах сьогодення є руйнування духовної автентичності сучасної людини, моральний релятивізм та свобода від совісті, а також деформація смислового виміру інших людей та почуттєва атрофія, змінювання моделі ідентифікації вчинкової активності особистості. Криза пересуває людину в маргінальний стан або нейтральну зону (звичні стереотипи мислення і поведінки вже не працюють, а нові ще не існують) [212, с. 38]. Як проміжний, дестабілізаційний стан невизначеності і дисбалансу криза є станом внутрішньоособистісної конфронтації, яка супроводжується страхом, гнівом, провинною, домінуванням негативних емоцій. Саме тому першим кроком до розв'язання конфліктної

ситуації є врівноваження емоційної сфери людини, тобто приборкання негативних емоцій.

Втручання в духовний світ людини завжди є проблематичним. Духовна криза засвідчує не тільки певний рівень індивідуального розвитку, а також рівень розвитку соціуму. Враховуючи, що духовне життя суспільства, як вважає В. Вашкевич, «...так само, як і духовний світ особистості, ґрунтується на духовній діяльності, спрямованій на створення духовних цінностей та їх засвоєння індивідами [201, с. 106]», викликає занепокоєння будь-яке втручання в нього. У цьому розумінні проблема «кризового втручання», подолання духовної кризи особистості утворює певний вимір, тобто потребує дослідження того, як і заради чого людина використовує вроджене і набуте нею. Отже, у пошуку оптимальних чинників подолання духовної кризи, в умовах сьогодення необхідно виходити з того, що вона є продуктом суспільного розвитку, а саме тих умов, які ускладнюють формування безвідносного почуття власного існування у соціумі як першого кроку становлення вищих форм суб'єктивності та духовності.

Незручність ситуації, а саме нетрадиційність проблем перехідного періоду розвитку нашого суспільства поглибили неприйняття майже усіх змін, при цьому нові кризові явища суспільного розвитку не усунули попередніх, а навпаки, ускладнили їх. Ми стали свідками парадоксальної ситуації, коли при «відсутності явних агентів і сил соціальних змін критика не знаходить підстав для поєднання теорії та практики, думки та дії і вимушена виходити на високий рівень абстракції. Навіть найемпіричніший аналіз історичних альтернатив починає здаватися нереалістичною спекуляцією, а подібні переконання – справою особистого (або групового) віддання переваги [99, с. XVI]». Зазначимо також, що поширена сьогодні «Практика морального вдосконалення людей шляхом їх взаємної критики (а це широко побутувало в тоталітарні часи та й побутує дотепер: критика парламенту, народних депутатів, Президента, Уряду, своєї історії, сусідніх держав, усіх і вся) не може привести до морального вдосконалення. Адже ніхто не в праві бути моральним суддею [156, с. 99]».

У ситуації, коли більша частина людей не була готова до стрімкого опанування соціокультурних, економічних і політичних зрушень, бо не мала стійких механізмів до їх адаптації, на перехідному етапі державотворення відбулися суттєві зміни, які порушили звичну, визначену ситуацію людського існування. Через нестабільність і невизначеність люди відчули, що не можуть більше утримувати буття, тому намагалися змінити ситуацію, ще не встигнувши до неї адаптуватися. Вважаємо, що відсутність ефективних заходів зі стабілізації соціально-економічної ситуації, відсутність достовірної інформації про справжній стан розвитку суспільства спричинили зростання негативних сукупних оцінок дійсності у прояві соціального незадоволення і значно знизили рівень самодостатності людей, деморалізували їх, духовно спустошили.

Невпевненість, зневіра, байдужість і відчуття безглуздості свого існування стали результатами важкої соціально-психологічної атмосфери перехідного періоду розвитку нашого суспільства. Опинившись у ситуації «екзистенціального вакууму», люди втратили відчуття захищеності, визначеності свого існування. Більшість відчула нездатність брати на себе відповідальність, внутрішню несвободу, нездатність долати свої внутрішні конфлікти і психологічні проблеми, залежність внутрішнього світу від світу зовнішнього, про що неодноразово наголошували свого часу М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, Г. Спенсер, П. Сорокін, Т. Парсонс, А. Тойнбі, які досліджували фактори, що викликають соціальні зміни і наслідки соціальних змін для людини [115, с. 353].

За останні десятиліття відбулася кардинальна зміна умов соціалізації особистості, яка негативним чином позначилася на самоідентифікації людей, усвідомленні життєвого досвіду, про що свідчать імпульсивно-автоматичні реакції на ситуацію, що склалася. На думку Л. Шнейдер, положення особистості в умовах кризи є доволі розпливчастим, а подекуди гнітючим видовищем. Людина значною мірою втрачає стан рівноваги. Така дезорганізація виникає внаслідок невизначеності між усталеною позицією і

новим станом речей [213, с. 41]. На рівні суспільної духовної кризи це пов'язано, по-перше, з відмовою від колишніх ідеалів і зміною ціннісних орієнтацій, а по-друге, із зверненням до духовних цінностей, які довгий час заперечувалися у нашому суспільстві, а саме до християнського віровчення і моралі, по-третє, з соціальною кризою в умовах соціальної трансформації.

Вихід із кризи є доволі складним, довготривалим процесом, який складається із двох стадій: дезорганізації і реорганізації особистості. На стадії дезорганізації особистість зазнає найбільш руйнівних (деструктивних) тенденцій, оскільки втрачає звичну рівновагу і стабільність, що стосується як психологічних, так і соціальних аспектів життєдіяльності індивіда [213, с. 41]. При цьому внутрішні суперечності передують самому конфлікту, оскільки він є крайньою формою загострення, зіткнення і виявлення суперечностей, але не кожна суперечність стає конфліктом [78, с. 36]. У процесі усвідомлення особистістю конфліктної ситуації спостерігається зниження інтересу майже до усього, що донедавна мало важливе особисте значення. Поступово людина ніби «замикається» у собі, відчужуючись від усього зовнішнього. З цього моменту, на думку Л. Шнейдер, розпочинається стадія реорганізації особистості, стадія її оновлення, зростання. Криза стає для особистості тією «ризикованою нагодою», яка дозволяє їй за певних умов змінитися самій і змінити своє життя на краще [213, с. 41].

Неприйняття нових умов існування у період кардинальних трансформаційних змін, скептичне ставлення до запропонованих нових духовних цінностей не тільки продовжують паралізувати творчу життєдіяльність людей, руйнують морально-духовні підвалини їх особистого буття. К. Ясперс зазначає: «Людина – істота, яка не тільки є, але і знає, що вона є. Впевнена в своїх силах, вона досліджує оточуючий її світ і змінює його за визначеним планом [232, с. 289]». Відчуваючи соціально-економічну дестабілізацію, моральну деградацію і духовне спустошення, людина все ж таки залишається людиною, а оскільки «... людина – це дух, ситуація

справжньої людини – її духовна ситуація. Той, хто хоче з'ясувати цю ситуацію як ситуацію сучасну, порушує питання... [232, с. 290]».

У ситуації духовної кризи людина шукає відповідь на безліч питань, починаючи з пошуку причин конфліктної ситуації, апробації інтуїтивних моделей її вирішення, приборкання емоцій, впорядкування думок, тощо. Виникаючи в ситуації духовної дезорганізації, ці питання можуть засвідчувати наявність невпевненості, невизначеності, фрустрованості. Проте, на нашу думку, активність когнітивних процесів засвідчує наявність внутрішньої готовності протидіяти кризі. Питання, які виникають внаслідок істотного бажання людини до усвідомлення кожного життєвого акту, засвідчують наявність вдумливості, інтенційного акту рефлексивної самосвідомості, який дозволяє сприйнятливо досліджувати і реагувати на будь-яке переживання, зупиняє імпульсивно-автоматичні реакції, машинальні дії і вчинки. Отже, одними із чинників подолання духовної кризи особистості постають усвідомлення причин кризи, приборкання негативних емоційних станів, інтенційно-репрезентативний рефлексивний процес усвідомлення кризи, який спрямований на усвідомлення сенсорно-перцептивного життєвого досвіду, оскільки стан усвідомлення, як зазначає О. Колісник, має цілющу силу [70, с. 87].

У період кардинальних трансформацій і криз на рівні індивідуальної свідомості постають питання, пов'язані з пошуком міцних підвалин життя, за відсутності яких у той чи інший спосіб виникають індивідуальні протести. Разом з тим, Г. Маркузе зауважує, що індивідуальні протести відчують супротив (наражаються на протидію) ще в зародку. «Інтелектуальна та емоційна відмова «рухатися разом з усіма» постає як свідчення неврозу і безсилля [99, с. 13]». До того ж, в умовах, коли «технологічна раціональність стає політичною раціональністю [99, с. XX]», не погоджуючись і заперечуючи ситуацію буття як таку, людина постійно продовжує сумніватися.

М. Логвин звертає увагу на посилення останнім часом потворних форм активної і пасивної пропаганди аморального способу життя, ідеології гедонізму

(«ідеологічної диверсії»). Посилаючись на В. Свешнікова, він наголошує, що «...майже неприкритий соціальний параліч простежується у безсиллі суспільства (навіть християнського) протистояти безбожним і нелюдським ідеологіям...», які розповсюджуються в умовах зростаючої бездуховності [94, с. 22]. Бездуховність глобалізується. Саме тому Є. Верещак зазначає, що незважаючи на збільшення кількості наукових публікацій, присвячених проблемі духовного оздоровлення дітей і дорослих, на важливу духовно-виховну роботу, яку проводять у християнських дитячо-молодіжних об'єднаннях, «...сучасній освіченій людині так само важко, як і її далекому предкові, духовно збагнути глибину простих стандартів, зафіксованих у Святому Письмі, що плід Духу Божого є «любов, радість, довготерпіння, доброта, милосердя, віра, лагідність, стриманість [Біблія, Гал. 5:22-23] [24, с. 41]».

З цим важко не погодитися, адже кардинальні зміни, що відбулися останнім часом у суспільній та індивідуальній свідомості, змінили наше ставлення до багатьох речей. Ще донедавна ми не могли відкрито говорити про роль церкви в духовному розвитку особистості, про духовну підтримку, яку знаходить людина в її стінах під час критичних життєвих ситуацій. Водночас сьогодні, як підкреслює М. Семененко, мусимо визнати, що, незважаючи на те, що церква відокремлена від держави, вони мають спільну сферу (духовно-моральне життя), де повинні співпрацювати у напрямку морально-духовного виховання громадян [156, с. 98].

Відчувши свободу, але не встигнувши до неї звикнути, сприйняти і усвідомити її, ми все ж таки, на думку К. Ясперса, «...хочемо проникнути в основи дійсності, в якій ми живемо; тому нам здається, нібито ми втрачаємо землю під ногами; бо після того, як єдність, яка не викликала сумнівів, виявилась розбитою вщент, ми бачимо тільки існування, з одного боку, і усвідомлення нами й іншими людьми цього існування – з іншого боку [232, с. 288]». Саме тому внаслідок вузькопрагматичних демократичних обіцянок ми пережили стрес, розчарування, протест, що є цілком природнім,

оскільки, як зазначають І. Акулов і О. Малюк, кожна людина завжди внутрішньо висловлює протест, супротив абсолютно нічим не гарантованих обіцянок [2, с. 76].

Переживаючи піднесення від «розкріпачення» після скасування тоталітарного режиму, люди відчували підйом активності. Потім відбулося його різке гальмування і уповільнення, оскільки ейфорія сподівань дуже швидко минула, і люди у черговий раз зрозуміли, що їх ошукали, що вони є безпорадними, беззахисними перед владою. Для багатьох людей подібні «метаморфози» означали повторення кризових подій, що викликало важкі психологічні наслідки. На думку А. Дорожевець, повторення події повністю руйнує ілюзію контролю над ситуацією, змушує людину переходити до зовнішньої атрибуції [50, с. 23-24]. У більшості таких ситуацій, на думку М. Логвина, у разі слабого контролю над подіями людина стає пасивною, слабовільною, малодушною, зневіреною, тому виникають депресії, відчуття безпорадності, страху і занепокоєння, зниження імунітету, з'являється значна кількість хвороб, кожна з яких має своє латентне значення [94, с. 24].

Виникає необхідність більш ретельного дослідження когнітивних механізмів адаптації (чинників когнітивної адаптації) до кризових подій, які дозволяють опанувати кризову ситуацію і «...дають можливість повернутися до попереднього рівня психологічного функціонування або навіть перевищити його. Процес адаптації розгортається навколо трьох тем: сенс події, почуття контролю над нею і над життям загалом, підвищення самооцінювання [50, с. 29]». Вважаємо за необхідне підкреслити, що процес когнітивної адаптації до кризової ситуації потребує часу, адже торкається ментальних настанов особистості, а зміни на рівні об'єктивних смислів життя і існування передбачають трансформаційні зміни на рівні світоглядних настанов особистості (М. Імянітов), що можливе лише за наявності почуття контролю над життям, яке, у свою чергу, визначається змістом атрибуції відповідальності за виникнення проблем та їх розв'язання (А. Дорожевець) [63, с. 85; 50, с. 26].

З цього приводу доречним є зауваження Володимира і Віталія Зуєвих, які визнають, що, на перший погляд, духовне пригнічення і духовні ілюзії минулого, поступово відходячи у небуття, поступалися «...місцем духовному звільненню, проте останнє нагадує свободу волі для в'язня... «Свобода від»...поки що не стала «свободою для» розкриття власних талантів і утвердження достоїнства більшості членів нашого суспільства. «Кайдани тяжкі» впали, поступившись місцем іншим засобам придушення духу [58, с. 7]». Змінилися тільки назви, прізвища, гасла, кольори. Усе, що було пов'язано з «червоною» епохою, втратило значущість, при цьому, посилаючись на М. Государєва, можна сказати, що червоний колір, перейшовши в помаранчевий, продовжуючи збуджувати, втратив свою мету, а саме збудження заради збудження [37, с. 25]. Отже, як зазначає М. Ходаківський, «...«духовними» основами сучасного українського соціуму є залишки старого радянського світогляду; націонал-романтичної ідеї; патріотизм; регіональний партикуляризм, особистий інтерес, кожен з яких має свої культурно-світоглядні орієнтири, переконання, установки і моделі поведінки [197, с. 41]». Але найгірше те, що в процесі «переорієнтації» на нові цінності люди, духовно спустошуючись, зневірилися не тільки у можливості покращення свого існування, а насамперед в собі самих. Зневіра стала істотною ознакою нашого сьогодення.

Повертаючись до глобальних зрушень початку 90-х років ХХ ст., зазначимо, що зміни перехідного періоду розвитку нашої країни, яка здійснювала трансформаційний перехід від одного якісного стану до іншого, повинні були б відбуватися в умовах стабільності й поступовості, соціальної рівноваги, що, на нашу думку, позитивно відобразилося б на розвитку усіх соціальних інститутів і на психологічному кліматі суспільства, стимулюючи у людей відповідальність за вирішення проблем (як ще одного виду атрибуції). Натомість ми стали свідками швидкої реформації соціально-економічного устрою, кардинальної переоцінки усіх цінностей, створення нових соціокультурних смислів, які зачепили глибинні основи людського життя.

«Будь-яке звільнення, не відокремлене від усвідомлення поневолення, переважаючі потреби і способи задоволення, великою мірою засвоєні індивідом, завжди перешкоджали формуванню такої свідомості. Одна система завжди змінюється іншою, але оптимальною метою лишається витіснення хибних потреб справжніми і відмова від репресивного задоволення [99, с. 9]», – зауважує Г. Маркузе. Отже, знехтувавши поступовістю і поетапністю утвердження нової пізнавально-інформаційної свободи, ми отримали слабкість громадянського суспільства, відсутність терпимості й спрямованості на взаємодію, взаєморозуміння, усвідомлене і толерантне сприйняття дійсності.

Крім того, на думку Л. Ткаченко, ми потрапили в ситуацію тотальної соціальної відчуженості не тільки від виробничої діяльності, яка не давала задоволення рівнем добробуту, але й від форми суспільного устрою загалом, що є проявом абсолютної соціальної відчуженості [176, с. 74]. За умов, коли «відчужений суб'єкт поглинається формою відчуженого буття [99, с. 15]» на рівні окремого індивіда духовна криза загострюється настільки, що реорганізація унеможлиблюється. Натомість особистість опиняється в екзистенціальному вакуумі. Переважають депресивні думки щодо деструктивних виходів з кризи, а саме суїциду, а також різні девіації і делінквентна поведінка. Людина переживає десоціалізацію. При цьому, на думку Л. Шнейдер, чим меншим є розрив між процесами десоціалізації і ресоціалізації, тим легше людина переживає кризову ситуацію [213, с. 42]. За таких умов пошук нової ідентичності, ціннісних орієнтирів є чинником подолання кризи.

А. Дорожевець наголошує, що метою атрибуції, пошуку відповіді на запитання стосовно причин кризи є сам по собі процес пошуку сенсу, а не його конкретний зміст. Але сенс пошуку відповіді на питання про причини кризової ситуації знаходиться також в іншій площині і безпосередньо пов'язаний з почуттям контролю над ситуацією. Саме тому внутрішня атрибуція має «...свій дуже важливий сенс. Якщо ми вважаємо, що причина кризи криється в нашій поведінці й навіть у наших усталених індивідуальних особливостях, ми можемо

вважати себе здатними контролювати ці чинники. А якщо ми контролюємо це, у нас виникає відчуття контролю над своїм подальшим життям, нам здається, що ми вже ніколи не потрапимо в таку ситуацію [50, с. 22-23]». Зазначимо також, що з кризою значно легше справляються люди, які шукають її причини не зовні, а всередині себе самих, поступово мобілізуючи свої духовні ресурси, формуючи адекватну самооцінку, активізуючи процес самопізнання. Поступовість є не тільки необхідним компонентом процесу саморозвитку особистості, а також суспільного розвитку.

Про необхідність поступового еволюційно-реформістського розвитку суспільства мова йшла ще на початку реформаційного процесу. В. Кремень наголошував, що поступовість і поетапність у русі до демократії «...зумовлена також тим фактором, що «масова людина» має тією чи іншою мірою консервативну природу, і зміни у її світогляді, звичках, традиціях можуть не встигати за зміною самих умов життя. В такому разі людина відторгне це нове, незважаючи на його об'єктивно прогресивний характер. Взагалі спроба обігнати в реформуванні суспільного устрою масову свідомість може привести до суспільної катастрофи [84, с. 21]». На жаль, ми знехтували подібними зауваженнями, внаслідок чого маємо констатувати існування поруч з соціально-економічною кризою поглиблення кризи духовної, в умовах якої руйнується моральний капітал людської законослухняності, відповідальності і взаємної довіри... [122, с. 261].

Сьогодні стереотипи, які домінували у свідомості людей роками, втратили своє орієнтувальне значення, спричиняючи в суспільній та індивідуальній свідомості людей докорінні зміни, внаслідок яких значна частина населення неодноразово відчувала психологічний шок. Доречно згадати вислів О. Тоффлера відносно того, що сьогодні «ми є свідками глибокої кризи не цього чи того уряду, а самої представницької демократії в усіх її формах [178, с. 347]». Необхідно визнати, що паралельно з відсутністю упродовж останніх років політичної стабільності і консолідації політичних сил, як підкреслює Є. Головаха, поступово «...у нас зростали і рівень життя, і

реальні доходи, і рівень соціального самопочуття людей. І навіть у найменш захищених категорій населення – пенсіонерів, інвалідів, студентів – рівень соціального самопочуття потроху зростає. Від відчаю – до просто не зовсім доброго стану [22, с. 7]». Дійсно, ми спостерігали зростання толерантності, але ця спостережливість була доречною доти, поки не розпочалася криза фінансова, яка, за висловом Є. Головахи, «...на жаль, трапилася у незручний для нас час – якби ще два-три роки зростання, Україна мала б чудові шанси вийти у наступному десятиріччі на рівень небагатої європейської держави [22, с. 7]».

Підкреслимо, що сучасна економічна криза є наслідком сучасної кризи європейської цивілізації, яка, як зазначає В. Мельник, за своїми масштабами охоплює весь світ [22, с. 47]. Ми впевнені, що кризи (які б вони не були за своєю природою) трапляються не у незручний час, а у час, коли створені нами умови існування самі по собі стають незручностями часу або навіть є незручними для часу. При цьому, як застерігає К. Пузиревич, «...коли «воля почуттів» переважає над «волею розуму», особистість потрапляє в ситуацію, де панують емоції, вона втрачає здатність тверезо і реалістично мислити. Влада негативних емоцій гальмує пошук нового рішення, виходу із кризової ситуації [143, с. 27]».

Переважання в кризовому суспільстві негативних емоційних станів є характерною рисою трансформаційного механізму розвитку суспільної свідомості. У реальному житті ми спостерігаємо тісне переплетіння раціонального, частково раціонального, емоційного та ірраціонального в психічних проявах та практичній діяльності людини. Адаптаційні процеси спираються, як правило, на цілеспрямовану діяльність, а трансформаційні соціальні механізми пов'язані з ірраціональними, інтуїтивними процесами. Трансформаційний і функціональний інформаційні механізми взаємодіють один з одним. З одного боку, особистість завжди зазнає впливу соціального середовища, а з іншого – поведінка людини багато в чому визначає розвиток регулюючих і контролюючих чинників соціальних інститутів. «Отримання негативної інформації, негативні почуття, негативні мисленнєві установки – усе

це затримує процес утворення психічної енергії у мозку людини, генерацію інших видів енергії (теплової, електромагнітної, хімічної) [143, с. 27]». Саме тому деструкція когнітивної сфери суспільної свідомості спричинила деструкцію аксіологічних параметрів менталітету, духовного виміру особистості. Ієрархія життєвих цінностей і самоідентифікація змінилися як на індивідуальному, так і на суспільному рівнях. Зрозуміло, що ці зміни не могли відбутися швидко. Потрібен був тривалий час, щоб нові важелі суспільного розвитку були свідомо сприйняті різними прошарками населення відповідно до їх очікувань, потреб, життєвого досвіду [224, с. 113].

Сьогодні ситуація починає стабілізуватися, на духовному рівні віра людей у краще почала зміцнюватися. Це відбувається не тому, що ми при звичайся, адаптувалися або змирилися, а насамперед завдяки тому, що віра, яка завжди притаманна людям, набула нової якісної сутності. І. Степаненко, виокремлюючи чинники життєвої компетентності людини, звертає увагу на те, що «...життєва компетентність передбачає не просто наявність віри як невід'ємної складової особистості, а певну якість віри, здатність вибирати предмети, гідні духовної довіри. У площині життєвої компетентності віра постає як форма особистої довіри – довіри до себе, іншого, цінностей, світу, життя загалом [165, с. 51]».

У ситуації духовної кризи віра є засадничою стосовно усвідомлення почуття можливості здійснювати контроль над ситуацією, а «...досягнення почуття контролю над подією означає управління можливістю її повторення... Для багатьох спроби досягти почуття контролю виявляються в мислительній формі: найчастіше це переконання, що правильна поведінка, добре ставлення до себе та інших, самоконтроль, виконання різних релігійних та інших ритуалів не дадуть події повторитися [50, с. 22]». В умовах соціально-економічної кризи, трансформації соціальної структури українського суспільства відбулася переорієнтація пошукової активності як на рівні різноманітних соціальних груп населення України, так і соціальних інститутів. На індивідуальному рівні виникнення проблемних ситуацій суспільного розвитку, викликаючи

активізацію пошукової активності, спричинило зростання стресових станів, а на рівні соціальних інститутів неспроможність економічних і політичних рішень поглибила кризу та призвела до їх банкрутства, до значного скорочення робочої сили [224, с. 113].

Останнім часом ми спостерігаємо зростання рівня свідомого сприйняття людьми змін, що відбуваються, попри негативний вплив економічної кризи, проте, посиляючись на Г. Маркузе, можна сказати, що той факт, що переважна більшість населення сприймає і разом з тим примушена сприймати це суспільство, не робить останнє менш ірраціональним і менш вартим осуду [99, с. XVI]. Намагаючись усвідомити різницю між істиною і хибною свідомістю, людина не помічає, як вакуум «входить» в її життя, «наповнюючи» його до тієї критичної точки, де духовна спрага стає нестерпною і виникає гостра потреба кардинальним чином змінити життя. Посилаючись на К. Юнга, можна сказати, що той, хто досяг усвідомлення дійсного, неодмінно стає самотнім. Сучасна людина завжди лишається самотньою, при цьому недосконалість і зіпсутість суспільного устрою псує її моральність, що найбільш помітно в масовому сугестивному впливові на неї [228, с. 306-316].

К. Ясперс говорив: «Якщо я шукаю духовну ситуацію часу, це означає, що я хочу бути людиною; до того часу, поки я ще протистою людському буттю [232, с. 301]». Динамічність нашого буття, як і сам динамізм природи людини довели, що сьогодні внаслідок несприйняття особистістю дійсності та напруженістю її механізмів адаптації (самореалізації) більшість людей продовжує постійно відчувати на духовному рівні дистреси соціального відчуження, що є закономірним. Оскільки, як зауважує Л. Ткаченко, соціальне відчуження було зумовлене суто об'єктивним, предметно-речовим розумінням змісту й сутності виробничих відносин [176, с. 74].

Соціальні дослідження свідчать, що для пом'якшення незадоволення людини собою, суспільством в цілому, потрібне не тільки досягнення певної ринкової ефективності, вистачить хоча б наявності стійкої тенденції до поліпшення життєдіяльності окремих індивідів і соціуму в цілому, яке реально

відчувається на практиці більшістю населення. Люди повинні відчувати себе дійсно вільними, оскільки необхідність і воля знаходяться на двох протилежних полюсах буття, а туга за волею вказує на «пороки» необхідності (М. Бердяєв). Зрозуміло, що лише за умови адекватних змін і перетворень у культурі, освіті, а перш за все у системі духовних цінностей особистості, воля як цінність може набути стабільного характеру.

Найрізноманітніші спроби подолати відчуття соціальної незахищеності і незадоволення триватимуть доти, поки не пройде певний час, а саме період суспільно-трансформаційного розвитку. Тому зрозумілими стають настрої певних верств населення, серед яких домінує песимізм і байдужість, різні прояви девіантної поведінки, що засвідчує наявність духовного занепаду, ознак духовної кризи. Негативізм, зневіра, загальне забарвлення життя негативними емоціями, переважання депресивних станів знижують активність і працездатність людей, внаслідок чого відбувається зміна напрямку особистісної спрямованості людини, її астенизація. Розкриваючи причини депресивних станів, К. Пузиревич зазначає, що депресія як стан пригнічення, зниження настрою характеризується зниженням психічної активності людини, песимістичним настроєм, апатичністю, загальмованістю в діях. «Критеріями депресії є: зниження цікавості чи задоволення до всього; значна втрата ваги, безсоння чи підвищена сонливість, психомоторна ажитація (хворобливий стан, який проявляється руховим збудженням з афектом тривоги і страху чи уповільнена реакція); відсутність чи зниження здатності думати і концентруватися, нерішучість; періодичні випадкові думки, суїцидальні спроби чи план здійснення суїциду [143, с. 24]».

Останнє, на нашу думку, характеризує зміну сукупних ціннісних орієнтацій та нормативних уявлень. Поглиблене їх усвідомлення дозволяє впевнитися, як підкреслюють В. Андрущенко, Л. Губерський, що «там, де глобалізаційні процеси розгортаються всупереч гуманітарним пріоритетам, виникають суспільні катаклізми і збурення [41, с. 137]». Девіації виникають внаслідок аномії, стану дезорганізації суспільства, коли ціннісні орієнтації,

установки і нормативні уявлення або відсутні, або стають вкрай суперечливими. При цьому все, що порушує стабільність життя, спричиняє руйнацію свідомості, призводить до нестійкості соціальних зв'язків, дезорганізує людей, спричиняє духовні страждання, в результаті чого можуть з'явитися нові види девіацій. Саме тому сьогодні більшість складають ті, хто переконаний, що зміни в соціально-економічній і політичній площині необхідні, але незадоволення (чи заперечення, несприйняття) соціально схвалених засобів їх досягнення спричиняє на духовному рівні сумніви, страждання, а інколи навіть спонукає людей до незаконних дій. Це так звана група інноваційного типу девіантної поведінки, характерна для нижчих верств суспільства, на рівні яких духовні переживання є найбільш загостреними [225, с. 18].

Повертаючись до сьогодення, зазначимо, що існує велика група пасивних спостерігачів, які перш за все заперечують мету, суть перебудовних процесів, приймаючи колишні традиційні засоби їхнього досягнення. Здебільшого це стосується представників середніх верств населення, які, відчуваючи себе більш-менш внутрішньо вільними, сподіваються, що все владається саме по собі. Серед них домінує такий тип девіантної поведінки, як ритуалізм, разом з яким спостерігається внутрішня пасивність, яка є проявом синдрому відчуження [225, с. 18]. Посилаючись на Г. Маркузе, можна сказати, що індустріальна цивілізація, демонструючи раціональний характер своєї ірраціональності, вражає дисгармонією між індивідуальними і суспільними потребами [99]. Саме тому, на нашу думку, найбільш активне незадоволення (духовний протест) виявляють ті, хто суперечить і суті реформаційних новацій, і методам їх досягнення, тобто проявляють ретретизний вид девіації, який сьогодні поширений серед тих, хто опинився за «межею» [225, с. 18]. Цей стан («за межею») на рівні суспільної свідомості дедалі більше асоціюється з меншовартістю. Останнє, на нашу думку, є цілком неприйнятним, оскільки засвідчує відсутність у суспільстві толерантності, поваги до людини (безумовної, не опосередкованої соціально-економічними кліше). Отже, егоїзм,

песимізм, духовно-моральний занепад є факторами, що характеризують сукупні емоційні переживання багатьох верств населення, які переживають духовну кризу.

Падіння національного виробництва, руйнування науки і культури, знищення системи соціального захисту призвели до інтелектуальної і фізичної деградації багатьох верств населення, які як ніколи раніше потребують сьогодні гарантій безпечного соціально-економічного існування. Незадоволення, агресивність чи байдужість спричинені тим, що за останні роки різко погіршився стан всієї соціально-економічної сфери, на підставі чого більша частина суспільства у тій чи іншій мірі має об'єктивні підстави бути невдоволеною своїм становищем. Наслідком такої соціальної невдоволеності є зростання негативних оцінок дійсності, неприйняття дійсності і навіть деморалізованість. Стрімке збільшення тих, хто не задоволений своїм особистим існуванням та суспільною ситуацією, підтверджують постійні масові протести у вигляді мітингів, демонстрацій; поширення страйкового руху; міжнаціональні конфлікти; протистояння різних політичних рухів і партій.

Сьогодні «громадяни не тільки розгнівані, а й висловлюють антипатію та зневагу до своїх політичних лідерів та урядових чиновників. Вони відчувають, що політична система, яка має служити кермом або стабілізатором у кинутому в зміни суспільстві, яке швидко розвивається, сама виходить з-під контролю [178, с. 351]». До цього слід додати загрозливу тенденцію до зростання соціального насильства і погіршення кримінальної ситуації. Вважаємо за необхідне звернути увагу на той факт, що збільшення конфліктних ситуацій засвідчує інтенсифікацію боротьби інтересів як на рівні окремої особистості, так і суспільства в цілому. При цьому, як підкреслюють М. Корольчук і В. Крайнюк, «конфлікти асоціюються у нас з різного роду протиріччями, розбіжностями, зіткненнями. Дійсно, конфлікт – це зіткнення, протиріччя, але не всяке протиріччя стає конфліктом [78, с. 36]».

Особливості духовного занепаду підкреслюють антагоністичний характер трансформації соціуму, який не можна змінити превентивними методами або

силою. Так, М. Семененко зауважує, що в принципі неможливо змінити силою або покараннями морально-духовний мікроклімат, оскільки «це під силу лише колективним діям сім'ї, церкви, школи, дошкільних закладів, засобів масової інформації, літератури, мистецтва за умови, якщо вони керуватимуться в своїй діяльності релігійно-моральними принципами – любов'ю до ближнього, ненасиллям, милосердям, товариськістю, взаємодопомогою. Аби поліпшити економічний, соціальний і духовний стан українського суспільства, необхідне постійне моральне самовдосконалення...[156, с. 99]». На цьому сьогодні роблять наголос багато вчених, оскільки в духовності особистості отримують своє вираження рівень задоволення потреб людини як споживача матеріальних і духовних благ, рівень правової і соціальної захищеності, рівень політичних свобод.

«Соціальний досвід людства виступає критерієм й мірилом цінності речей та явищ, знаходить свій вираз у ціннісному відношенні до них людини. Формується ціннісне відношення до явищ, пов'язаних з духовним аспектом людського існування. При цьому духовні цінності об'єктивуються у вигляді понять добра і зла, істини, прекрасного і т. ін., які внаслідок своєї абстрактності можуть приймати видимість абсолютних цінностей, фетишизуватися й містифікуватися, ставати релігійними цінностями [60, с. 104]». Для сучасної України основним показником духовних поневірян є загальне домінування настроїв незадоволення економічною, політичною і соціальною ситуацією, що підтверджується постійним зростанням так званої групи песимізму, або проблематизованої ідентичності й габітусу. Не дивно, що переважна більшість населення зневірилася в соціально-економічних і політичних реформах. Позитивні сподівання на краще сьогодні поширені тільки серед тих, хто на початку суспільної трансформації не володів стійким габітусом [225, с. 21]. Здебільшого це стосується молоді, оскільки її габітус виявляється більш інструментальним, гнучким у нових умовах.

Ми вважаємо, що зниження рівня довіри корелює зі зниженням, згасанням надії на краще (духовна криза корелює з зростанням гностицизму),

що, на думку І. Степаненко, «...перетворює життя на «животіння». Поняття «животіння», як правило, тлумачать як такий стан, в якому життєві сили особистості зведено майже нанівець. Це стан, коли всі життєві потреби та прагнення обмежені боротьбою за виживання. Але на поняття «животіння» можна подивитися й з іншого боку. Це такий стан, коли всі потреби особистості зведені до потреб «живота», але не внаслідок якихось матеріальних труднощів, а внаслідок зневіри у життєвій спроможності надутилітарних, надособових цінностей, внаслідок руйнування смисложиттєвої перспективи [165, с. 51-52]». Насамперед це характерно для старшого покоління, для якого нові соціальні вимоги стали випробуванням духовного «Я», оскільки період соціально-економічних реформувань став для них періодом слабкої соціальної мобільності, разом з чим їм прийшлося позбутися неефективних у нових соціально-економічних умовах звичних, усталених моделей поведінки та ціннісних орієнтацій. Динамічність подібних процесів очевидна, але ще більш очевидною для цих людей є потреба у виживанні й впевненості.

Таким чином, на духовному рівні криза як процес дезінтеграції є викликом еволюції духу. Неприйняття суспільних змін посилює духовну кризу. Аналіз соціально-економічних, політичних факторів, які спричиняють духовну кризу, підтверджує той факт, що ситуація здебільшого спричинена відсутністю чіткої індивідуальної і групової ідентичності в диференційованому українському соціумі, де поруч існують дві тенденції – тенденція до поглиблення нерівності й тенденція до соціальної гомогенізації. При цьому, як зазначають Г. Горак, Г. Фінін, поглиблення диференціації суспільства ускладнює ідентифікацію особистості, обмежує можливості її самореалізації [35, с. 63-64].

Отже, сьогодні існує потреба в модернізації усєї соціокультурної системи. У зв'язку з чим М. Ходаківський, посилаючись на Ю. Полунєєва і Ю. Загоруйко, підкреслює, що перше, що ми повинні зробити, це «...позбутися культурного шоку, притаманного всім посткомуністичним суспільствам, який є результатом колізії та взаємовпливу трьох культуротворчих векторів: 1) нової

системи цінностей, що «імпортується» із країн західної цивілізації; 2) старої «радянської» системи цінностей, настанов і поведінкових стереотипів, які поки що домінують у суспільній свідомості; 3) цінностей традиційної національної культури, яка швидко відроджується в нових незалежних країнах [197, с. 39]». При цьому слід пам'ятати, що для окремої людини «...кожна ситуація, яка сприймається узагальнено, є абстракцією, її опис – узагальнюючою типізацією; порівняно з нею в конкретній ситуації буде багато чого не вистачати і буде додаватись багато чого іншого, не досягаючи завершеного знання. Але образи ситуації слугують імпульсом, який знову примушує індивіда звертатися до того, що, по суті, тільки і має значення [232, с. 304-305]».

Останнім часом науковці звертають увагу на те, що духовна криза поступово набула масового характеру і продовжує поглиблюватися. «Нині духовність перебуває в критичному стані, що є наслідком відриву людей від джерел духовності, а прояв духовної кризи помітний у всіх сферах життєдіяльності суспільства [94, с. 21]». За таких умов, на думку Г. Горак і Г. Фініна, «...найперспективнішим є врівноваження особистісних інтересів та інтересів суспільства, тобто формування сучасного громадянського суспільства. Для цього пропонуємо використовувати досягнення комунікативної філософії, концепції мультикультуралізму, певні напрацювання комунітаризму [35, с. 69]». І хоча, як зазначає Л. Навозняк, посилаючись на інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань у Верховній Раді, «...криза (і духовна в т.ч.) не є абсолютно негативним явищем. Це еволюційний процес розвитку суспільства, кінцевий результат якого – у рівновазі матеріального і духовного [106, с. 92-93]». Ми все ж таки вважаємо, що на рівні індивідуальної свідомості криза сприймається більше як деструктивний чинник. При цьому дуже рідко відбувається усвідомлене сприйняття духовної кризи (як і будь-якої іншої кризи) як ситуації, що передбачає подальший вдосконалений духовний розвиток особистості.

Становлення духовності у кризовий період життєдіяльності особистості потребує досягнення нею досить високого рівня духовної самосвідомості.

Зрозуміло, що кожна особистість, маючи свій життєвий досвід, внутрішній світ, який нарівні з вищими формами суб'єктивності виокремлює її від іншого загалу, знаходить індивідуальні способи розвитку самосвідомості. При цьому великого значення набуває рівень активності людини, адже її рефлексивна свідомість, за допомогою якої вона усвідомлює себе у кризовій ситуації, не дана їй безпосередньо у переживаннях, вона є результатом пізнання, яке не повинно бути пасивним. Підкреслимо, що зазвичай у ситуацію духовної кризи потрапляють особистості з низьким рівнем активності і складним внутрішнім світом, важким життєвим досвідом. Через особливості пізнавально-когнітивного компоненту таких людей, а саме їх когнітивну складність, вони не можуть безпосередньо самовідображати себе в кризовій ситуації, не можуть рефлексувати з приводу можливостей виходу з кризи, і через емоційну нестійкість не здатні адекватно реагувати. Зазначене ще раз підкреслює необхідність інтенсифікації у кризовій ситуації когнітивних механізмів адаптації до кризових подій як чинників подолання духовної кризи особистості.

Духовна криза зумовлює когнітивний дисбаланс, перебудову індивідуальних стосунків, ставлення до себе, переоцінку життєвого шляху, ставлення до світу в цілому. Передумовами подолання духовної кризи також є притаманні особистості форми вияву самосвідомості, а саме рівень їх сформованості (особливо рівень сформованості психологічних потреб, мотивів і інтересів), який виражає активність опанування ситуацією, бачення сенсу свого життя, здатність до пошуку оновлених смислів. Г. Плеханов говорив, що «не суспільна свідомість визначає собою суспільне буття, а навпаки: суспільне буття визначає собою суспільну свідомість [133, с. 244]».

Переоцінка ставлення до дійсності детермінується кардинальними перехідними процесами у розвитку соціуму, при цьому ставлення до наявної ситуації, перебудова стосунків із оточуючим соціальним середовищем відбувається значно легше, якщо людина має усталені, у традиційному сенсі, моделі світосприйняття. Світосприйняття відповідає індивідуальній моделі світу особистості, традиційним настановам сприйняття себе як суб'єкта

життєдіяльності, інших людей, світу в цілому, динаміки змін, які відбуваються як на рівні відповідних соціальних трансформацій, так і на рівні появи нових сенсів життя, спричинених ними. Зрозуміло, що за таких обставин особистість прагне захистити свою ідентичність, що є абсолютно природним бажанням людини.

За умови відсутності відчуття стабільності люди втрачають впевненість, переживають болісні відчуття втрати сенсу існування, самотності. «Звичайно, біль від самотності – це не щось нове. Але самота нині так поширилася, що перетворилася, парадоксально, на сліпий досвід людства [178, с. 325]». Не кожна людина усвідомлює природу своєї самотності, яка як психічний стан виявляється в ізолюваності і дефіциті спілкування, засвідчує наявність внутрішньоособистісних проблем. Негативно забарвлене сприйняття самотності здатне спричинити поряд з серйозними психосоматичними розладами духовну кризу.

Проте в умовах сьогодення, як зазначає Е. Тоффлер, «бути самотнім не гріх і в суспільстві, яке швидко розпадається на складові частини, це не слід вважати ганьбою [178, с. 328]». Отже, позитивно-безумовне самосприйняття у разі внутрішньоособистісної, міжособистісної або екзистенціальної самотності є одним з чинників подолання духовної кризи особистості (особливо у ситуації екзистенціальної самотності). Вважаємо, що сьогодні більш ретельну увагу необхідно приділяти проблемі екзистенціальної самотності, яка засвідчує глибоку ізоляцію, пов'язану з самим існуванням людини в умовах переходу до інформаційного суспільства. Усвідомлення самотності свого екзистенціального існування породжує дискомфортний стан, страх самотності, страх життя і смерті.

Впевнені, що «знання свого світу» дозволяє формувати відповідні до нього моделі світу, визначати особистісну спрямованість, що є запорукою подолання духовної кризи. Без цього духовний вакуум може продовжуватися довгі роки. Зрозуміло, що в складних умовах перехідного періоду, духовну кризу зумовлює також такий фактор, як висока напруга моральної свідомості,

яка пов'язана з почуттям обов'язку, з усвідомленням мінімізації задоволення основних потреб, з виконанням обов'язку перед сім'єю, суспільством. Разом з тим вважаємо, що на фоні підвищеної вразливості сприйняття дійсності, поступово зростає почуття відповідальності і почуття любові, що сприяє появі пошуку нових сенсів життя. Останнє, на нашу думку, є дуже важливим, оскільки як кардинальна світоглядна проблема людського існування, сенс життя усвідомлюється людиною як місце, яке вона займає у світі, життєве призначення, мета і змістовні аспекти поведінкової і мисленнєвої діяльності. Коли людина прагне до пошуку і шукає сенс свого життя, вона починає виходити з кризової ситуації, вона стає духовно здатною долати будь-які перешкоди і труднощі, навіть екзистенціальну самотність.

К. Ясперс говорив про важливість самоусвідомлення і самопізнання як про єдиний шлях усвідомлення і розуміння сутності людського буття [232, с. 304]. На рівні інтелектуальної свідомості (розумової свідомості) духовна криза проявляється відповідною діяльністю людей і тими інтелектуальними почуттями, які вона зумовлює. За таких умов, на думку Г. Маркузе, результатом є не пристосування, а імітаційне ототожнювання індивіда із своїм суспільством [99, с. 14], яке дозволяє не докладаючи великих зусиль більш менш безболісно пристосуватися до зовнішніх умов. Проте і це не гарантує уникнення внутрішніх конфліктів, адже, на думку К. Юнга, вони існують завжди, навіть коли пристосування досягається без кропіткої праці [228, с. 206].

Таке імітаційно-ілюзорне існування призводить до того, що набуті людьми здібності, певні знання, уміння та навички, певний рівень розумового розвитку і освіти поступово починають втрачати сенс, оскільки люди втрачають можливість у практичній діяльності реалізовувати свій когнітивний потенціал. На практиці це засвідчує домінування психогенної депресії, яка виникає саме під час духовної кризи особистості. К. Пузиревич наголошує, що депресія, вражаючи всі сторони життя людини, підриває почуття власної гідності, впевненості у собі, здатність мислити та приймати помірковані

рішення, а отже є рушійною силою суїцидальної поведінки. «Психогенна депресія розвивається у ситуації втрати життєво важливих для особистості цінностей, втрати або смерті близької людини. Характеризується підвищеною чутливістю і мінливістю настрою [143, с. 25]».

М. Заброцький, Л. Скаковська, Л. Лавренчук звертають увагу на той факт, що кардинальні зміни у суспільстві, порушення соціальної рівноваги підвищують ризик суїцидальності [54, с. 26]. Втрата контролю над ситуацією, відчуття власної неспроможності змінити ситуацію на краще, втримати її в рамках звичних, усталених настанов, на думку К. Пузиревич, провокує появу на ґрунті глибокої депресії найбільш нав'язливого і страшного почуття повної безвиході, втрати надії на припинення душевного болю. Виникає ситуація, в якій, незважаючи на те, що життя є даром від Бога, воно починає здаватися радше тягарем, ніж даром. «...Головною причиною цього є егоцентризм та агресія оточення, що породжує втрату життєвого смислу, зневіру у змінах на краще, втому від нескінченної низки проблем та руйнівних для психіки стресів [142, с. 17]».

Звернімо увагу, що поки людина здатна утримувати віру у краще, деструктивні тенденції гальмуються, оскільки, як зазначає В. Турбан, «що міцніша віра у себе, тим більший страх, тим більша відповідальність [179, с. 29]». Така амбівалентність, разом з поступовим згасанням віри і втратою надії, дезорганізує психічну, духовну діяльність особистості. Душевний біль стає настільки нестерпним, що нагадує, за висловом К. Пузиревич, «...перебіг грипу з високою температурою (недарма інколи фахівці називають депресію «застудою» мозку), внаслідок чого людина намагається ніби припинити потік свідомості [142, с. 19]». На думку В. Рибалка, «...припинення своєї свідомості – це те, до чого рухається суїцидальна людина, а душевний біль – це те, від чого вона намагається втекти, адже ніхто не здійснює суїцид від радості [147, с. 44]».

Кризовий стан спричиняє повну або часткову втрату сенсу життя. Як правило, спочатку людині важко адекватно оцінити ситуацію, при цьому

інтенсивність кризи, що постійно зростає, підвищення напруги і посилення негативних емоцій можуть спровокувати суїцидальні думки і поведінку. З часом невротичне, пристрасне бажання завдати життю шкоди набуває ознак автоагресивної поведінки (грец. autos – сам і лат. aggressio – напад) як специфічної форми особистісної активності, спрямованої на завдання шкоди своєму соматичному або психічному здоров'ю, на що, зокрема, звертають увагу Н. Абдюкова, В. Москалець, Ю. Сидорик, Л. Орбан-Лембрик, М. Миколайський, Г. Пилягіна [140, с. 8]. На нашу думку, такий радикальний спосіб виходу з духовної кризи мотивований саме психологічними чинниками, які є ключовими у скоєнні суїцидальних спроб, адже, як зазначають В. Москалець, А. Олійник, «ставлення людини до самогубства значною мірою залежить від змісту її екзистенційних (смысло-життєвих) ціннісних орієнтацій... [105, с. 71]».

Ми вже звертали увагу, що атрибуція, як зовнішня, так і внутрішня, залежить від багатьох чинників, одним із яких є повторюваність подій (кризи) чи повторний вплив на особистість негативних, астенизуючих чинників, а також загострення внутрішньоособистісної кризи, коли криза набуває гострого рівня. При цьому, якщо враховувати, що в ситуації духовної кризи, інтереси як мотиви життєдіяльності втрачають для особистості будь-яке значення, оскільки втрачається сенс самого існування, то люди відчувають неспроможність знайти виправдання причин кризи і суїцидальних еквівалентів, спричинених нею, своїм неусвідомленим діям та умисним вчинкам, які, не маючи на меті самогубство, все ж таки в результаті ведуть до самознищення.

Зважаючи на те, що духовна криза особистості як один із різновидів кризових станів (В. Козлов), який за силою прояву параметрів кризових станів і характером їх перебігу є гострим типом кризи (Л. Шнейдер), підкреслимо, що оскільки мова йде про внутрішньоособистісний вакуум, то неусвідомлена своєчасно необхідність упорядкованого розуміння свого духовного світу перетворюється в ірраціонально-деструктивне саморуйнування. Починаючись з посиленого функціонування свідомості, а саме з усвідомлення неможливості

своєї самореалізації як свідомого, активного суб'єкта життєдіяльності, з самонеприйняття, а згодом втрати сенсу існування (що остаточно поглиблює духовну кризу), саморуйнівна, автоагресивна поведінка людини набуває свого крайнього прояву. Суїцид стає своєрідною «втечею» від духовної кризи, спричиненої усвідомленням своєї безпорадності і екзистенціальної самотності.

Враховуючи наведене вище, підкреслимо, що за таких умов чинниками подолання духовної кризи особистості, а насамперед запобігання деструктивним виходам з неї у спосіб самогубства, є: формування нової життєвої стратегії; зміна настанов у світосприйнятті; набуття навичок конструктивного вирішення конфліктних ситуацій; систематична десенсибілізація задля зняття тривоги і подолання стресових станів; свідомо відкритість новому досвіду, а отже пошук нових сенсів; формування більш ефективних механізмів адаптації; стимулювання особистісної активності у відтворенні духовної гармонії. Відтак викликана протиріччями внутрішньої моделі світу духовна криза має свою симптоматику, яка насамперед виявляється у протиріччі смислової системи функціонування свідомості, її основних структурних компонентів.

Небажання жити так, як раніше, небажання жити так, як живуть інші люди, небажання жити взагалі є найвиразнішими проявами цих протиріч. Саме тому, сучасний глобалізм «...заслуговує парадоксального визначення системи, призначеної відволікати від дійсного вирішення глобальних проблем... Глобальні проблеми – це загроза руйнування природного, соціального і духовного середовища, які зазнають небувалого тиску зі сторони технічної цивілізації [122, с. 260]». Отже, втрачаючи внутрішню свободу, відчуваючи недостатність духовних ресурсів задля того, щоб протидіяти деструктивним імпульсам, а також завдяки самонавіюванню і підвищеній емоційній вразливості, люди починають відчувати патологію своєї нормальності.

Усвідомлення наявних психологічних ресурсів, а саме їх обмеженість, небажання діяти в ситуації відсутності смислових орієнтирів життєдіяльності, на нашу думку, є ще одним фактором, який зумовлює поглиблення духовної

кризи. Проте, враховуючи, що більшість людей «...по-справжньому не знає глибин і вершин свого внутрішнього світу, а тому шукає смисл свого життя у зовнішньому світі, тоді як він перебуває у їх внутрішньому світі [71, с. 60]», самопізнання стає одним із основних чинників подолання духовної кризи особистості. Втрачаючи в реальному житті ціннісні орієнтири ідентифікації з людьми, ми опиняємося в ситуації духовного вакууму. Для подолання духовної кризи особистість повинна бути спрямована на самовизначення у кризовій ситуації, яке дозволить змінити ставлення до дійсності, сприйняти її такою, якою вона є, змінити стосунки з іншими людьми, виробити прийоми і способи самореалізації завдяки ідентифікації себе з іншими.

«Під час подолання кризових станів особистості, людина, застосовуючи певні стратегії і тактики, ініціює процес своїх особистісних змін. Ініціювання особистісних трансформацій можна уявити як специфічний комплекс внутрішніх дій людини, котрі сприяють виникненню змін її особистісної сфери. При цьому людина проявляє певні типологічні моделі ініціювання особистісних трансформацій, які є динамічними особливостями особистості, котрі забезпечують виникнення особистісних змін [56, с. 109]». Необхідно пам'ятати, що на рівні суспільної духовної кризи самовизначення й ініціювання змін може бути справжнім, як зазначає Г. Маркузе, тільки «...тоді, коли маса розпадається на особистості, звільнені від усіякої пропаганди, залежності і маніпуляцій, здатні знати і усвідомлювати факти та оцінювати альтернативи..., суспільство може стати раціональним і вільним тією мірою, якою воно організовується, підтримується і відтворюється істотно новим історичним Суб'єктом [99, с. 330]».

Отже, самопізнання зовнішнього «Я» разом з прийняттям ситуації і переглядом своєї «Я» концепції обумовлює проникнення вдумливого усвідомлення в царину Духу, яке, на думку В. Заїки, «...відбувається на таких рівнях: інтелектуальному (когнітивному), емоційному, поведінковому, соціально-психологічному. Людина застосовує різні стратегії і тактики при вирішенні проблеми, але всі вони зводяться чи то до перетворення ситуації, чи

то до пристосування до неї (хоча існує і третій шлях – шлях втечі, який, на нашу думку, не можна вважати конструктивним). Типологічні прояви цього феномена простежуються в потенціалі долання критичних станів, стилях оволодіння, стилях життя. Особистісний потенціал долання кризових станів особистості та ресурс подолання дають можливість здійснювати змістовний аналіз можливостей людини в кризовому стані. У будь-якому випадку людина не залишається такою, якою була до кризи: змінюється її внутрішній світ, оскільки до нього включається новий життєвий досвід [56, с. 109-110]».

Під час духовної кризи позитивний вплив може мати самонавіювання. Ми впевнені, що люди насамперед повинні переконати себе, що «час гоїть усі рани», а отже удар, якого завдала доля, надзвичайно болючий у цей момент, «зараз». Але час мінливий, і події, які завдали душевних поневірянь, поступово відійдуть у минуле, почуття і переживання поступово почнуть слабшати. Важливо, щоб людина подумки не поверталася до подій, що спричинили душевні страждання, адже самозвинувачення тільки посилює стан пригніченості. Проте навряд чи в реальному житті це можливо, оскільки наше ставлення до свого «Я», до інших людей, до життя в цілому завжди є емоційно забарвленим. Підкреслимо також, що характер переживання людиною критичних ситуацій і кризових станів визначає стратегію оволодіння ситуацією, адже, як наголошує Ю. Лановенко, переживання може бути як простим спогляданням (емоції, почуття), так і переживанням як діяльністю (поведінка, подолання) [89, с. 80].

У ситуації духовної кризи немає нічого гіршого, ніж віддаватися відчаю і впадати в меланхолію, оскільки якщо людина не може знайти спокій у собі, марно шукати його деінде. Але немає ніякого сорому в тому, що в умовах кризи ми відчуваємо свою слабкість. Майже усі люди мають досить сили, щоб зносити нещастя інших, і тільки одиниці готові зустріти особисте нещастя. При цьому треба пам'ятати, що людина реагує емоційно тільки на те, що має для неї особисте значення. Саме тому кризи тимчасового характеру сприймаються нами на духовному рівні значно легше. Але якою б не була криза за своїм

характером, насамперед необхідно намагатися подолати депресивний стан іншою, більш інтенсивною діяльністю. На думку В. Заїки, «психологічне подолання запускається проблемною ситуацією і вважається завершеним тоді, коли ситуація втрачає значимість для суб'єкта і звільняється енергія для вирішення інших життєвих завдань. Критерієм ефективності форм подолання та їх завершенням вважається досягнення психічного благополуччя, зниження рівня невротизації особистості, зняття психосоматичної симптоматики, станів тривожності, дратівливості, депресії і ослаблення почуття особистої вразливості щодо стресу [56, с. 104]».

Одним із головних чинників подолання кризи є наявність у людини бажання усвідомити ситуацію, прийняти її такою, як вона є, адже тільки за таких умов можливі ефективні самозміни. Основними чинниками подолання духовної кризи особистості в сучасних умовах є впровадження ефективних соціально-економічних і політичних реформ, які здатні забезпечити повноцінне функціонування особистості як активного суб'єкта життєдіяльності, а також збереження соціальної стабільності, поліпшення соціально-психологічної атмосфери, подолання масового песимізму і невпевненості. У сучасному українському суспільстві це може статися, як зазначає О. Колісник, лише тоді, коли духовна робота стане необхідною й неодмінною часткою кожного дня, до особистості прийде натхнення і пробудження зміненого стану психіки [71, с. 57].

Саме тому ми погоджуємося з тим, що ситуація не є безнадійною, особливо якщо ми визнаємо наступне: «...1) процес перемін, спричинений проголошенням незалежності України, є об'єктивним, незворотнім, довготривалим; 2) він не може бути іншим, а тільки суперечливим; 3) внутрішні проблеми і суперечності примножуються викликами зовнішнього світу, зумовленими, зокрема, такими процесами, як глобалізація та інформаційна революція; 4) суспільство приречене жити в системі перемін; 5) трансформаційний період є єдиною реальністю, яка очікує всіх нас у найближчі роки і десятиріччя. А це означає, що ми маємо знайти в собі сили

для визначення як загальної парадигми перемін, так і нової філософії підготовки людини до життя в трансформаційному суспільстві [41, с. 14]». У іншому випадку, у разі нездатності людини до реалізації внутрішнього духовного потенціалу, її життя перетвориться на ілюзію, насититься антисоціальними явищами. Поштовх до внутрішньої досконалості, як зазначає В. Зуєв, повинні дати зовнішні фактори, а саме: формування правового суспільства, проведення політичної і економічної реформи, здійснення на основі соціокультурних цінностей дійсної демократизації суспільства [59, с. 154].

Отже, сучасне суспільство страждає відчуженням, переживає поглиблення духовної кризи, яка на особистісному і соціальному рівні корелює з домінуванням філософії гностицизму. Внаслідок загальної соціально-економічної кризи більшість населення відчуває на собі постійні психоемоційні стреси, які неминуче переходять у дистреси відчуження особистості. Вони виникають через неприйняття особистістю нав'язуваних соціальних умов розвитку та блокування її самореалізації. Ці негативні тенденції пов'язані зі спотворенням позитивних уявлень і ціннісних орієнтацій, з поширенням егоцентричного сприйняття дійсності, зневагою у відносинах, агресивними емоційними переживаннями.

В умовах загальної кризи суспільства це суто закономірні явища, пов'язані одне з одним. Але якщо вони будуть розповсюджуватись, Україна найближчим часом може опинитися в ціннісно-нормативному вакуумі. Щоб цього не сталося, необхідно враховувати, що наведені чинники подолання духовної кризи особистості матимуть результат лише за наявності у людини бажання і спрямованості на конкретні дії у напрямку переборення негараздів і негативізму кризової ситуації, а також при відмові від хибного мислення і утримання вольовими зусиллями стану душевного затишку.

Висновки до першого розділу

Теоретико-методологічний аналіз дослідження духовної кризи особистості в період глобалізації та інформаційної революції засвідчує концептуальну нез'ясованість визначення системних характеристик духовності, особливо духовної кризи особистості внаслідок відсутності стійкої методологічної бази її дослідження. Духовна криза особистості проявляється у змінах на рівні особистісного виміру духовності, а саме: у проявах компонентів духовності у поведінці і діяльності, змінах ціннісних орієнтацій; змінах у спрямованості і мотиваційно-потребовій сфері людини; змінах у функціонуванні свідомості і самосвідомості особистості. Дослідження духовної кризи особистості потребує пошуку стійкої методологічної бази дослідження, наукового визначення одиниць виміру цього феномену, адже поширена практика ототожнення духовності лише з окремими структурними компонентами особистості суперечить всезагальному, універсальному характеру духовності і ототожнює духовну кризу з кризою окремих компонентів духовності.

Вважаємо, що всеохоплюючий, всезагальний характер духовності проявляється у сукупності всіх структурних компонентів особистості, які зумовлюють її спрямованість як суб'єкта життєдіяльності, як носія духовності. Духовна криза як тимчасовий стан переривання звичного духовного потоку дезінтегрує людину. Як процес дезінтеграції криза порушує цілісність світосприйняття, ціннісні основи внутрішнього світу людини, вона є випробовуванням духовного «Я» особистості новими соціальними умовами.

Основними чинниками подолання суспільної духовної кризи є такі: припинення соціально-економічної кризи; пропаганда національної терпимості; подолання соціальної несправедливості; формування духовної культури; формування соціально-психологічних механізмів персоніфікації; подолання духовного відчуження людини від себе, Бога, соціальних інститутів, суспільства в цілому; подолання соціально-економічної дезінтеграції; відмова

від утилітарного підходу до життя, людини, природи; подолання деперсоналізації і природно-соціально-духовних антагонізмів, які об'єктивно існують; відмова від психологічного тиску і маніпуляцій (особливо інформаційних); пропорційність темпів соціокультурних, економічних, політичних змін у суспільстві; розвиток адаптаційних механізмів людини; розробка і впровадження державних антистресових програм розвитку особистості і суспільства; використання технологічних досягнень задля зміни суспільних механізмів самовідтворення і самовдосконалення особистості; спрямованість суспільного розвитку до демократичного персоналізму, де держава виступатиме гарантом свободи і гармонійного духовного розвитку її громадян.

Чинниками подолання духовної кризи на рівні окремої особистості є такі: безвідносне прийняття себе і безвідносне почуття власного існування; позитивно-безумовне самосприйняття себе і ситуації; зміна моделі світосприйняття на основі толерантного прийняття дійсності; зменшення рівня залежності духовного світу від зовнішнього світу; морально-духовне самовдосконалення; посилення самоактивності і самодослідження; усвідомлення почуття задоволеності від життя; самопрограмування мислення і поведінки; підтримка оптимістичного настрою; зняття внутрішньої напруги; саморегуляція емоційних станів; спрямованість на пошук нових сенсів життя; самодослідження і запобігання збільшення «духовного травматизму»; протидія деструктивним імпульсам; переключення уваги на іншу діяльність.

Таким чином, за умови викривлення цінностей, неадекватного їх співвідношення, втрати людьми сенсу життя, зневіри в собі, вкрай важливим є подальший пошук нових підходів до вивчення гносеологічних аспектів духовної кризи особистості, визначення чинників її подолання, що, беззаперечно, є першочерговим не тільки для філософії освіти і соціальної філософії, а й для інших галузей гуманітарного знання.

РОЗДІЛ 2

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТНИХ ЗМІН ЗАМІЩЕННЯ ДЕСТРУКТИВНИХ ПРОЦЕСІВ, ОБУМОВЛЕНИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИМ ПОВОРОТОМ ІСТОРІЇ

2.1. Роль освіти та виховання у подоланні духовної кризи особистості

У попередньому розділі дисертаційного дослідження ми з'ясували змістовні аспекти і критерії духовної кризи особистості, визначили чинники її подолання. Необхідно зробити акцент на тому, що розуміння причин і механізмів подолання духовної кризи особистості потребує аналізу ролі освіти і виховання у її подоланні, а також визначення онтогенетичних передумов її виникнення, які мають місце поруч з іншими соціальними детермінантами. Враховуючи, що в умовах сьогодення діти і молодь також відчують на собі духовну кризу, Л. Дзюбко наголошує, що кардинальна «... зміна соціальної ситуації, яку ми сьогодні відчуваємо, впливає не стільки на дорослих, які можуть жити (та й живуть) спогадами, ілюзіями, компенсаторною активністю, використовують інші форми психологічних або психосоціальних захистів, скільки на дітей [48, с. 10]».

Визначивши дефініції духовної кризи особистості задля з'ясування ролі освіти і виховання у процесі її подолання, звернімо увагу на парадигму моральної педагогіки та психології, оскільки ґрунтуючись на їх методах і підходах, можна найбільш ефективно розв'язати питання стосовно того, як засобами виховання і освіти вирішити проблеми, які виникли останнім часом у духовній сфері підростаючого покоління. По-перше, педагогіка духовності вкорінює в підростаючому поколінні загальнолюдські пріоритети доброти, гідності, честі і справедливості; по-друге, узгоджує культуровідповідне з природовідповідним, що дозволяє протидіяти фальшивій освіті. При цьому варто пам'ятати справедливе зауваження Л. Сенеки, що задля того, щоб судити

про щось величне, необхідно мати велич духу, щоб не наділити те величне власними хибами [157, с. 245]. Саме тому першим кроком у гуманізації духовної сфери людини в процесі виховання, як наголошував Е. Фромм, повинно бути таке формування характеру індивіда, яке наближало б його до соціального характеру, щоб власні прагнення людини не суперечили, а узгоджувалися з вимогами соціальної ролі, яку вона виконує [191, с. 227].

З огляду на те, що формування духовності і світогляду сучасної молоді відбувається в умовах суцільних суспільно-економічних криз, особливої уваги потребує дослідження ролі освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості, яка розвивається на тлі деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії. Визначення ролі освіти і виховання у подоланні духовної кризи вимагає зміни напрямку і підходів нашого дослідження із загальнофілософського, філософсько-релігійного, культурологічного і соціально-психологічного на психолого-педагогічне і психологічне дослідження духовної сфери життя особистості й суспільства.

В. Андрущенко підкреслює, що «дух епохи», трансформований засобами освіти, стає для особистості її основою, визначаючи співрозмірність або неспіврозмірність її з епохою [201, с. 17]. У педагогічному аспекті духовність є конкретним сенсом життя людини, емоційно-когнітивною сферою, що цілеспрямовано впливає на результат формування духовності. Освіта (рос. «образование»; англ. «education»; нім. «bildung»; грецьк. «paideia») як суспільний процес розвитку і саморозвитку особистості є чинником духовного розвитку людини. Вона є процесом суб'єкт-суб'єктивної взаємодії вчителя і учня, який спрямований на передачу (засвоєння) знань, формування вмінь і навичок, виховання культури мислення і почуття, здатності до самоусвідомлення, самовизначення, самоактуалізації і самореалізації в індивідуальній творчій діяльності [41, с. 55]. Саме через освіту, культуру і виховання задаються суспільно визначені параметри особистості.

В античній філософії вперше був декларований принцип «природоподібності» освітньо-виховного впливу на людину на основі

виховання в неї звички до праці. Сократ і Платон вважали, що виховання може бути тільки внутрішнім, адже, як говорив Платон, жодної науки людина не повинна вивчати рабським способом, оскільки знання, що нав'язуються, ніколи не залишаються в душі. Необхідно лише скеровувати людину до високих знань, зберігаючи при цьому здоровими її тіло і душу задля непростих для виконання вправ [132, с. 234]. Разом з тим Арістотель наполягав, що виховання повинне насамперед компенсувати людині все те, чого вона не має від природи, при цьому розвиток навичок повинен передувати розвиткові розуму, а фізичне виховання має йти попереду інтелектуального [8, с. 216]. Виховання повинно бути загальнокорисним, тобто розширювати світогляд дитини, сприяти її духовному зростанню. Зрозуміло, що у будь-якому разі дитину не можна примушувати до навчання, щоб не встигнувши його полюбити, вона почала його ненавидіти.

Зважаючи на кризовий стан нашого суспільства, поширення антигуманних чинників, глобалізацію бездуховності, підкреслимо, що актуальним сьогодні є питання, поставлене свого часу Сенекою: «Чому занепадаємо духом? Чому зневірюємось? Що можна було б звершити колись, те й нині може бути звершене. Тільки очистимо душу і йдемо вслід за природою, бо хто відхилиться від неї, той мусить жадати, мусить боятися, мусить слугувати випадковим речам [157, с. 436-437]». Незважаючи на життєві негаразди, люди постійно набувають досвіду духовних практик, відкривають для себе нові надособисті смисли, адже, як говорив Сенека, досвід є повільним учителем, а наука його різноманітна [157, с. 546].

З огляду моральної педагогіки і психології набуття духовного досвіду відбувається найбільш інтенсивно у сенситивні періоди. Л. Дзюбко підкреслює, що перший період духовного розвитку починається з внутрішньоутробного періоду розвитку і продовжується до 12 років. Це так званий період «запам'ятовування фундаментальних дій дорослих», де 1-й період (від зачаття до народження) є періодом духовного розвитку; 2-й період (від народження до 3 років) є періодом душевного розвитку; 3-й період (від 3 до 5 років) є періодом

тілесного розвитку; 4-й період (від 5 – 7 років) є етапом виховання духу; 5-й період (від 7 – 10 років) є періодом душевного становлення дитини; 6-й період (10 – 12 років) – період тілесного становлення і засвоєння етапів виконання трудової дії. Наступні сенситивні періоди – 19, 30, 40-45 років – є дуже важкими, адже передбачають постійну духовну роботу задля вибору життєвого шляху, духовного зміцнення і самовдосконалення [48, с. 7-9].

У кожному віковому періоді розвитку особистості, які самі по собі є кризовими, людина може потрапити в кризову ситуацію, обумовлену зовнішніми факторами, тобто опинитися в подвійній кризі, що безумовно позначиться на її духовності. У кризових станах насамперед «... лікувати треба дух: від нього ж і думки, й слова; від нього – наш вигляд, вираз обличчя, хода. Коли дух здоровий, повний снаги, то й мова сильна, смілива, мужня; занепадає дух – валиться з ним усе інше. ... А наш володар – це дух. Доки він здоровий, доти й все інше виконує свої обов'язки й слухняно кориться. Але варто йому спіткнутися – все починає хитатися [157, с. 510]»

У ситуації духовної кризи неприйняття людиною себе на духовному рівні позбавляє її можливості відчувати цілісність своєї особистості, міцність духовного підґрунтя. Як наслідок, людина втрачає здатність внутрішнього опору, але, як вважав Сенека, за будь-яких обставин вона лишається здатною пристосовуватися до ситуації, аби знайти собі порятунок у придатний для себе спосіб [157, с. 546]. Саме тому виховання і навчання як потужні чинники протидії кризовим станам повинні бути спрямованими на те, щоб внести порядок у почуття людини, навчити її основам самопізнання, розуміння себе, інших людей, світу.

Професії педагогів і психологів належать до групи хелперських (від англ. help – допомагати) професій системи «людина – людина», адже надають підтримку і допомогу людині [155, с. 30]. Звертаючись до моделей педагогіки духовності в Україні, серед яких насамперед вирізняються педагогіка духовності Г. Сковороди, філософія серця П. Юркевича, педагогіка «серця, яке віддається дітям» В. Сухомлинського, сучасні моделі педагогіки духовності,

необхідно підкреслити, що кожна з моделей відбиває духовний світ свого часу, духовні пріоритети освітньо-виховного впливу, філософію підготовки молоді до життя в контексті одвічних цінностей цивілізації. Л. Навозняк, досліджуючи соціологічні віхи процесу формування духовності в школах України, наголошує, що за умови духовної кризи, в якій знаходиться все людство, необхідно намагатися подолати це явище, адже духовний занепад провокує духовні муки і страждання, має негативні наслідки для суспільства, в якому починає панувати егоїзм [106, с. 88].

В умовах сьогодення дедалі частіше діти, підлітки і молодь через відсутність у них належних механізмів адаптації, навичок сталої поведінки, схильність до навіювання, імпульсивність і відсутність чіткого самоконтролю стають найбільш вразливими до впливу деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії. Але, як говорить М. Вострокнутов, «дитина не повинна бути смітником, куди кидають усі душевні відходи [29, с. 20]». Отже, задля перешкодження виникненню бездуховності, появи кризових станів і деструкцій у розвитку особистості необхідно особливу увагу зосереджувати на чутливих періодах розвитку особистості, під час яких особистість найбільш відкрита для духовних впливів.

Від зачаття до 12 років триває перший дуже важливий період у розвитку дитини. «Він триває на двох рівнях – зовнішньому і внутрішньому, як відображення внутрішнього способу поведінки дорослих. У свою чергу, до цих 12 років входять два кола тріад розвитку: духовного, душевного і тілесного [48, с. 7]». Саме тому в процесі виховання необхідно, опікуючись духовністю дітей, сприяти формуванню у них почуття психологічної захищеності, сталих механізмів психологічної адаптації.

На думку О. Янушкявічене і Д. Чернілевського, духовне виховання дітей повинно бути спрямоване на формування онтологічно впевненої особистості дитини [231, с. 25]. Але враховуючи, що Ю. Пахомов ще у 1999 році звертав увагу на той факт, що в період бурхливих соціально-економічних трансформацій падає інтерес до духовності, постійно відбувається падіння

цінності науки, освіти і культури [123, с. 28], зауважимо, що в умовах сучасної соціально-економічної кризи формування онтологічної впевненості є дуже складним завданням, адже негативізм сучасного життя продовжує руйнувати духовні засади особистості. У цій ситуації, як вважає Т. Орлова, освіта є тим соціальним інститутом, який дійсно соціалізує дітей, готує їх до дорослого життя [115, с. 94-95], прищеплюючи їм імунітет-здатність до ефективного опору сучасним маніпуляційним технологіям і сумнівним науковим доктринам [41, с. 139].

Велике значення у житті кожної людини мають такі навички, як вміння визначати мету свого життя, здатність дбати про своє здоров'я, наполегливість у подоланні життєвих труднощів, сила волі у створенні таких умов свого життя, які б приносили задоволення. Та чи навчають цьому школа, ВНЗ? Однозначної відповіді за умов, що склалися сьогодні, ми не маємо, оскільки, як зауважував К. Гельвецій, не існує громадських шкіл, в яких викладають науку про моральність [32, с. 372], а досконалість морального виховання залежить від досконалості уряду [32, с. 384]. Можливо, якби на урядові посади у нас обиралися люди, кого, як говорив Т. Кампанелла, ще з дитинства, в школі, визнавали за взірець певних чеснот (великодушності, щирості, доброчесності, вдячності, бадьорості, стриманості, тощо), напевно ми б мали службовців, які б пильно стежили за тим, щоб ніхто нікого не кривдив, щоб стосунки між людьми були братніми [104, с. 139-140].

На кожному періоді духовного зростання людини необхідно докладати зусилля задля того, щоб сонячне сяйво її духовного єства, занурюючись у чорну діру духовного вакууму сьогодення, не спричинило стану духовного заціпеніння, порушивши звичний душевний лад. На думку К. Ушинського, «душевний лад є, головним чином, витвором життя і виробляється життєвим досвідом, який для кожної людини різний [183, с. 324-325]», адже кожне уявлення, маючи свій почуттєвий характер і входячи в душу дитини, лишає свій почуттєвий слід, закарбовується в її пам'яті. Кожен період духовного розвитку особистості є суб'єктивним відбитком усього, що відбувається довкола, що

найбільше хвилює, вражає, а згодом через механізм інтеріоризації набуває особистого сенсу буття. К. Гельвецій вважав, що «в очах дурня духовний всесвіт перебуває в постійному стані спокою і нерухомості [32, с. 382]». По-іншому дивиться на речі людина освічена. Для неї духовний світ є рухливим, безперервним перетворенням.

Духовний світ людини є дуже складним. За своє життя людина переживає декілька духовних криз, пов'язаних з кризами саморозвитку. Найгостріше це відбувається у віці трьох років, підлітковому і юнацькому віці. На кожній стадії розвитку суб'єктивності, особистість стикається з так званими кризами «народження», переживаючи відповідні кризи розвитку. У своїй епігенетичній концепції Е. Еріксон розрізняє вісім криз психосоціального розвитку, які є нормативними, необхідними для розвитку особистості [227, с. 103-104]. Оскільки нас насамперед цікавить те, яким чином можна подолати духовну кризу засобами освіти і виховання, цілком прийнятним стає аналіз основних причин виникнення, факторів розвитку і чинників подолання духовної кризи у дитячому, підлітковому і юнацькому віці. Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують чинники особистого розвитку в кризовій ситуації і насамперед деструктивні виходи з неї.

Духовні цінності починають формуватися в ранньому дитинстві, адже саме в цьому ніжному віці, як говорив Я. Коменський, діти є найбільш гнучкими («м'який віск легше ліпити» [73, с. 286]), легко засвоюють норми моральної поведінки і піддаються виховному впливу. Основи духовного життя дитина отримує із вражень, які вона набуває в процесі «...почуттєвого споглядання усіх речей, оскільки вони, торкаючись наших внутрішніх і зовнішніх почуттів, збуджують і пожвавлюють глибоко властиве силам нашого розуму прагнення до саморозвитку [128, с. 218]».

Перший період духовного розвитку дитини починається з моменту зачаття, і, як зазначає Л. Дзюбка, ще до народження дитина запам'ятовує на рівні внутрішнього духовного споглядання душевний стан і сили матері. «Запам'ятати можна або душевні сили, або душевну убогість. Це і є той резерв

душевних сил, з яким піде в подальше життя дитина. Цей період закінчується народженням дитини, коли вона починає сприймати себе не тільки духовно, а й душевно, й тілесно. Дуже важливо, щоб чуттєві переживання не зашкодили духовному досвіду внутрішньоутробного становлення [48, с. 7]». Наступним періодом є душевний розвиток (від народження до 3-х років), коли дитина запам'ятовує поведінку батьків і їх душевні стани, способи спілкування, «чоловічий і жіночий підхід у ставленні до світу [48, с. 7-8]».

У сім'ї особистий досвід дитини збагачується досвідом батьків. Це дуже важливий чинник духовного розвитку дітей, оскільки, як зазначає В. Гумбольдт, «людина, надана сама собі, насилу виробляє правильні життєві принципи, але вони накладають незгладимий відбиток на всю її поведінку [45, с. 86]». У зв'язку з цим доречно пригадати Платона, який також говорив, що необхідно насичувати дітей знаннями не силоміць, а ніби граючись, тоді краще можна помітити, чим обдарувала їх природа [132, с. 234], адже у ранньому дитинстві дуже важко зрозуміти, які саме схильності і здібності вони мають. Якщо виходити з того, що об'єктивним критерієм, за яким ми можемо характеризувати розвиток дитини, є її поведінка (в якій відбивається досвід дитини), то під час духовної кризи ми повинні звертати увагу на зміни, які в ній відбуваються, особливо в моральній поведінці, яка віддзеркалює суб'єктивний досвід дитини і зовнішню мораль.

Моральна поведінка дитини починає розвиватися зі спостереження, особливо у дошкільному і молодшому шкільному віці, і віддзеркалює моральне життя батьків (В. Сухомлинський). Внутрішньосімейні стосунки, моральний досвід батьків, рівень їх педагогічної культури визначають змістовий аспект духовних цінностей, які набуває дитина, їх структурну ієрархію, яка відповідає системі базових потреб її життєдіяльності. Провідними мотивами моральної поведінки дитини стають схвалення батьків. Схвалене ставлення до поведінки дитини з боку найближчого соціального оточення є могутнім стимулом у процесі формування образу «Я» [221, с. 463].

Проте, на думку К. Пузиревич, діти здебільшого «...залишаються сам на сам зі своїми проблемами та душевними переживаннями. Батьки потрапляють у рабство матеріалізму та кар'єризму, які їм нав'язує сучасне суспільство. Вони так багато часу присвячують зароблянню, а потім витрачання грошей, що в них зовсім не залишається часу на своїх дітей... Позбавлені достатнього спілкування з рідними, діти поступово стають відчуженими, нетовариськими, важковиховуваними та потайними [142, с. 18]». Разом з тим підкреслимо, що саме виховання стає могутнім ефективним засобом самопізнання дитини. Виховний вплив здатен інтенсифікувати у дитини процеси пізнання свого «Я», своїх здібностей і можливостей, своїх позитивних і негативних рис. Особливо важливим у момент переживання дитиною складної життєвої ситуації, конфлікту, горя, кризи є відмова від патогенного мислення. Своєчасно навчивши дітей особистій психогігієні, саногенному мисленню, індивідуальній когнітивній гігієні, ми духовно загартуємо їх, захищаємо від неадекватних, афективних реакцій на вплив будь-яких негативних факторів.

Враховуючи вплив виховання на самопізнання і формування самооцінки дитини, основну увагу у вихованні необхідно зосередити на процесах пізнання дитиною свого фізичного і духовного «Я», а саме на розвиток дитини від 3 до 7 років. Саме у цей час діти проходять два дуже важливих етапи свого морального розвитку. З 3 до 5 років триває тілесний розвиток дитини, відбувається інтеріоризація дитиною сенсу життя дорослих людей, дитина переживає першу кризу. З 5 до 7 років триває етап виховання духу, коли діти поступово навчаються відрізняти моральні категорії, духовне від душевного. «Але розрізняти мало – треба зуміти зробити вибір і керуватися ним. У цьому дітям повинні допомогти батьки. Через спосіб життя батьків, що запам'ятала і продовжує бачити дитина, через розвиток її волі, слухняність, розвиток любові і пошани [48, с. 8]».

Особистий приклад, який батьки дають своїм дітям, є тією духовною спонукою, яка мотивує дитину. Якщо дитина узгоджує між собою те, що бачить, з тим, що вона чує, вона отримує позитивний досвід. Проте про

допомогу у пошуку сенсу життя у цьому віці говорити рано. Отримуючи досвід, діти духовно зростають, але сенс не можна передати (батьківським прикладом), як не можна навчити цінностям. Діти самі поступово його знайдуть, але це стане можливим тоді, коли сам пошук сенсу стане елементом свідомості, необхідністю. Якщо вплив з боку батьків і найближчого соціального оточення є позитивним, а ззовні негативним, то у такому разі, як говорив Платон, в душі дитини одночасно набирає сили як розумне начало, так і жадібне, несамовите [132, с. 246].

Саме тому, на думку Г. Дьяур, від найближчого соціального оточення, в якому перебуває людина, залежить потенціал її духовної і матеріальної культури, рівень сформованості її свідомості [53, с. 24]. Впевнені, що характер цього впливу опосередковує характер самої духовної діяльності, визначає міру духовної безпечності або інтенсивності духовної напруженості, серед яких, як наголошує І. Бех, духовна безпечність постає як негативна перешкода для безперервного духовного самозмінювання, а духовна напруженість є внутрішньою умовою постійного духовного надбання людиною практик морально-духовної досконалості [12, с. 29-30].

У духовному пробудженні дитини батьки «...передають дитині те, що можна назвати психологічною атмосферою, духом суспільства; передають вже тільки тим, що вони є такими, якими вони є; вони представники цього духу [191, с. 227-228]». У цьому зв'язку має значення те, як самі батьки переживають критичні, конфліктні, кризові ситуації, як вони їх вирішують. Адже діти бачать не наміри, а конкретні вчинки своїх батьків, відчуваючи при цьому їх емоційне навантаження. Невдачі, поразки, сумніви і розчарування батьків регенеруються в дітях відповідними емоційними станами. Порушуючи душевний спокій, вони духовно дезорганізують дитину, виснажують її. При цьому важливо, щоб емоційна розрядка, якої діти потребують у кризовій ситуації, як і дорослі люди, не набула деструктивного характеру. Вважаємо, що духовне благополуччя дітей, їх психосоматичне здоров'я потребує від батьків «любовного ставлення»

(І. Степаненко) [165, с. 49], а також здатності знаходити відповідні способи їх емоційної розрядки.

Любовне ставлення до дітей формує в останніх любовне ставлення до світу, яке повинно починатися з любовного, шанобливого ставлення до себе, своїх батьків. На цьому наполягав Платон, говорячи, що «ще з дитячих років у нас зберігаються погляди стосовно того, що справедливе й гарне. Ми вирости з ними під дбайливою опікою наших батьків, ми скоряємось їм і шануємо їх [132, с. 236]». На нашу думку, виховання любовного ставлення до світу є запорукою того, що діти обов'язково (з часом) знайдуть відповідь на питання, що є сенсом їх життя, адже саме життя вже буде мати для них сенс, а отже під тиском критичних, кризових ситуацій вони не поставлять його під сумнів, не «відчують» на собі екзистенціальний вакуум. Тому в процесі духовного зростання дитини, необхідно пильну увагу приділяти її внутрішньому світу, особливо тим суперечностям, які у ньому виникають.

У процесі виховного впливу окрему увагу необхідно звертати скаргам і бажанням дітей. Дуже часто у кризових ситуаціях, намагаючись знайти відповідь на питання «Як можна собі допомогти?», яке до речі, засвідчує наявність мотивації на активну позицію, ми починаємо скаржитися на долю, обставини, інших людей, питаючи у себе «Чому?» («Чому це трапилося?»). Подібне заміщення внутрішніх настанов з «Як» на «Чому» відбувається внаслідок обрання позиції жертви. У критичній ситуації люди з такою моделлю поведінки не здатні на пошук виходу, а тільки намагаються з'ясувати її причини. В. Калошин зазначає, що, на жаль, «... більшість із нас уявляє себе безпорадною жертвою, що звинувачує майже всіх. Багатьом людям навіть подобається роль жертви. Це стає їхнім способом життя. Ці жертви-хроніки обвинувачують, скаржаться, ниють і псикають. Гірше за все те, що вони намагаються й вас захопити в безодню безвідповідальності, песимізму, байдювання [64, с. 61]». Це насамперед зумовлено гострою потребою онтологічно невпевнених у собі людей, потребою у «метапрограмуванні» з боку інших людей, особливо у кризових ситуаціях [231, с. 25]. Отже, першочерговим

є духовне виховання дитини у напрямку формування у неї онтологічної впевненості (О. Янушкявічене, Д. Чернілевський), емоційної культури (О. Турська), позитивної моделі світу (В. Калошин), яка формується в результаті інтенсивної духовної напруженості (І. Бех).

Криза провокує людину до ревізії минулого досвіду. Намагаючись у кризовій ситуації утримати або зупинити час (утримати рівновагу, духовну стійкість) чи повернути минуле («зберегти» накопичений досвід, душевний спокій), ми забуваємо найсуттєвіше, а саме те, що минулого повернути не можна, а досвід, що ми мали, виявляється неефективним, недієвим у кризовій ситуації. Ми повинні рухатися у напрямку пошуку оновленого сенсу. Як говорив Я. Коменський: «Ніхто з нас, у кого є прожиті роки, не поновить своєї молодості, щоб краще підготувавшись, знову почати і влаштувати її: нічого думати про те. Залишається одне, одне тільки і можливе: наскільки ми в змозі, подбати про наших нащадків, усвідомивши, як наші наставники кинули нас у помилки, показати шлях, як уникнути їх [73, с. 303]».

Саме тому необхідно пам'ятати, що в процесі постійної духовної практики саморозвиток дітей відбувається через переборювання внутрішньоособистісних конфліктів. При цьому наполегливість духовної праці дитини залежить від її віри, яка «...є умовою вічного оновлення душі, її омолодження та відродження. Стомлена життєвими невдачами людина, яка зазнала дошкільного краху своїх надій, планів, може перетворитися на душевного старця, що свідомо самообмежив себе розсудливістю, гірким досвідом, лякається нового, планів, фантазій [41, с. 413]».

Отже, в конфліктних, складних життєвих ситуаціях, під час кризи дорослі повинні докладати максимальних зусиль, щоб діти передчасно не перетворювалися на душевних старців, які живуть лише спогадами. Необхідно підтримувати віру в дітях, адже саме вона здатна зробити їх духовно пружними, а з часом, як говорить С. Кострюков, надихне їх на реалізацію прихованих можливостей, дозволить піднятися над обставинами життя [80, с. 79]. Поруч з вірою завжди має місце надія («як форма сприйняття майбутнього в духовному

житті людини [41, с. 414]»), яка на основі розвиненої духовної інтуїції дитини визначає її спрямованість на подальший духовний розвиток. Надія є єдністю протилежностей, а саме знань і віри. З появою у людини віри вона постійно поєднана зі знаннями, відлучення від яких неодмінно спричиняє зниження активно-творчого потенціалу людини, її духовний занепад. «Втрата надії супроводжується сумом, тугою, плачем [80, с. 76]». На нашу думку, необхідно постійно підтримувати надію в дітях зміцненням віри, що сприятиме формуванню їх духовно-творчого потенціалу, а в кризовій ситуації дозволить зміцнити свій духовний потенціал у процесі пошуку оновленого сенсу життя.

Здатність людини використовувати свій духовний потенціал у тяжких життєвих ситуація, під час кризи, на нашу думку, формується під впливом тих методів, які вона обирала у дитинстві задля самопізнання: зворотній зв'язок з оточуючими, порівняння себе з ними, інтроспективний аналіз, самоаналіз, самопізнання. У зв'язку з цим зазначимо, що велике значення має словесний зворотній зв'язок, а саме те, яке ставлення до себе відчуває дитина в процесі виховного впливу, оскільки цей зв'язок є основним джерелом інформації дитини відносно того, що вона робить правильно, а що ні. Якщо життєвий успіх значно залежить від вміння поводитися з іншими людьми, знання психології в поводженні з іншими, роль освіти і насамперед виховання полягає у тому, щоб сприяти самопізнанню, розвитку розумових здібностей, наполегливості і сили волі, здатності долати життєві труднощі.

Починаючи з дитинства, кожна людина виконує в житті певні ролі, і в кожній з цих ролей ми оцінюємо себе (нас оцінюють) по-різному, але насамперед має значення те, на яких ролях ми робимо акцент у своєму житті. Саме тому, на нашу думку, одним із завдань виховання є стимулювання дитини до того, щоб виконувати якомога більше ролей, що є своєрідною запорукою зменшення ризику виникнення в кризових ситуаціях почуття неповноцінності. Зрозуміло, що запобігти цьому почуттю повністю неможливо, але, виховуючи дитину таким чином, ми навчимо її компенсувати можливі почуття своєї неповноцінності в одній сфері почуттями успіху в іншій. Отже, дбаючи про

«психологічну безпеку» дитини, унеможливаючи у майбутньому її зосередженість на неуспішних ролях, ми духовно загартовуємо дитину, захищаємо її від відчуття нещастя, мінімізуємо можливість виникнення духовної кризи. «Психологічна безпека» в такому випадку постає як зниження ймовірності виникнення духовної кризи завдяки своєчасній корекції емоційних і поведінкових реакцій дитини.

Як зазначає Є. Волков, забезпечення психологічної безпеки і підвищення ефективності індивідуальної адаптації – це дві найважливіші проблеми сучасного суспільства, успішне вирішення яких визначає еволюційну перспективу нашого соціуму [28, с. 10]. Привчаючи дітей до наполегливого самостереження, до самопізнання, ми духовно їх пробуджуємо. Духовна діяльність стає необхідною і неодмінною частиною їх існування. Самовдосконалення у сенсі можливості ставити перед собою життєву мету і досягати її залежить від щоденного духовного зростання дитини, дух якої, як зазначав Я. Коменський, «подібний до полум'я: чим він міцніший, тим більш дієвий; нехай же усі звикають діяти цілеспрямовано [74, с. 397]».

Сучасне життя занадто складне, а тому важливо ще у дитинстві сформувати вміння планувати власне життя, стимулювати бажання втілювати у життя власні можливості, навчити дитину диференціювати свої цілі на близькі й віддалені, а найголовніше – критично оцінювати реалістичність їх досягнення відповідно до своїх можливостей. Усвідомлення своїх духовних якостей, своїх можливостей відбувається як непряма оцінка власного «Я» у процесі постійного порівняння з іншими. Виховуючи у дітей вміння якомога об'єктивніше порівнювати себе з іншими, дорослі сприяють формуванню об'єктивної самооцінки дитини. До того ж необхідно пам'ятати, що самовдосконалення передбачає наявність самодисципліни.

Переборюючи невитриманість та імпульсивність, необхідно поступово навчати дітей уникати негативізму в думках, поведінці, що певною мірою стимулюватиме саморегуляцію їх поведінки. Намагаючись виховати гармонійно розвинуту особистість, ми повинні насамперед виховувати у дітей

почуття власної гідності, яке В. Сухомлинський називав найвищою доблестю, вершиною людяності [168, с. 610], задля чого, на думку Дж. Дьюї, «дитина мусить мати ті самі мотиви до творення добра і керуватися тими самими принципами в школі, що і дорослі в суспільному житті [52, с. 14]».

Щоб досягти успіху у вихованні всебічно розвинутої дитини, необхідно повсякчасно піклуватися про її духовність. Це не можливо зробити без розвитку у дитини певних інтересів, які постають як провідні мотиви її життєдіяльності. Інтерес є одним із найважливіших мотивів. Спрямованість на досягнення мети завжди робить життя людини повнокровним. Відсутність мети, сенсу засвідчує її духовну порожнечу, адже проковує появу апатії, нудьги, «екзистенціальної фрустрації». Якщо життя людини підпорядковане одній меті, що певною мірою засвідчує наявність вузьких інтересів, то у разі її недосягнення людина переживає руйнацію життєвої стратегії розвитку. Негативні емоції, відчай, апатія стають її супутниками, порушуючи звичний ритм духовної роботи, спокій життя. Саме тому необхідно привчати дітей дбати про те, аби поставлена мета завжди відповідала можливостям її досягнення.

Виховуючи і навчаючи, необхідно дотримуватися певного правила: узгодженості «хочу» і «можу» дитини. Навчити дітей диференціювати, оцінювати свої життєві цілі з точки зору реальних можливостей їх досягнення, рівнозначно «щепленню», «імунізації» проти кризових станів. Насамперед варто прищепити дітям віру у себе, у свої можливості, адже, як зазначає Ю. Терещенко, для розкриття людиною своєї глибинної сутності вона повинна відчувати емоційне визнання своїх особистих зусиль, здобутих знань і переконань [171, с. 10]. Віра повинна стати для дитини «чинником необхідності духовної самореалізації [41, с. 413]», задля цього у процесі виховання необхідно якомога більше надавати дитині можливостей відчути власний успіх і віру у себе.

Віра народжує надію, але, як підкреслює С. Кострюков, відлучена від знань, вона залишає людину, втрачаючи при цьому свій активно-творчий потенціал, духовно спустошуючи людину, заповнюючи її духовність страхом і

розпачем [80, с. 79]. Ми впевнені, що немає нічого гіршого за зневіру дитини у себе, у свої можливості, цінності життя. Зневіра породжує духовний розпач, спустошує душу, вона фактично нищить сенс існування. Необхідно зміцнювати впевненість дитини у собі, у своїх силах, радіти разом з дитиною кожному новому її успіху, що, безперечно, додаватиме їй нових сил і енергії, а найголовніше – зробить віру невід’ємним компонентом життя дитини. Навчивши дітей жити вірою, ми навчимо їх отримувати насолоду і радість у будь-яких життєвих ситуаціях, стоїчно зносити усі життєві негаразди. У цьому ми погоджуємося з думкою Ю. Терещенка, який говорить, що, навчившись жити власною вірою, людина стає впевненою в собі, вона стає володарем власної долі [170, с. 10]. Необхідно навчити дітей сприймати все, як належне, змінювати своє ставлення до подій, які порушують душевний спокій. Але спочатку треба навчити дітей адекватно реагувати на невдачі, нещастя. Виховуючи вміння належним чином реагувати на невдачі й неприємності, ми мінімізуємо можливість виникнення меланхолічності, апатичності і депресивних станів, що у разі переживання дитиною духовної кризи мінімізує її деструктивний вплив.

Кризовий стан завжди спричиняє фрустрацію людини. Кризу супроводжує невизначеність. Враховуючи це, підкреслимо, що діти схильні виявляти недостатню витриманість у невизначеній ситуації. Все, що є незвичним, незнайомим або загрозливим, збуджує їх нервову систему. Саме тому особливу увагу у вихованні необхідно приділяти внутрішньому стану, в якому перебуває дитина, а найголовніше – звертати увагу на її здатність адекватно реагувати на будь-які зовнішні впливи, які потребують великого напруження духовної енергії. Це стосується як тимчасових, так і тривалих криз, в які дитина може потрапити. Вважаємо, що Сенека мав рацію, коли говорив про необхідність підтримувати свій дух: «тільки-но трапиться щось проти твоїх сподівань, ти кожен раз промов до себе: «...краще судили боги»... Пригніченою є душа, що тривожиться завтрашнім; нещасний ще перед усіма нещастями той, хто переживає, аби все те, чим насолоджується, залишилося

при ньому до кінця [157, с. 434]». Необхідно так загартовувати дух дітей, щоб навчити їх завжди бути впевненими у собі, щоб вони були здатні стримувати себе (контролювати себе), і розуміли при цьому, що такі їх вміння є ознакою їхньої вихованості.

На нашу думку, здатність до самоконтролю позитивно впливає на розвиток усєї людської особистості і є дуже корисною, оскільки від того, які зусилля витрачає дитина для оволодіння своєю поведінкою, емоціями, почуттями, залежить також успіх виховання і навчання. Саме тому одним із навчально-виховних завдань у попередженні і подоланні духовної кризи є виховання почуттів дитини. Зрозуміло, що це необхідно здійснювати в органічній єдності з вихованням інтелекту й на основі наукових знань, практичного досвіду та культури, а поєднання інтелекту й почуттів формують своєрідну духовну основу, можливість практичної діяльності [41, с. 420]. Якщо з дитинства виховувати волюву спрямованість, самоконтроль, стійкість, мужність і витримку, то, на думку В. Сухомлинського, тим самим ми духовно загартуємо дітей, зробимо їх здатними відчувати повноту духовних сил [168, с. 315]. Разом з тим, покладаючись на волюві зусилля дитини, необхідно пам'ятати, що саме так ми насамперед привчаємо її до порядку, впорядковуємо її внутрішнє психічне, духовне буття і зовнішню практичну діяльність.

Будь-який конфлікт, не говорячи вже про кризу, порушує звичний порядок (ритм, стиль) нашого життя. Люди намагаються уникати подібних життєвих негараздів, але «безконфліктного», «безкризового» життя не буває. Саме життя створює їх передумови, вимагаючи від людини здатності приймати (або не приймати) певні рішення. «Межові події та критичні переживання відкривають дійсну ієрархію смислів особистості, не примасковану «Я-концепцією» і не сковану життєвим стилем. Переломні переживання несуть в своїй глибині стресову напруженість як мобілізацію психофізіологічних ресурсів ще не співставлену з реаліями світу... У переломних обставинах тестується ієрархія смислів особистості і виявляється відповідність між

ієрархією смислів та «Я-концепцією». Ці критичні умови є приводом для перебудови ієрархії смислів [72, с. 14]».

Кожна людина в кризовій ситуації опиняється перед вибором, що постає як внутрішня суперечність, саме тому ми впевнені, що освітньо-виховний вплив на дитину повинен стимулювати її до активного пошуку виходу зі складних життєвих ситуацій. Звичка не коритися складним ситуаціям згодом стане для дитини природною реакцією на життєві негаразди. Вона почне автоматично спрацьовувати у будь-якій складній ситуації, стимулюючи дитину до активної позитивно-емоційної пошукової діяльності, спрямованої на подолання кризи. Привчаючи дітей знаходити позитивні моменти у всьому, з чим вони стикаються у своєму житті, ми таким чином врівноважуємо їх духовну культуру.

Духовна стійкість повинна стати чинником спрямованості дитини. На думку Сенеки, «...нічого немає ні жалюгіднішого, ні безглуздішого, ніж боятися наперед! Що то за божевілья – випереджати своє нещастя!.. Хто страждає раніше, ніж треба, той страждає більше, ніж треба [157, с. 435]». З огляду на це, ми ще раз підкреслюємо роль освіти і виховання у формуванні здатності особистості протистояти, протидіяти кризам, які негативно впливають не тільки на душу, а й тіло. Тому що, як підкреслює Й. Пестолоцці, «турботливе й мудре використання освітніх засобів, закладених у сімейному житті, настільки ж важливе у фізичному відношенні, як і в моральному, й розумовому [128, с. 224]». Освіта і виховання повинні наповнювати життя дитини смислом, духовно її збагачувати, формувати у неї відчуття гармонії з оточуючим світом. Окрім цього, виховний вплив на дитину повинен бути спрямований на формування балансу її позитивних і негативних якостей (внутрішню гармонію).

Насамперед необхідно стимулювати у дитини передчуття очікуваних позитивних результатів її діяльності. Цим ми зміцнюємо віру дитини в себе. Зважаючи на природну амбівалентність почуттів дитини, в ситуації духовної кризи необхідно врівноважити її емоційний інтелект, який, на думку

І. Філіппової, відображає внутрішній світ і його зв'язки з поведінкою [184, с. 72]. Зробити це можна лише апелюючи до совісті дитини, яка, з точки зору І. Степаненко, посідає особливе місце серед духовних почуттів, які мають надзвичайну значущість, оскільки є знаряддям духовного пробудження, саморегуляції, самоконтролю і самокоригування [165, с. 53-54]. В. Франкл зауважував, що у ситуації екзистенціальної кризи (вакууму, внутрішньої порожнечі) совість постає як здібність людини знаходити сенс, що криється в унікальних ситуаціях, отже освіта повинна пропонувати, давати людині засоби для його знаходження [188, с. 309-310].

Засобами освіти і виховання необхідно навчити дітей молодшого шкільного віку дбати про свій душевний стан, свої духовні сили, адже, на думку В. Сухомлинського, «духовне життя в цьому віці має спрямовуватися так, щоб гарне пізнавалося, осмислювалось і переживалось дитиною на зразках прекрасного, того, що має велику притягальну силу, і щоб погане не лише правильно трактувалося, а й активно засуджувалося [167, с. 258]». Дбаючи таким чином про духовний світ дитини, про підтримку її духовних сил у процесі переживання кризового стану, на нашу думку, насамперед необхідно дбати про те, щоб дитина не усамітнювалася, щоб вона була здатна до активного спілкування з іншими людьми, адже самотність сприяє духовному занепаду. Проте усамітнення дитини може також мати конструктивний характер, якщо мова йде про тимчасове усамітнення за умови індивідуальної креативної діяльності [108, с. 13].

Найважливішим завданням виховання і навчання є сприяння формуванню внутрішнього самоконтролю як такого рівня володіння собою, коли ми не дозволяємо негативним емоціям навіть з'явитися. Навчати дітей знаходити способи розради, переборювання критичних, кризових ситуацій дуже важко. При цьому необхідно пильно стежити за тим, щоб допомагаючи дитині, не скривдити її, щоб дбаючи про власну користь (намагаючись досягти поставленої виховної мети), не скривдити інших [104, с. 80]. Насамперед це

стосується педагогічного супроводу дітей у тих вікових періодах, які самі по собі є нормативними кризами особистості.

На особливу увагу заслуговують трансформаційні зміни духовності під час кризи підліткового віку, на що обов'язково необхідно звертати увагу у процесі освітньо-виховного впливу. Підлітковий вік є кризовим, адже характеризується кардинальними змінами у духовному, психофізіологічному розвитку дитини, її переходом від дитинства до дорослості. Невипадково кризу підліткового віку прийнято вважати однією з найскладніших криз, особливо якщо враховувати сфери прояву кризового розвитку підлітків: психологічну, інтелектуальну, фізичну, сексуальну, сімейну, ціннісну кризи [205, с. 152].

Фізіологічні зміни поруч зі змінами внутрішнього світу зумовлюють емоційну нестабільність, що позначається на рівні соціально-психологічної адаптації. Бажання самопізнання, самовираження та самоствердження, поряд з істотним страхом перед змінами і спричиненими ними проблемами, стають причиною непорозуміння підлітків з батьками, однолітками, іншими людьми. У цей період ми можемо говорити про духовну кризу усвідомлення людиною власної долі, адже стрімкі зміни у фундаментальних сферах людської діяльності є для підлітків більшою мірою незрозумілими, проблематичними, такими, що похитують ще не досить міцну самосвідомість.

Саморуїнлива поведінка підлітків, особливо в конфліктних, кризових ситуаціях, дуже часто є свідченням того, що підлітки залишаються на самоті, духовно ізольованими. Найболючішими для підлітків виявляються кризові стани, які спровоковані міжособистісними і сімейними конфліктами. В. Франкл говорив, що екзистенціальний вакуум не є неврозом, і якщо його і можна вважати неврозом, то лише соціогенним, спричиненим лікарем, який замість того, щоб допомагати, лише робить вигляд (вдає), що лікує [188, с. 311-312]. У результаті маємо самоізоляцію, самозвинувачення, депресивність, фрустрованість, агресивність, поведінкову девіацію, духовні страждання, спустошення. Цю кризу можна назвати кризою самосвідомості, оскільки саме у цей період відбувається активний духовний пошук надособистісних смислів,

свого майбутнього шляху, сенсу життя, усвідомлення свого існування. Саме тому Я. Коменський говорив, що найголовнішим для дитини є піклування батьків, бо найбільш природно, коли ті, кому діти завдячують своїм життям, виявляються (стають) взірцем розумного, морального і святого життя [73, с. 288].

На думку Ю. Шайгородського, у підлітковому віці «психологічна природа кризових періодів полягає в тому, що кожна форма особистісної активності попереднього віку, як правило, вичерпує себе – у ній виникають передумови і мотиви нової форми, що неминуче призводить до певного згасання старих видів активності, до «запустіння», за Л. Виготським, старих стосунків і внутрішнього життя. Відбувається пошук нової форми активності. І якщо дитина її знаходить, то «старе» спрямування життя втрачає сенс. У такий спосіб виражається зміст власне критичного розвитку [205, с. 152]». Водночас ми вважаємо, що для кризи підліткового віку характерні ознаки духовної кризи, оскільки її основною суттєвою ознакою є пошук свого «Я», власного місця у світі, сенсу життя, що супроводжується душевними хвилюваннями, незадоволенням собою, а іноді й духовною самоізоляцією.

Враховуючи, що в умовах сьогодення вікова підліткова криза відбувається в умовах загальної соціальної кризи, Г. Вайзер зазначає, що «подвійна криза» зумовлена зовнішніми і внутрішніми факторами, а саме збігом соціальної кризи з віковою, «загострює ставлення людини до свого минулого, сьогодення, майбутнього, налаштовує на більш глибоке розуміння смислу свого життя, на усвідомлення і чітке диференціювання понять «життя», «смысл життя», «смысл особистого життя», спричиняє зміни в ієрархії життєвих смислів [21, с. 13]».

У ситуації, коли підлітки не можуть орієнтуватися (користуватися) ціннісними орієнтирами своїх батьків, коли вони, не знаходячи розуміння, усамітнюються, прирікаючи тим самим себе на духовну ізоляцію, вони можуть опинитися в зоні суїцидального ризику. К. Меннінгер, досліджуючи природу виникнення бажання вбити (вбивства як компоненту самогубства),

підкреслював, що з самого народження у серці кожної дитини є агресивність, спрямована на зовнішні об'єкти. Не залежно від того, яку спрямованість мають ці деструктивні імпульси (зовнішню чи внутрішню), якщо їх нейтралізувати позитивними емоціями, то ці убивчі тенденції трансформуються у творчі спонукання. Життя перемагає деструктивні бажання самознищення [100, с. 33-35]. Враховуючи, що більшості підлітків не вистачає внутрішніх духовних ресурсів протистояти критичним ситуаціям, стає очевидним факт гострої необхідності сторонньої допомоги у кризовій ситуації (духовній кризі особистості).

Вважаємо, що духовну кризу підліткового віку можна також назвати кризою духовного пошуку своєї автономії. Насамперед треба враховувати соціально-економічні обставини, рівень сім'ї, в якій зростає підліток, щоб зрозуміти, яке сприйняття знаходить негативізм підліткового віку у найближчому соціальному оточенні. У разі незнаходження розуміння в сім'ї виходом з духовної кризи може стати деструктивний, руйнівний шлях делінквентної поведінки або навіть самогубство.

На думку А. Дорожевець, «у травматичних ситуаціях пошук сенсу завжди пов'язаний зі смертю. Зіткнувшись із загрозою своєму життю або життю близьких людей, людина відчуває гостру тривогу та біль, підриє віри у власну невразливість, переживає хворобливе усвідомлення особистої смертності [50, с. 22]». При цьому, як підкреслює К. Пузиревич, душевні реакції підлітків на кризову ситуацію визначаються афектами тривоги і страху, які на підставі загальної емоційної вразливості провокують появу дратівливості, гнівливості, злосливості і агресивності [143, с. 26]. Враховуючи приголомшуючу ситуацію, що склалася, ми окрему увагу зосереджуємо саме на аналізі пошуку виходів з ситуації духовної кризи у підлітковому віці, оскільки за статистичними даними саме серед цієї вікової категорії останнім часом різко зросла кількість не тільки фактів делінквентної поведінки, а і суїцидальних спроб, завершених суїцидів. В умовах загальної дегуманізації, на нашу думку, роль виховання і освіти

визначається насамперед необхідністю вирішення проблеми підліткових суїцидальних тенденцій.

Однією з причин соціально-психологічної дезадаптації підлітків є сімейні конфлікти, адже психологічна атмосфера переважної більшості сучасних сімей все менше асоціюються з безпекою і захистом. Втрачаючи відчуття любові, захисту і розуміння, нерідко страждаючи при цьому від насильства, усвідомлюючи і відчуваючи себе покинутими, непотрібними, самотніми, підлітки вдаються до крайніх проявів: переборюючи страх смерті, істотно притаманний кожній людині, свідомо покладають край життю. Смерть стає звільненням від проблем, яких діти не можуть подолати самотійно, від душевного болю, який вони не можуть більше витримувати. Л. Сенека говорив, що «не завжди варто так цупко триматися життя, адже благом для нас є не просто жити, а добре жити [157, с. 233]».

Життя спочатку треба прожити, пізнати, докласти зусиль, щоб воно стало добрим. Жодне філософське «обґрунтування» смерті є недоречним, антигуманним, коли мова йде про дітей, які вкорочують собі віку через спотворені дорослими умови життя. Адже діти не обирають батьків, родину, соціально-економічні умови. І якщо існують думки, що у смерті немає нічого «гарного» чи «поганого», що це своєрідний душевний процес, який або допомагає, або заважає людині жити залежно від того, як людина до нього ставиться [179, с. 30], то ми повинні докласти зусиль, щоб діти розуміли, що життя є найвищою цінністю, а смерть – кінцем довготривалого процесу онтогенетичного розвитку.

Зазначимо, що останнім часом девіантними проявами дезадаптивної поведінки підлітків дуже часто стають саме суїцидальні вчинки, тому такою важливою у підлітковому віці стає підтримка сім'ї, адже будь-яка людина, не залежно від віку, прагне бути в середовищі тих людей, які її люблять. Безліч проблем, які виникають у процесі навчання і поза навчальним міжособистісним спілкуванням підлітків, загострюються, якщо дитина не знаходить розуміння у батьків. Від батьків сьогодні можна почути, що сучасні навчально-виховні

заклади не стільки прищеплюють дітям загальнолюдські цінності, скільки псують їх мораль. Л. Дзюбко наголошує, що «дитячі заклади спотворюють моральний розвиток дітей, сприяють зниженню їхніх духовних можливостей, виводять їх на его-рівень. Школа закріплює спричинений дитячим садком перекис у розвитку дітей [48, с. 7]». Проте, на нашу думку, моральність дітей починає псуватися в сім'ях, особливо тих, де батьки не опікуються дитиною, ведуть аморальний спосіб життя.

Останніми роками ми є свідками різкого збільшення загальної кількості самогубств серед молоді через такі травмуючі ситуації, як виховання в неповних сім'ях; випадки сексуального насильства; смерть членів сім'ї. «Якщо у 1996 році в Україні було зафіксовано 7 самогубств дітей віком від 5-9 років і 81 – у віці 10-14 років, то у 2000 році, показник склав 7,8 % (188 випадків) [204, с. 40-41]». Постійні сварки і непорозуміння між батьками, важке матеріальне становище сім'ї негативно впливають на молоду людину, а завдяки її вразливості і сугестивності спричиняють духовну кризу. Саме тому Л. Шнейдер наголошує, що для того, щоб життєвий шлях підлітків не став хаотичним блуканням серед темного лісу, вони мають право знати про те, що в історії людства завжди була проблема добра і зла, істинного і хибного, що людина сама здатна і повинна вибирати духовно-моральні орієнтири пошуку об'єктивних смислів свого існування. Адже попри те, що знання не є гарантом оптимального розвитку, воно було, є і залишається його важливою умовою [215, с. 39].

Духовна природа підлітків суперечлива. Їх чуттєвий досвід пізнання власної «Я-концепції» і світу взагалі дуже часто спричиняє відчуження від себе самих, від суспільства, появу «страху себе». «Страх себе – це страх зміни Я-концепції, страх виявити невідповідність між Я-реальним та своїми уявленнями про себе [117, с. 13]». Цей страх посилюється «недоліками» морального виховання у сім'ї, які спричиняють духовні хвилювання, депресивні розлади: емоційну нестійкість, імпульсивність, емоційну незрілість. У вигляді емоційного егоцентризму і підвищеної сугестивності вони стають

передумовою суїцидального виходу з духовної кризи. При цьому, необхідно враховувати, що через механізми самонавіювання і наслідування саме у цьому віці особистість найбільш вразлива до впливу чинників ризику: невротичних, психічних порушень у сім'ї, депресивних розладів та суїцидальних спроб, схильності батьків до насильства, загальної духовної кризи суспільства, які у своїй сукупності обумовлюють суїцидальний, деструктивний вихід з кризи [204, с. 40-41].

Враховуючи наведене вище, підкреслимо, що в означених ситуаціях роль навчальних закладів насамперед полягає у встановленні співпраці з сім'ями підлітків, оскільки за існуючих соціально-економічних умов сімейні конфлікти опосередковуються як соціальними чинниками, так і соціально-психологічними складовими міжособистісної взаємодії і характером спілкування у сім'ї. Я. Коменський говорив, що саме батьки є прикладом для дитини, питання тільки в тому, добрий він чи поганий, тому «нехай насамперед самі батьки суворо дотримуються домашньої дисципліни [73, с. 408]». Адже саме хибні типи сімейного виховання обумовлюють соціальну дезадаптацію дитини.

Згубний вплив неправильного виховання викликає духовні страждання, які проявляються у вигляді неврозів, негативних психічних реакцій. У таких ситуаціях у підлітків не вистачає духовної стійкості протистояти або витримати критичні ситуації. Слабка нервова система, духовний вакуум і відчай можуть спричинити самогубство. Ф. Ніцше говорив, що душа людини – це «сума внутрішніх рухів, яким легко і з задоволенням підкорюється людина, ... людина вважається бездушною, якщо при цих внутрішніх рухах у ній помітні байдужість і жорстокість [111, с. 172]».

Сьогодні, коли ми є свідками розповсюдження насильства серед підлітків, необхідно в умовах навчально-виховних закладів особливу увагу звертати на так звані первинні чинники духовної кризи підліткового віку, які можуть спричинити самогубство. Мова йде про специфічні стани організму, депресивність, психологічну схильність до суїциду, сугестивність, сенситивність і емоційну збудливість. Особливу увагу слід приділяти дітям із

сімей, в яких у вихованні домінує синдром делегуючого батьківства, або де діти стають жертвами жорстокого ставлення чи насильства.

На думку Л. Кондратенко, «домашнє насилля є однією із складних соціальних проблем нашого часу. ... Втоmlені та роздратовані батьки виміщають свій біль на власних дітях, а ті тихо страждають, оскільки не знають, куди звертатися по допомогу, та й часто бояться звертатися по неї. Домашнє насилля – це приховане насилля, яке виходить назовні переважно тільки тоді, коли його результати: призводять до трагічних випадків; стають причиною девіантної поведінки дітей [75, с. 40]».

Душевні і психічні травми негативним чином впливають на подальше життя дітей. Емоції, переповнюючи душу, потребують виходу. Розпач і гнів спонукають до насильства відносно інших. Насилля породжує насилля. «Шкільне насилля викликає у підлітків порушення в розвитку ідентичності. Тривалий стрес породжує відчуття безнадійності і безвихідності, що, у свою чергу, є сприятливим підґрунтям для виникнення суїцидальних думок, які призводять іноді до фатальних наслідків [67, с. 8]».

Душевні страждання, підліткова депресія можуть спровокувати радикальний характер самогубства як вихід з духовної кризи, спричиненої особистісним суїцидально-афективним конфліктом внаслідок хибних, руйнівних стосунків з батьками, вчителями, однолітками. Саме тому О. Турська, звертаючи увагу на становлення і розвиток особистості у підлітковому віці, наголошує на необхідності врахування у виховній роботі з підлітками усіх суперечностей цього віку [180, с. 53].

У ситуації духовної кризи людина потребує чуйного, турботливого ставлення до себе, адже непослідовне, дезорієнтуюче ставлення активізує суїцидонебезпечні реакції: реакцію депривації, експлозивну реакцію, реакцію самоусунення. Дезінтегровані, дисгармонійні сім'ї (сімейні стосунки) провокують суїцидальність. Відчуваючи дефіцит турботи, емоційну байдужість або жорстокість, підлітки вдаються до протестів, закликів, відмов, самоізоляції. При цьому дуже важливо, щоб вони не потрапили під негативний вплив

делінквентних груп однолітків, де прояв базової агресивної поведінки часто набуває насильницького характеру. Зазначимо, що роль освіти і виховання насамперед полягає у тому, щоб сприяти виходу неповнолітніх із депресивних станів, які приховують високу суїцидальну небезпеку.

Духовне спустошення, депресія проявляється у підлітків у зниженні успішності навчання, конфліктності, підвищеній вразливості, поганому самопочутті, що пояснюється швидкими темпами психоемоційного розвитку підлітків, внаслідок чого останні не можуть точно розібратися у своїх душевних переживаннях, психічних станах, але неодмінно хочуть відчувати розуміння і підтримку близьких, значимих людей. Якщо ж цього не відбувається, духовна криза поглиблюється, загострюється до такої ситуації, яка провокує суїцидальні думки, наміри і вчинки. Отже, в процесі освітньо-виховного впливу необхідно звертати увагу на суїцидонебезпечні ситуативні реакції підлітків: реакції депривації (пригніченості емоційної активності), експлозивні реакції (афективне напруження, агресію), а також самоусунення, духовну ізоляцію («втечу» від конфліктів).

Імпульсивні суїцидонебезпечні риси особистості є результатом тривалого неправильного виховання. У підлітковому віці вони загострюються, підсилюючись тривожністю, агресивністю і депресивним маренням у вигляді нав'язливої ідеї самоприниження, самонедостатності. Задля своєчасного розпізнання духовних станів, які можуть спровокувати самогубство як вихід з духовної кризи, необхідно вживати активні профілактичні заходи, а саме: виховні бесіди з підлітками про самоцінність життя, про сенс життя, про подолання невпевненості у собі, про формування перспективної життєвої стратегії саморозвитку. На думку В. Хомік, «важливо викликати в учня сумніви стосовно правильності його життєвих настроїв, не нав'язувати соціально значущі орієнтації, а допомогти самостійно визначити їх, внутрішньо пережити момент виходу з безвихідної ситуації, вибрати таку форму поведінки, яка схвалюється [198, с. 11]». Це стає можливим завдяки своєчасній корекції

безвідповідальності, тренінговим заняттям з формування впевненості і комунікативної компетентності, особистісному зростанню і самопізнанню.

Визначаючи пріоритетні шляхи профілактичної роботи з підлітками, слід пам'ятати, що розвиток доброчесності треба починати з найбільш юних років, перш ніж вада оволодіє душею [73, с. 407]. Духовна криза підліткового періоду, спричинена віковими змінами, може бути довготривалою, але триватиме доти, поки не закінчиться цей період онтогенетичного процесу зростання і формування особистості. Позиція очікування, сподівання, що все пройде саме по собі, з віком, є неприпустимою. Т. Мор говорив, що мудра людина докладатиме зусиль задля того, щоб уникнути хвороб, ніж звертатися до лікарів, вона буде радше приборкувати біль, аніж шукати втіхи у людей [104, с. 80].

Враховуючи, що наступний етап розвитку особистості має свої приховані кризові стани, пов'язані з початком пошуку свого місця в світі, багатьох життєвих ролей, необхідно намагатися своєчасно вирішувати усі критичні ситуації. Юність, яка змінює підлітковий період, на думку Я. Коменського, дана людині для того, щоб вона могла стати освіченою людиною [73, с. 287]. Актуальною проблемою юнацького віку стає саморозвиток особистості, оскільки саме на цьому віковому етапі відбувається не тільки інтеграція і побудова цілісного «Я», а також особистісне, соціальне і професійне самовизначення особистості.

Вважаємо, що саме ці фактори самоактивності особистості є підґрунтям для визначення нею духовно-ціннісних орієнтирів свого буття. Зазначимо, що у цьому віці особистість здатна до свідомої, цілеспрямованої активності, а у разі виникнення духовної кризи вона може свідомо спрямовувати свою активність на позитивні самозміни, знаходити конструктивні позитивні виходи з кризи. Процес напрацювання свідомого ставлення до життя у будь-яких його проявах є початком опанування особистістю цілої сукупності нових ролей, позицій, статусів. Факторами духовного саморозвитку в юнацькому віці є такі: ціннісні орієнтації, особистісні смисли, самооцінка, мотиваційно-вольові компоненти,

цілепокладання, оскільки вони визначають найголовніший структурний компонент особистості, тобто її спрямованість.

Я. Коменський наголошував на тому, що освіта як підготовка молодої людини до життя повинна закінчуватися до настання зрілості [73, с. 303]. Акцентуючи увагу на спрямованості як основному структурному компоненті особистості, зазначимо, що найгостріше питання її визначення постає на етапі закінчення загальнонавчальних навчальних закладів. Збільшення обсягу інформації ускладнює процес формування і вибір шляхів саморозвитку молоді. Враховуючи необмежений інформаційний вплив на внутрішній світ і поведінку молоді в умовах глобалізованого простору, вважаємо за необхідне підкреслити, що деструктивних чинників, які спричиняють, посилюють духовну кризу особистості, стає дедалі більше, що в сучасному молодіжному середовищі існує дефіцит духовності.

О. Ліщинська звертає увагу, що «нетактовне втручання в задоволення духовних потреб саме в юнацькому віці може спричинити культову залежність або трудоголізм», спровокувати появу таких нефармакологічних психологічних залежностей, які обумовлюють психопатологічні зміни особистості (Інтернет-залежність, невротичне кохання, трудоголізм, культова залежність) [93, с. 31]. Отже, за таких умов кожна молода людина замислюється над тим, як впорядкувати своє життя в умовах суспільного і технологічного безладдя. Зрозуміло, що трансформаційні процеси не залишили недоторканою особистість, точніше, її соціальні параметри. Насамперед це стосується духовності молоді.

У кризовому суспільстві людина зосереджена перш за все на собі, вона очікує та сподівається на покращення свого становище. Тому як би ми не замислювалися над тим, якою повинна бути фахова підготовка молоді, її пріоритетним напрямком слід визнати спрямованість на обов'язкове розуміння проблем та положень загальної соціальної теорії, філософського пізнання суперечливого розвитку сучасного суспільства та функціонування соціуму у різноманітних аспектах взаємодії особистості і суспільства. Не залежно від

різновиду фахової підготовки людини на рівні її індивідуального буття вона завжди стикається з проблемами буття соціального.

Останнє є приводом для зосередження уваги навчально-виховних закладів на сприянні реалізації життєвої мети особистості, яка здобуває професійну освіту, на формуванні професійного менталітету особистості в процесі її професійного самовизначення. Прагматизм сучасного юнацтва вражає. Духовність як система цінностей вмирає і поступається місцем матеріальності. Молодь обирає економічне благополуччя, що є цілком закономірним явищем, якщо зважити, з одного боку, на повсякчасну інформаційну пропаганду економічної свободи, а з іншого – на низький рівень соціально-економічного життя сучасного українського соціуму. Моральна деградація, цинізм, конформізм і гностицизм молоді є наслідками суспільних, економічних і політичних негараздів.

В. Молодиченко підкреслює: «Ситуація, що склалася у нинішній духовній сфері держави, потребує посилення уваги до проблем виховання, духовного стану і духовної культури учнівської молоді [103, с. 52]». Насамперед це стосується створення належних умов для всебічного розвитку особистості, збереження її морального та фізичного здоров'я. Сьогодні не викликає заперечень твердження відносно того, що фізичне самопочуття людини визначається її духовним здоров'ям, саме тому задля збереження фізичного, психічного, психологічного і духовного здоров'я особистості, що навчається, в освітянській сфері вже десять років функціонують спеціальні соціально-психологічні служби.

Духовність як здатність людини сприймати і наслідувати вищі моральні норми, як внутрішні «категоричні імперативи» передбачає достатній рівень розвитку усіх сторін самосвідомості людини: пізнавальної (самопізнання), емоційно-оціночної (самооцінка), дієво-вольової (саморегуляція). Активно саморозвиваючись, пізнаючи себе і навколишній світ, в процесі навчання і виховання людина розвиває свою духовність, при цьому між рівнем розвитку духовності і рівнем психологічного здоров'я, на нашу думку, існує

кореляційний зв'язок. Чим духовно вищою є особистість, тим свідоміше її ставлення до себе, до свого здоров'я. У протилежному випадку, коли внутрішній світ «закритий» (екзистенціально самотній), коли людина духовно спустошується, маємо констатувати, як зазначає І. Литвиненко, «зниження цінності власного життя, нехтування людиною своїм здоров'ям, яке для більшості молодих людей не є цінністю, яку треба берегти, схильність до безглузлого ризику, самогубства, підвищення інтересу до екстремальних форм дозвілля, відрив від реальності та занурення у віртуальний світ [92, с. 1]».

Здоров'я має для людини ціннісне значення, при цьому рівень духовного виміру особистістю свого здоров'я визначає міру піклування про нього. У контексті наявних деструкцій формування особистості в умовах соціально-економічних трансформацій, суспільних негараздів, економічних і політичних криз мусимо визнати поглиблення її дезорієнтації у процесі соціалізації і навчання. Дезорієнтація в процесі навчання супроводжується посиленням нервово-психічної напруги. Це обумовлено певними індивідуально-психологічними властивостями особистості (високим рівнем тривожності; низьким рівнем нервово-психічної стійкості; низькою мотивацією до навчання), а також нераціональною організацією навчального процесу (неможливістю або невмінням оптимально організувати свою діяльність та дозвілля).

Враховуючи, що духовність є властивістю людини осмислювати життя у понятійних, раціональних формах [201, с. 118], необхідно визнати, що труднощі процесу адаптації стають причиною невротизації і астенізації, неуспішності у навчанні. Саме тому, підкреслюючи згубний вплив на рівень гармонійного розвитку особистості, що навчається, факторів ризику (невідповідної природі дитини організації навчального процесу; неадекватність методів навчання; стресова тактика педагогічного впливу; випереджальне моральне виховання; інформаційне перенавантаження), О. Коробейніков наголошує, що вони заподіюють деструктивний вплив на особистість, навіть зумовлюють суїцидальні спроби [77, с. 101].

Моральні переживання, які виникають під час навчання, зменшують опір організму до хвороб. Справжня моральність передбачає вміння протистояти неприємним настроям, сумнівам, що «роз'їдають» душу. Причинами внутрішньоособистісних конфліктів у процесі навчання, як правило, є низький адаптивний рівень психічних можливостей особистості, який не відповідає вимогам навчально-виховної діяльності, що проявляється у високому рівні тривожності і агресивності. Впевнені, що дослідження поведінки і навчальної діяльності особистості з метою виявлення проявів тривожності і агресивності як перших ознак духовної кризи, що знаходяться в основі проявів нервово-психічних розладів, необхідно проводити за допомогою комплексу спеціальних методик, спрямованих на визначення індивідуально-психологічних властивостей особистості: екстраверсії, інтроверсії, нейротизму, нервово-психічної стійкості, типів акцентуацій, показників темпераменту і характеру.

І. Фліс зазначає: «Молодь у всі часи виступала своєрідним каталізатором суспільно-політичної ситуації, саме вона найактивніше реагує на соціальні кризи, що складаються час від часу в кожній державі [201, с. 487]». Зауважимо, що визначення й урахування у навчально-виховному процесі індивідуально-типологічних особливостей особистості дозволить, з одного боку, підвищити ефективність навчання, а з іншого – унеможливить її духовний занепад. Стимулюючи активну духовну пізнавально-творчу діяльність особистості, ми сприятимемо як формуванню і укоріненню почуття внутрішньої самототожності особистості, так і розвитку позитивно-оптимістичної життєвої стратегії.

Орієнтуючи молодь на загальнолюдські духовні цінності, освіта сприяє такій реалізації життєвих домагань особистості, яка б не спустошувала її духовно. При цьому дуже важливо, щоб той досвід, який людина отримує в процесі навчання (особливо це стосується студентської молоді), узгоджувався при виході у світ з його реальними зовнішніми характеристиками. У протилежному випадку людину охоплюють суперечності, невдоволення, душевні сперечання. М. Пірогов пояснює духовну кризу, спричинену ззовні,

реальними умовами існування, які не узгоджені з морально-етичною системою особистості, внаслідок чого ті, в кого слабша воля, не витримують напруженої внутрішньої боротьби, «стомлюються, віддаються напризволяще і блукають на роздоріжжі». З цієї ситуації зіштовхування протилежних напрямів суспільства з розбратом морально-релігійних основ виховання, на думку М. Пірогова, є три виходи: погодження морально-релігійних основ виховання з дійсним напрямом суспільства; зміна напрямку суспільного розвитку; підготовка особистості в процесі виховання до внутрішньої боротьби, «неминучої і фатальної» [130, с. 35-36].

Визнаючи правомірність наведеного вище, ми все ж маємо ще одну альтернативу – дієвий вихід у світ, при якому «духовність органічно вплетена в діяльність, підпорядковує їй мету свого, здавалося б, автономного розвитку, реалізується в діяльності, охоплюючи і спрямовуючи її своїми людинотворчими орієнтирами. Поза духовністю діяльність втрачає людяність. Вона перетворюється на демонічну силу історії, спотворює її, калічить людей витворами технократизму, політиканства, ідеалізму тощо. Істинно людська життєдіяльність здійснюється лише на засадах глибокої духовності, головними домінантами якої є віра, надія та любов [41, с. 410]». Отже, тільки спираючись на духовне підґрунтя, сучасна молодь здатна використовувати свої внутрішні ресурси, не перериваючи розвитку своєї ідентичності у кризових ситуаціях, що потребує «вміння відшукувати гідні любові предмети, які мають справжній особистісний смисложиттєвий сенс [165, с. 49]».

На думку А. Корецької, сьогодні саме завдяки освіті відбувається інтелектуальна, професійна та комунікативна самореалізація особистості [76, с. 38]. Нагальною потребою сучасного державотворення є докорінне реформування концептуальних, структурних та організаційних засад освіти як соціального інституту, а також проектування і впровадження державних реформ, які здатні змінити ситуацію, що склалася. Пріоритетною у цьому напрямку визнається необхідність стимулювання продуктивної праці

особистості, розвиток самостійного, критичного мислення, формування професійного менталітету.

Ми свідомо зосереджуємо на цьому увагу, оскільки закінчивши вищі навчальні заклади, студенти наражаються на кризу життєво важливого вибору (духовну кризу пошуку сенсу життя), яка на рівні індивідуальної свідомості постає як питання «Де і яким чином працевлаштовуватись за фахом, гарантуючи при цьому забезпечення задоволення своїх основних, базових життєвих потреб?». І хоча, як зазначає І. Шаповалова, «духовність не характеризується рівнем загальних та професійних знань особи, її начитаністю [206, с. 83]», вважаємо за необхідне підкреслити важливість формування професійного менталітету у процесі підготовки особистості до праці, оскільки у практичному житті це дозволяє на стадії професійної підготовки особистості сформувати концептуальну модель її майбутньої професійної діяльності, мінімізувати в майбутньому ймовірні професійні деструкції і небажані виходи з професійних криз на стадії входження в професію, які безумовно впливають на духовність.

З огляду на світове оновлення завдяки створенню нових цінностей і технологій В. Молодиченко наголошує, що «службова кар'єра та особистий успіх все більшою мірою будуть визначатися знанням мови й ментальності людей іншої культури. Не менш важливим буде й впевненість особистості в своєму національному бутті [103, с. 51]». В умовах докорінних соціально-економічних трансформацій існує нагальна потреба у формуванні в процесі навчання ментальних характеристик, метального поля суб'єктів праці і їх діяльності, задля розвитку здібності до збереження в подальшому високої професійної активності та ініціативності, ефективності праці і професійної спрямованості, а також узгодження на стадії професійної підготовки індивідуальних очікувань і домагань особистості з реальними можливостями їх задоволення з боку професійно-трудої практики ринку праці в умовах сьогодення. В основі формування професійного менталітету має бути детальний аналіз специфіки відображення зовнішнього світу, яка обумовлює

специфіку способів реагування людини в ситуації життєвих виборів, життєвих і професійних криз. При цьому варто враховувати, що духовні сили і професійно важливі здібності до професії без віри й любові стають, за висловом Й. Пестолиці, «невичерпним джерелом тваринного занепокоєння, а воно заподіює величезну шкоду природовідповідному розвитку людських сил [128, с. 225]».

Враховуючи, що зміст професійного менталітету міститься в когнітивній сфері особистості і визначається професійно важливими знаннями, якими володіє суб'єкт праці, ми ще раз підкреслюємо особливу роль, яка належить освіті. Забезпечуючи майбутніх суб'єктів праці сукупністю професійно важливих знань, освіта розширює обрії самосвідомості особистості щодо навколишнього світу. Знання як базис менталітету поруч з домінуючими потребами і архетипами колективного несвідомого особистості, у свою чергу, створюють ієрархічну систему професійних і загальнолюдських цінностей, яка характеризує людину певної професії. Духовне зростання за таких умов стає невід'ємною частиною існування людини, оскільки життєві акти відповідають надособистісним змістам. Саме тому роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості полягає в репрезентації професійного менталітету в умовах вищих і професійно-технічних закладів освіти, яка повинна здійснюватися через такі феномени, як ментальні професійні уявлення, професійне мислення, професійно важливі знання, професійна мова, професійні інтереси, професійна мотивація.

Вважаємо, що таким чином освіта здатна вкоренити в душу особистості, що навчається, не тільки віру у себе, свої сили і можливість їх реалізації, а і надію на те, що у разі виникнення кризової ситуації, пов'язаної з професійним становленням чи професійною деструкцією, майбутні суб'єкти праці будуть здатні до вибору не пасивної, а позитивно-активної стратегії виходу з духовної кризи. І. Степаненко зауважує: «Плекання надії не тільки уможлиблює особистісне бачення власної життєвої перспективи, але й є необхідною умовою самозбереження особистості у ситуації життєвої кризи [165, с. 51]». Якщо

виховний вплив сприяє запобіганню виникнення на духовному рівні кризових станів, пов'язаних з аспектами міжособистісного спілкування, то освіта здатна зробити життєдіяльність особистості не тільки внутрішньо гармонійною, а також стійкою до впливу стресів, конфліктів, криз з точки зору формування усвідомленої спрямованості, органічної цілісності індивідуально-типологічних особливостей особистості, її активної громадсько-професійної спрямованості.

«В Україні виросло вже нове покоління, чиє дитинство та юність пройшли за часів змін, його ментальне поле налаштовано на модернізацію, і незважаючи на те, що на свідомості молоді позначилася трансформаційна криза в країні, вона готова до перетворень, до життя в новому суспільстві [202, с. 53]». Враховуючи, що менталітет (англ. *mentality*) є здатністю мислення, складом розуму, умонастроєм, а також сукупністю ірраціональних і раціональних феноменів, він постає як сформована система елементів духовного життя і світосприймання особистості, яка, як зазначає Є. Причепій, зумовлює відповідні стереотипи поведінки і діяльності, визначаючи способи життєдіяльності як окремих індивідів, так і різноманітних соціальних спільнот. Насамперед ця система представлена сукупністю ціннісних, символічних, свідомих або підсвідомих відчуттів та уявлень, настроїв і поглядів, світобачення [162, с. 232].

Активізація засобами освіти і виховання процесу самоактуалізації професійних настанов і цінностей закладає основи активної життєвої позиції, тобто готовність діяти відповідно до ситуації. Необхідно також враховувати, що ментальна професійна настанова, сформована засобами освіти, реалізується у діях, вчинках людини, які, на відміну від інших категорій (мотивації, інтелекту, волі, характеру), торкаються не одного якогось аспекту духовності людини, а становлять їх єдність, що відповідає реальним цілісним актам самореалізації людини. Роль виховання у формуванні менталітету і ментальності, освіти у формуванні професійного менталітету і ментальності не можна недооцінювати, адже сформований належним чином специфічний тип мислення згодом знайде своє вираження у конкретних професійних уявленнях

особистості, стійких життєвих і практичних установках, емоційних перевагах, життєвій стратегії, що дозволить уникнути духовної кризи, пов'язаної з деструкцією професійної ментальності під впливом деструктивних чинників соціально-економічного розвитку соціуму.

Освіта і виховання сприяють формуванню позитивних якостей особистості, її думок і почуттів. У процесі духовного виховання відбувається передача певними педагогічними способами і методами комплексу духовно-естетичних, морально-етичних, ідейно-політичних ідеалів і цінностей. Виховання сприяє формуванню цілісності духовності, оскільки передбачає оволодіння особистістю самоконтролем і надбанням соціокультурного досвіду. Виховання в сім'ї, навчально-виховних закладах стає першою соціокультурною сходинкою для дитини у процесі оволодіння нею людськими формами буття. Зовнішній вплив, який здійснюють освіта і виховання на дитину, стає зовнішньою умовою її духовного розвитку, сприяє самоактуалізації і самореалізації внутрішніх можливостей дитини, прояву її духовності, зміцненню сили Духу через вдосконалення внутрішнього світу.

Проте, як зазначають В. Приходько, С. Шевченко, О. Ясєв, «ми все ще намагаємось розв'язати наявні гострі проблеми застарілими неадекватними методами, забуваючи, що освіта нині як феномен і надзвичайно важливий соціальний інститут виступає визначальним чинником у забезпеченні процесів функціонування і розвитку суспільства [137, с. 39]». Саме тому необхідно активно впроваджувати сучасні освітньо-виховні технології, спрямовані на збереження духовного, психічного, психологічного і фізичного здоров'я особистості. Освіта повинна сприяти духовному розвитку людини, стимулювати активну потребу до пізнання себе, інших, світу в цілому.

Завдяки освітньо-виховному впливу на особистість ми сприяємо формуванню цілісності смислової сфери та механізмів її смисловідтворення (смислоутворення, смислоусвідомлювання, смислобудівництва), здатності використовувати власний духовний потенціал, а отже підвищуємо ефективність індивідуальної адаптації. Інтенсифікація духовної пружності задля набуття

практик морально-духовної досконалості завдяки вихованню любовного ставлення до світу і до себе поряд з зміцненням віри, підтримкою надії сприяють відчуттю дитиною цілісності своєї особистості. Спираючись на розвинену духовну інтуїцію дітей (надію), формуючи їх духовну культуру, спрямовуючи особистість до загальнолюдських цінностей, освіта формує онтологічну впевненість людини. Підтримуючи надію зміцненням віри на різних вікових періодах, які самі по собі є віковими кризами особистості, в процесі освітньо-виховного впливу на особистість необхідно зосереджувати увагу на первинних чинниках духовної кризи, які можуть спричинити деструктивні виходи з неї, навіть самогубство.

Застосування активних профілактичних заходів (виховні бесіди про самоцінність життя, сенс життя, про подолання невпевненості у собі, про необхідність формування перспективної життєвої стратегії саморозвитку) сприяють корекції безвідповідальності, формуючи на рівні особистості індивідуальні антидепресивні програми. Як внутрішні настанови подолання соціально-психологічної дезадаптації вони сприяють формуванню об'єктивної самооцінки, толерантного ставлення до себе, інших, життя в цілому.

Отже, освіта як засіб гармонійного існування особистості в сучасному мультикультурному глобалізованому світі готує особистість до дієвого виходу в світ. Стимулюючи активну духовну пізнавально-творчу діяльність задля формування внутрішньої самототожності особистості і розвитку в неї позитивно-оптимістичної життєвої стратегії, освіта сприяє досягненню динамічної рівноваги між індивідом і світом. Наголошуючи на актуалізації і активізації ціннісного дискурсу в освіті щодо формування і збереження духовного, фізичного, психічного та психологічного здоров'я особистості в умовах соціокультурних, економічних і політичних криз, криз саморозвитку, ми сприяємо інтеграційному духовному єднанню особистості зі світом.

2.2. Освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях

Глобалізаційний поворот історії вимагає від освіти удосконалення діяльності навчальних закладів, вирішення багатьох питань модернізації і технологізації навчального середовища, підвищення ефективності навчально-виховного процесу, впровадження дієвих організаційних та інформаційних технологій, насамперед освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях. «На жаль, інертне споглядання сучасних інформаційних потоків, невміння розпізнавати та використовувати передові мисленнєві технології звужує сучасний навчальний простір [81, с. 64]». Сьогодні існує нагальна потреба філософського осмислення освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізацією.

Позитивним кроком уперед у цьому напрямку стало впровадження в життя таких нормативно-правових документів (практичних технологій загального типу), як державна національна програма освіти «Україна XXI століття», де законодавчо і нормативно визначено пріоритети освітньо-виховного впливу на особистість, а також Указ Президента України від 27 квітня 1999 року «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян» тощо.

Враховуючи, що «науковий термін «гуманізація» (у перекладі з лат. *humanus* – людський) означає олюднення техніки, праці, побуту [125, с. 143]», зазначимо, що основним орієнтиром реформування освітнього простору є курс на засвоєння світового і перш за все вітчизняного соціально-гуманітарного досвіду. «Це ставить перед людиною, а отже й перед освітою – сферою, що готує людину до життя, – небачені раніше вимоги, але водночас створює для освіти нові можливості. Зумовлено це, врешті-решт, вступом людства на зламі тисячоліть у новий тип цивілізації, позначеної тенденцією до глобалізації суспільного розвитку [85, с. 355-356]».

Глобалізаційний поворот історії вимагає принципової зміни змісту освіти, його переорієнтації на людські цінності, але, як підкреслюють Л. Губерський і В. Андрущенко, глобалізація є «річ жорстока і невідворотна. Її зупинити неможливо. Однак «зберегти цивілізоване обличчя» – людське, культурне, людяне – не лише можливо, але й необхідно. Найважливішим засобом цього є освіта [41, с. 137]». Мусимо визнати, що соціальна дезорганізація українського суспільства, а також світова економічна криза поглибили деструктивні тенденції, які мали місце протягом останніх десятиліть. Згубний вплив соціальна дезорганізація насамперед мала на культурно-освітні установи, внаслідок чого, як зазначає Т. Орлова, «незважаючи на деякі досягнуті успіхи, в цілому система освіти в наш час перебуває у кризовому стані [115, с. 106]».

«Суспільство дедалі більше вимагає від вчителя, і менше віддає йому належне... Ставлення до вчителя все ще залишається «залишкове» [5, с. 8]». Саме «залишкове» ставлення до освіти є причиною її занедбаності, одним із наслідків якої є деінтелектуалізація суспільства і масова некомпетентність. Сьогодні «внаслідок порушення рівноваги суспільства, викликані ринковими деструкціями, освіта доведена до стану кон'юнктурної дезінтеграції, що вплинули на її зміст та структурні моделі, які визначають освітній простір [81, с. 65]». Нагальною потребою сьогодення є необхідність використання потужного потенціалу освіти в процесі становлення інформаційного суспільства, але необхідно визнати, що «потреби адаптації освітньої діяльності до виконання нових соціальних функцій сприймаються як криза освіти [18, с. 3]».

Враховуючи, що в житті кожної людини завжди існує ймовірність криз, оскільки у духовному досвіді особистості віддзеркалюється усе, що відбувається зовні, зазначимо, що в умовах суперечливого характеру функціонування освіти, її роль у подоланні духовної кризи особистості полягає у впровадженні в діяльність навчально-виховних закладів інтерактивних форм профілактичної роботи, а саме: формування навичок здорового способу життя, навичок застосування прийомів і технік самоконтролю і самокорекції

негативних наслідків кризових ситуацій та навичок володіння життєвими ситуаціями і власними емоційними станами, що сприятиме ефективному впровадженню цілісної системи соціальної підтримки здорового способу життя, яка б стимулювала підлітків і молодь зберігати і зміцнювати своє фізичне і духовне здоров'я, сприяла б їх життєстійкості.

Ми вже підкреслювали, що перехід від індустріального суспільства до суспільства інформаційного типу збільшив зростання негативного впливу на особистість. Саме тому в контексті філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії, однією з найбільш актуальних проблем модернізації освіти є впровадження ефективних освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях. Необхідно пам'ятати, що «рівень гармонійного розвитку дітей та молоді визначається впливом усього комплексу соціально-економічних, екологічних і духовних факторів суспільства [77, с. 100]». Отже, удосконалення і впровадження у повсякденну практику навчально-виховних закладів сучасних технологій, спрямованих на формування найважливіших компонентів гармонійного розвитку людини, її фізичного, психічного, морального і інтелектуального здоров'я, повинно здійснюватися паралельно з розвитком системи профілактично-терапевтичної допомоги у кризових станах.

Зазначимо, що слово «технологія», маючи грецьке походження, в оригіналі означає знання про майстерність і застосовується, з одного боку, для позначення сукупності прийомів і способів обробки або виробництва певних продуктів, а з іншого – означає науку про такі способи [125, с. 128]. Завдяки А.С. Макаренку в педагогічну практику ввійшов науковий термін «технологія виховання». «Технологією у виховному процесі є необхідна викладачеві система знань, яка використовується для реалізації науково обґрунтованої стратегії, тактики і процедури виховання [125, с. 128]». У зазначеному контексті педагогічні технології визначаються як засоби породження, розгортання і розвитку навчальної діяльності. Не заглиблюючись в

характеристику існуючих підходів визначення соціально-педагогічних, або суто освітньо-виховних технологій (що є, і повинно бути предметом окремих досліджень), ми насамперед звертаємо увагу на технології, які спрямовані на подолання духовної кризи особистості.

Сприймаючи педагогічні технології як сукупність конкретних методів (методик) досягнення прогнозованої мети, технології теоретико-дослідницького характеру необхідно використовувати наступним чином. Оскільки духовну кризу дуже важко передбачити, теоретичні освітньо-виховні технології (підручники, навчальні посібники, методичні розробки, рекомендації, тощо) мають велике значення у профілактичній роботі, адже є своєрідними запобіжними джерелами духовного «збідніння» людини. Технології дослідницького характеру (дослідницькі програми; методики; експериментальні розробки) дозволяють зрозуміти причини, зміст, наслідки духовної кризи, а найголовніше – чинники її подолання.

У рамках нашого дисертаційного дослідження на окрему увагу заслуговують насамперед прикладні (практичні) технології (як загального, так і конкретного типу). Як впорядкована сукупність дій, операцій і процедур реалізації освітньо-виховних методів і прийомів вони є найбільш ефективними в ситуації надання екстреної допомоги при духовній кризі. Серед прикладних (практичних) технологій загального типу необхідно назвати нормативно-правові документи, а також програми духовного розвитку молоді (цільові творчі програми превентивного виховання) тощо. Серед прикладних (практичних) технологій конкретного типу (бесіди, переконання, навчання, методики самовиховання) звернімо увагу на методики надання професійної психологічної допомоги людині, яка переживає духовну кризу, а саме на психолого-педагогічні технології.

Активне впровадження сучасних освітньо-виховних технологій комплексної психолого-педагогічної допомоги особистості у кризових ситуаціях сьогодні зумовлене необхідністю формування належного рівня адаптаційних можливостей людини. Душевне здоров'я людини в умовах

сьогодення визначається саме її здатністю адаптуватися до зовнішнього світу [39, с. 71]. М. Красновський зазначає: «Новітні тенденції побудови освітніх моделей, з одного боку, приділяють більше уваги вихованню учнів, формуванню в них потягу до пізнання, а з другого, передбачають трансформування змісту освіти так, щоб він був відповідним до запитів та потреб суб'єктів учіння. Тобто йдеться про врівноваження змісту соціального запиту щодо суб'єкта зі змістом його освітніх потреб [81, с. 64]».

Особливої уваги потребують освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях. Духовна криза є важким кризовим станом, а отже особистість, яка її переживає, потребує екстреної психологічної допомоги, яка є системою короткотривалих заходів, що надають людині під час кризи задля мінімізації «негативних психологічних наслідків травматичного стресу й запобігання розвитку симптомів адаптаційного розладу [151, с. 183]». Криза духовності є кризою психологічного рівня особистої кризи, в якій виокремлюють соматичний, нервово-психічний, соціально-психологічний рівні. При цьому, на думку Л. Шнейдер, треба обов'язково враховувати, що кризові стани мають системний характер, тобто охоплюють усі рівні. Внаслідок чого людина, яка переживає кризу, потребує термінової системної допомоги [214, с. 37].

Основними формами екстреної психологічної допомоги у важких кризових станах є профілактика патологічних змін, відновлення й збереження психосоматичного здоров'я людини. «Психодіагностика при кризовому втручанні неможлива, а тому загальноприйнятими методами є вислуховування переживань, підтримка психічного й психофізіологічного самопочуття людини, регуляція її стану [151, с. 183-184]».

У кризовому стані основними методами психологічної допомоги є такі: бібліотерапія (створення інформаційного простору); цілісне ставлення до здоров'я (активізація ресурсів для відновлення); соціальна підтримка (підтримка соціального оточення); безпосередня психологічна допомога (групи підтримки; психологічний і психобіографічний дебрифінги) [214, с. 37-39].

Зазначимо, що саме психологічний дебрифінг як кризова інтервенція, що застосовується відразу після кризової події, яка спровокувала кризу, має використовуватися в освітній практиці. Інтервенція є методом втручання задля концентрації уваги дитини (учня, студента) на актуальній проблемі (кризовій ситуації), а отже передбачає роботу над проблемою і почуттями, які її супроводжують. Це швидка психологічна допомога людині у стані кризи [214, с. 39].

Б. Карвасарський визначає психотерапевтичну допомогу людині, що опинилася в ситуації кризи, як кризову психотерапією, яка базується на теорії кризи Ліндемана і концепції Е. Еріксона [141, с. 453]. Основними умовами вирішення кризових ситуацій є такі: вміння людини знижувати в кризовій ситуації емоційну напругу; задоволення потреб (в стані кризи, базової потреби виходу з неї) через пошук альтернатив способів виходу з кризи, а також перевизначення мотивів внутрішньої (психічної) і зовнішньої фізичної діяльності. Враховуючи, що переживання кризи завжди супроводжується загостренням емоцій, застосовуються превентивна корекція емоційної сфери (саморегуляція) і спеціальна психолого-педагогічна корекція [214, с. 39].

Зважаючи на те, що духовне зростання є процесом орієнтації людини на власний глибинний внутрішній світ, довіру до нього, побудову оновлених, духовних відносин із зовнішнім світом, на думку Л. Шнейдер, воно відбувається у два етапи: етап усвідомлення глибинних потреб та етап формування оновлених стосунків, потреби співбуттєвості [214, с. 40-41]. При цьому необхідно враховувати, що передбачити появу кризи в процесі духовного зростання дуже важко, як фактично неможливо спрогнозувати, які саме чинники на рівні конкретної особистості її спричинять, як вона буде розвиватися. Разом з тим ми можемо прогнозувати ймовірні способи виходу з духовної кризи (позитивні або деструктивні стратегії), а також ймовірні особистісні деструкції, якщо врахуємо індивідуально-типологічні особливості особистості, що переживає кризовий стан. Отже, вважаємо за доцільне

окреслити існуючі психолого-педагогічні технології допомоги особистості у кризовому стані, а саме духовній кризі особистості.

Духовна криза з'являється внаслідок накопичення негативного психоенергетичного потенціалу від невирішених життєво важливих проблем, суперечностей або подій, що спричинили втрату сенсу попереднього стилю життя, поведінки, діяльності. Усвідомлюючи руйнування сенсу, відчуваючи, що під загрозою опиняється перспективний життєвий задум, людина опиняється перед необхідністю вибору нової траєкторії свого життєвого шляху. Але у кризовій ситуації усвідомлення і переживання необхідності особистісних змін ускладнюється смисловою невизначеністю кризового стану, невизначеністю способів виходу з кризи (альтернатив оновлення життя).

Саме тому, на нашу думку, освіта і виховання повинні сприяти розвитку саногенного мислення, забезпечувати духовне, психічне, психологічне і фізичне здоров'я особистості, що навчається. Але оскільки сьогодні «переважна більшість освітніх моделей орієнтується, насамперед, на розвиток пізнавальної сфери, що є відображенням соціального замовлення технократичного суспільства. Наслідками домінування підходів, згідно з якими основною метою освіти вважалось формування високого рівня інтелекту, є нехтування особистісним розвитком, прищепленням громадянських якостей [81, с. 65]».

Серед актуальних проблем забезпечення засобами освіти і виховання духовного здоров'я школярів і студентів першорядною є проблема визначення методичних основ, підходів щодо ранньої психодіагностики тривожності і агресивності як перших ознак духовної кризи особистості. Підвищення тривожності є першою ознакою порушення духовної рівноваги, нездатності на рівні функціонування когнітивних механізмів до адаптації у кризовій ситуації, до протидії негативним факторам. Патогенне мислення, яке починає домінувати в критичних, кризових ситуаціях, здійснює руйнівний вплив. Тривожність, першу ознаку домінування патогенезу мислення, переживають як неприємну емоцію, негативно забарвлену і спрямовану в майбутнє. У ситуації духовної кризи це є відчуття стиснення від екзистенціальної задушливості і

природне переживання стурбованості у формі тривоги, яка трансформується в страх.

Тривога і страх передбачають суб'єктивне відчуття небезпеки, але лише страх дозволяє виявити джерело об'єктивної небезпеки. На духовному рівні домінування патогенних думок у внутрішніх монологів самосвідомості, а також астенизуючих емоційних станів на рівні функціонування емоційно-вольової сфери особистості зменшує опір сили духу, спричиняє депресію і таким чином становить загрозу як для фізичного, так і психосоматичного стану людини. Крім того, на думку В. Оржеховської, патогенне мислення «призводить до культивованого насильства, до виховання потенційного насильника. Причому насильником людина може бути й щодо себе самої: вона звинувачує, тиранить себе, дорікає собі, не може сприйняти себе такою, якою вона є. Таке мислення може стати причиною самогубства [114, с. 107]». Останнє потребує пильної уваги, особливо з точки зору дезорганізації духовної діяльності (духовного потоку психіки) під час конфліктних ситуацій, кризових станів.

О. Колісник звертає увагу на той факт, що «конфлікт буттєвого та рефлексивного потоків психіки долає становлення духовного потоку психіки. В буденних періодах життя психіка людини зайнята переживанням щоденних спонук та емоцій, тоді як приборкання їх у зміненому стані психіки робить психіку вільною від них. Переломними, руйнівними чи творчими часто бувають переживання страху, гніву, ревностів, відчаю. Важкі емоції складають природну частку нашого життя; вони часто є адекватними відгуками на життєві, іноді загрозливі, обставини, в якості афективних знаків смислів спонукають до усвідомлення важливих життєвих проблем, тому навчитися усвідомлювати, розуміти і творчо відгукуватися на переломні переживання – це важливе питання життя кожної особистості [70, с. 83-84]».

На щастя, більшість людей здатні інстинктивно використовувати прийоми саногенного мислення [114, с. 107], а при домінуванні духовної безпечності вони ігнорують деструктивну спрямованість мислення [12, с. 30].

Вважаємо, що роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості насамперед полягає в актуалізації розвитку контуально-інтуїтивного розуму, який, на думку О. Колісника, «служить ієрархії смислів особистості, породжує нові знання, обслуговує процесуально-потічну мотивацію буття особистістю у світі, повертає психіці холістичну цілісність [70, с. 85]». Задля цього необхідно більш ретельну увагу приділяти методичним основам психолого-педагогічного забезпечення духовного здоров'я особистості в процесі виховання і навчання.

Першими ознаками духовної кризи в процесі навчання є фізична і розумова втома, які супроводжуються тривожністю, роздратованістю, агресивністю та пригніченістю, віддзеркалюють стани патогенного мислення. У системі психопрофілактики когнітивного дисбалансу у напрямку спрямування особистості на розвиток саногенного мислення існують такі заходи: усунення перенапруги і перевантаження; забезпечення стійкості до впливу стресів; формування адекватного рівня домагань; забезпечення психічної не перенапруги задля підвищення ефективності навчальної діяльності, зниження депресивності. Зрозуміло, що вихователь, вчитель, педагог і насамперед практичний психолог повинні досконало володіти методами первинної профілактики, ранньої психодіагностики та психокорекції.

У науковому арсеналі задля подолання духовної кризи є такі засоби: групова психокорекція, спрямована на усвідомлення і реалізацію особистісного потенціалу; розвиток здібностей і рефлексивних навичок; здійснення корекції негативних емоційних станів; розвиток емоційного інтелекту; духовні практики пробудження чи просвітління (клієнт-центроване спілкування); медитація вдумливості; духовна практика транс-персональних переживань; формування адаптивності до стресу; тренінги релаксації; тренінги стрес-резистентного мислення; тренінги асертивності; загальна профілактика патологічних змін і деструктивних виходів з духовної кризи; психологічні дебрифінги (спрямовані на мінімізацію духовних переживань).

Ми не ставимо за мету окреслення усіх існуючих загальноприйнятих методів психолого-педагогічної допомоги у кризових станах, оскільки це

прерогатива психології і тема окремого дослідження. Підкреслимо лише, що психопрофілактичний, психотерапевтичний і психокорекційний впливи на особистість у кризовому стані мають реалізовуватися в трьох аспектах: когнітивному (саморозуміння), емоційному (ставлення до себе), поведінковому (саморегуляція). Вважаємо за необхідне зазначити, що у руслі окресленої проблеми актуальними і перспективними сьогодні є дослідження концептуальних моделей психологічної допомоги у кризових станах. Найбільш ефективними є такі психокорекційні засоби, як групова дискусія, рольова гра, різноманітні вправи і тренінги.

У ситуації духовної кризи особистість стає дуже вразливою. Як зазначають Х. Гроф і С. Гроф, в момент кризи люди здатні моментально розпізнавати, на чому ґрунтується стороння допомога: на щирому співчутті і розумінні чи на суто професійній поведінці [39, с. 203]. Саме тому найоптимальнішою концептуальною основою освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у критичних ситуаціях повинні бути принцип людиноцентризму (В. Кремень) [82], принцип особистісної спрямованості освіти (О. Тимошенко) [172], а також загальний етносоціальний досвід національного виховання у розкритті духовних можливостей особистості (В. Андрущенко, Ю. Руденко) [3].

«Духовне життя людини нерозривно пов'язане з її психічним (душевним) та тілесним здоров'ям. А відтак ставиться досить точний діагноз духовній кризі сьогодення [23, с. 66]». Якщо духовна криза супроводжує кризу становлення особистості (вікову кризу, яка вважається нормативною), людина переживає «подвійну кризу». Важливе значення при цьому має «стиль проживання кризи» і ті психологічні проблеми (детермінанти кризи), які дисгармонізують життя, адже брак сенсу, відчуття безпорадності, ненормальності і порожнечі повсякденного життя екзистенціально фруструють особистість. Стан тривоги і занепокоєння стає усе більш болісним, а відчуття внутрішньої порожнечі – нестерпним. Якщо ж при цьому людина (особливо дитина) відчуває стосовно себе насилля або жорстокість, духовна криза загострюється. Прагнучи знайти

способи подолання кризи, намагаючись забути психотравмувальні події, з'являється усвідомлення необхідності ефективної реабілітаційної і профілактичної допомоги, адже самостійно перебороти депресію, комплекс провини, самозвинувачення та інші афективні порушення, спричинені кризовою подією, здатен не кожен дорослий, не кажучи про дітей.

В. Прийменко зазначає: «Психолого-педагогічна допомога дитині, яка переживає горе, вимагає від дорослих не володіння конкретними формами спеціально організованої психотерапевтичної допомоги, а уміння в межах повсякденного життя допомогти їй пережити горе, підтримати, запобігти розвитку неврозів [136, с. 7]». Вважаємо, що найбільш ефективними заходами психолого-педагогічної реабілітаційної роботи з дітьми і підлітками, які переживають кризу, зазнали насилля або здатні до суїциду, є індивідуальні психотерапевтичні зустрічі, спрямовані на усвідомлення дитиною необхідності зміни стосунків з найближчим соціальним оточенням (психологічні дебрифінги).

Підвищенню психологічного і душевного комфорту дитини в сім'ї сприяє сімейна психотерапія, а також анонімна соціальна допомога в соціально-педагогічних кабінетах і невідкладна анонімна допомога по телефону довіри. І. Матюгін звертає увагу на необхідність використання методу ейдетичного забування, тобто навчання дітей забувати неприємні спогади, які отруюють їхнє життя, особливо неприємні спогади з дитинства [107, с. 15].

Незважаючи на те, що професійна психологічна допомога в ситуації духовної кризи не передбачає психодіагностики, зауважимо, що її застосування з метою профілактики кризових станів є виправданим і необхідним, особливо задля визначення за допомогою психодіагностичного інструментарію таких показників, як рівень особистої тривоги, рівень сімейної тривоги, рівень розуміння з батьками, рівень розуміння батьками своїх дітей (тестування батьків). Л. Кондратенко наполягає на необхідності ранньої діагностики жорстокого ставлення рідних до дитини, на використанні на рівні початкової школи системи проєктивних психодіагностичних методик задля запобігання

посилення негативних впливів у ставленні батьків до дитини [75, с. 40]. Окрему роль у процесі психолого-педагогічної реабілітації дітей, що постраждали від насилля і жорстокості, внаслідок чого переживають духовну кризу, відіграють педагогічні заходи загальної профілактичної спрямованості на формування зорового способу життя.

В. Лемещук, досліджуючи соціальні страхи підлітків, зосереджує увагу на тренінговій роботі, яка дозволяє навчитися не тільки усвідомлювати свої страхи, знижувати їх рівень, а також розслаблюватися, підвищувати свою самооцінку і самоповагу [91]. Першим етапом у цьому напрямку є виявлення глибини усвідомлення страху, що визначається рівнем тривожності дитини, підлітка. На другому етапі психолого-педагогічної тренінгової технології подолання соціальних страхів у підлітків застосовуються вправи і техніки (складові елементи тренінгу), спрямовані на подолання страху.

Основними техніками управління страхом є такі: техніка оптимізації кількості інформації (оскільки рівень страху залежить від рівня інформації, він повинен бути адекватним рівню розвитку особистості); техніка активізації емоцій, або активізаційна теорія емоцій (мобілізація активності особистості задля заміщення страху іншою емоцією); техніка дисенситизації страху (зниження індивідуальної чутливості до об'єктів страху); навчання релаксації (завдяки методам аутогенного тренування); імпульсивна теорія (терапія «вибуху», за допомогою якої переживається екстремальний страх, сильна тривога); техніка моделювання (спостереження за досвідом чужого переживання); техніка взаєморегуляції емоцій (тренування здатності до переживання та вираження емоцій, що протистоять страху); техніка парадоксальної інтенції (заміна наміру, який характеризує патогенний спосіб реагування, на прямо протилежний); ідентифікаційна техніка (ідентифікація зі страхом); техніка малювання (проекція, надання страху форми); казкотерапія (тренінг розуміння); техніка створення ритуалів (знаходження власного сценарію боротьби зі страхом); арт-терапевтична техніка (групова корекція

різноманітних страхів); техніка програвання страхів; техніка подолання внутрішньої самотності (відкриття потаємного, значущих переживань).

Духовна криза завжди супроводжується підвищенням рівня тривожності, що істотним чином знижує якість життєдіяльності дітей. Якщо рівень особистої тривожності посилюється високим рівнем шкільної тривожності, це провокує негативні наслідки. О. Дроздов, М. Скок звертають увагу на той факт, що неподолані своєчасно тенденції агресивної поведінки, агресивних фантазій, реакцій і звичок мають тенденцію до переходу цих схильностей у дієвий план, а саме: різні агресивні прояви девіантної поведінки, вербальну агресію, адиктивну поведінку, яка як передумова дієвої агресії приваблює молодь, як один із способів виходу з кризової ситуації, втеча від кризової реальності у штучно створену (віртуальну) реальність за допомогою алкоголю, наркотичних, медичних речовин [51, с. 65-69].

Впевнені, що девіантна, делінквентна і адиктивна поведінка як спосіб «втечі» від кризової ситуації є неефективною стратегією втечі людини від самої себе. Визначаючи завдання та форми психолого-педагогічної допомоги, а саме консультативно-корекційної роботи з підлітками з адиктивною поведінкою, О. Виходцева і Т. Виходцева зазначають, що насамперед необхідно своєчасно інформувати підлітків про особливості згубного впливу алкогольних, наркотичних і токсичних речовин на організм людини; допомагати у визначенні життєвої мети і перспективної життєвої стратегії задля відмови від адиктивної поведінки; спонукати до відмови від вживання алкоголю чи наркотиків завдяки формуванню нової системи ціннісних орієнтацій; допомагати в формуванні навичок самоконтролю в стресових ситуаціях, самоуправлінні діяльністю та поведінкою у звичайних та екстремальних умовах; спрямовувати особистість на пошук альтернативних способів самоактуалізації і самоствердження [27, с. 26-27].

На нашу думку, роль освіти і виховання полягає у формуванні духовного підґрунтя індивідуалізації особистості, її самоусвідомлення, саморозвитку і ефективною соціалізації в умовах швидких змін соціального простору. Сьогодні

існує потреба більш ефективного впровадження програм комплексної психологічної корекції надмірних проявів тривожності й агресивності, які, спираючись на психодинамічний підхід, поведінкові і когнітивні вправи, тілесну терапію і психофізичне тренування, поруч з психотехнологіями адаптивної саморегуляції стресів, є профілактикою дезадаптивних станів і деструктивних виходів із кризових ситуацій. Адже усе, що не вписується в ментальні схеми індивіда, завдає психологічних травм, духовних поневірянь, чим обмежується свобода особистості діяти і переживати. А нестача свободи поряд з обмеженням особистісного простору людини і депривацією загальнолюдських базових потреб в кризових ситуаціях стають каталізаторами тривожності, агресивності і негативізму, а також різних нервово-психічних розладів [198, с. 12-13].

Духовна криза супроводжується відчуттям втрати сенсу життя, втрати надії, внутрішньою порожнечою, болісними емоціями, пригніченістю, тугою, відчаєм, тобто усім, що можна назвати депресією [217, с. 37]. При цьому необхідно враховувати, що чим важче депресія, яка супроводжує духовну кризу, тим небезпечнішою є ситуація, особливо якщо мова йде про ймовірність обрання людиною деструктивного виходу з кризи у спосіб самогубства. Саме тому, на думку К. Пузиревич, «організація фахової допомоги молодій людині, яка перебуває у депресивному стані, психолого-педагогічного супроводу в умовах освітнього закладу передбачає цілеспрямовану, грамотно сплановану роботу з усіма категоріями навчально-виховного процесу – вчителями, учнями, батьками, громадськістю [143, с. 24]».

Криза, якою б вона не була, ніколи не виникає сама по собі, вона завжди має свої причини, тому дуже важливо своєчасно відреагувати на перші її симптоми [219, с. 42-43]. Задля цього необхідно проводити діагностику особливостей характеру і емоційно-вольової сфери особистості, що сприяють виникненню депресії. Особливо це стосується обрання найбільш ефективних психотехнік профілактики і вирішення кризових ситуацій (наприклад, психотехніка переживання минулого; психотехніки, спрямовані на

конструктивне переборювання кризи) [218, с. 39-43]. Вважаємо за необхідне підкреслити, що переживаючи духовну кризу, яка на рівні функціонування компонентів духовності є конфліктом, що призводить до інтенсивних переживань, людина опиняється в полоні різноманітних депресивних, стресових станів.

Кризовий стан – це стан стресу (від англ. «stress», тобто тиск, напруга). Стресові стани виникають у відповідь на екстремальні впливи-стресори, обумовлені виконанням діяльності в особливо складних умовах [150, с. 41]. Корекція депресії під час кризи потребує розробки конкретних програм психолого-педагогічного супроводу депресивної молоді, зокрема використання певного психодіагностичного інструментарію і застосування психокорекційних прийомів задля: 1) формування емоційно-особистісної децентрації (прийоми: навчання слухати, пояснювати, висловлювати почуття, виявляти емпатію; емоційна підтримка); 2) розширення сфери усвідомлення особистістю свого депресивного стану (прийоми: інтерпретація; відображення; роз'яснення і переконання); психологічної підготовки у подоланні фрустраційних ситуацій; звільнення від емоційного напруження (наприклад: вміння вибачати) [143, с. 30-32].

В. Розов зазначає, що «адекватне вирішення проблем адаптивності, адаптивної саморегуляції й здоров'я людини вимагає інтеграції знань різних галузей науки і практики, системного мислення [152, с. 24]» задля розробки психотехнологій адаптивної саморегуляції стресів, які виснажують енергетичний баланс людини під час духовної кризи. Психолого-педагогічна профілактика і корекція стресових станів повинна проводитися на біоенергетичному (антистресове харчування; антистресова аутофітотерапія; фізична активність) і психофізіологічному (психотехнологія адаптивного біоуправління з біологічним зворотнім зв'язком) рівнях адаптивної саморегуляції стресу [152, с. 24-27].

Ефективним способом регуляції стресу і страху в кризовій ситуації є метод систематичної десенсибілізації (зменшення, зниження напруги у кризовій

ситуації, формування релаксаційного стану замість стресового), розроблений Д. Вольпе; техніки дихання (китайський метод цигун як метод формування вміння контролювати психофізіологічну енергію і регулювати дихання в стресових ситуаціях; техніка пранаяма (йога); психотехнологія голотропного (холотропного) дихання С. Гроф, Х. Гроф; психотехнологія ребефінгу, розроблена Л. Орром і С. Рей; психотехнологія вайвейшн (модифікація ребефінгу Д. Леонгарда, Ф. Лаута); а також тілесноорієнтовані техніки (тілесна психологія В. Райха; біосинтез Д. Боадели; біоенергетика А. Лоуена; метод М. Фельденкрайза, тощо), релаксаційні вправи: прогресивна м'язова релаксація, антистресова релаксація; аутогенне тренування (усунення емоційної напруги) [154, с. 17-21; 153, с. 14-15].

Необхідність подолання деструктивних тенденцій, обумовлених глобалізацією і інформаційною революцією, потребує ефективних профілактичних заходів, спрямованих на запобігання дезадаптації людини, передбачає формування і розвиток адаптивних механізмів довільної і мимовільної саморегуляції, розвиток адаптивності, формування валеогенної мотивації і властивостей особистості [152, с. 24]. Психотерапевтична і психопрфілактична допомога при стресових розладах передбачає, на думку К. Пузиревич, проведення кризового консультування; прогресивної м'язової релаксації методом Джекобсона, яка складається із декількох вправ (вправа на уміння напружувати і розслаблювати м'язи; вправа диференційованої релаксації; вправ самоспостереження і самонавіювання); застосування методу прикладної кінезіології (виконання кінезіоактиваційних вправ, що стимулюють нейромоторні механізми функціонування головного мозку: гімнастика П. Денісона); використання арт-терапії (у формі пантоміми, скульптури, танцювальної терапії, малювання, написання оповідань); вплив музичної терапії; метод допоміжної активності (ведення щоденника) [143, с. 32-35].

Психолого-педагогічна робота з фрустраційними ситуаціями потребує проведення занять за методами: психодрами; епістолярного методу психокорекції; методу формування впевненості; технік реагування на страх;

різноманітних психологічних ігор [143, с. 35-36]. В ситуації кризи використовують наступні способи і прийоми психологічної допомоги підліткам: інформування; метод аналогій; встановлення особистої взаємодії; метод логічного обґрунтування; саморозкриття; конкретні побажання; парадоксальна інтуїція; впевненість; емоційна ідентифікація; допомога у «відреагуванні» неконструктивних емоцій; релаксація; підвищення енергії і сили; переоцінка; позитивний настрій; рольове програвання; аналіз ситуації; внутрішні переговори; трансформація особистої історії; цілеспрямовування; наповнення сенсом звичайних життєвих подій; соціальні спроби; допомога у пошуку ідентичності [216, с. 38-39].

Найбільшої допомоги потребують ті, хто намагається вийти з духовної кризи у спосіб самогубства. Б. Карвасарський наголошує, що «найбільш вагомим фактором «патологічних» кризових станів, який визначає терапевтичну тактику кризової терапії, є суїцидальні тенденції (суїцидальні думки і суїцидальна поведінка) [141, с. 453]». Духовна криза як психотравмуюча ситуація здатна викликати самогубство, а отже особистість, яка її переживає, потребує особливого кризового втручання (допомоги) при суїцидальних ризиках. «Метою невідкладної суїцидальної допомоги є корекція негативних емоцій, зменшення афективного компоненту і посилення самоусвідомлювання [148, с. 35]». У структурі суїцидальних тенденцій виокремлюють три компоненти: афективний, когнітивний, поведінковий, що визначає специфіку кризової допомоги, яка спрямована на реконструкцію порушеного мікросоціального середовища людини і знаходження конструктивних способів виходу з кризи [141, с. 454-458].

У дисертаційному дослідженні ми звертали увагу на особливості екзистенціальної кризи і наголошували на необхідності кваліфікованої допомоги особистості у подоланні дисбалансу на рівні її ціннісно-сміслової сфери в критичній, кризовій ситуації. Підкреслимо, що серед освітньо-виховних технологій, спрямованих на допомогу особистості у кризових ситуаціях, особливе місце посідають соціально-психологічні тренінги,

спрямовані на формування ефективних особистісних змін в умовах моделювання екзистенціальної кризи. Метою подібних тренінгів є моделювання кризової ситуації задля профілактики неконструктивного переживання кризи.

Саме тому Н. Пилипенко наголошує, що психокорекційна робота у напрямку формування ефективних комунікативних вмінь спілкування і стійкої мотивації до саморозвитку повинна ґрунтуватися на певних аксіотерапевтичних методах, а саме: груповій дискусії (контент-аналіз особистісного переживання кризи, трансформації ціннісно-сислової сфери особистості); аналізі конкретних ситуацій (протидія глибинним і соціальним регресивним тенденціям); рольовій грі (моделювання подолання екзистенціальної кризи, формування суб'єктивної готовності до переживання кризи і її подолання); психодрамі (активні психокорекційні методи, спрямовані на попередження і усунення неадекватних емоційних реакцій у кризовій ситуації і внутрішнього конфлікту) [129, с. 68].

Екзистенціальна духовна криза переживається особистістю як екзистенціальне усвідомлення власного небуття, що супроводжується тривогою, і несвідомо підштовхує людину до пошуку механізмів психологічного захисту, а у разі їх неефективності – до деструктивного бажання смерті. В. Лемещук, посилаючись на А. Палей, виокремлює подолання внутрішньої самотності як окрему психотехнологію, здатну значно знизити концентрацію тривоги і страху «зони внутрішньої самотності» [91, с. 77]. Отже, освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у випадку деструктивного виходу з кризової ситуації, на нашу думку, повинні бути спрямовані на профілактику і запобігання активізації в кризовій ситуації суїцидальних намірів, які завжди супроводжуються підвищенням загального рівня невротизації і тривожності людини.

К. Юнг говорив, що великі і малі життєві проблеми ніколи не вирішуються назавжди [228, с. 209]. Враховуючи, що емоційні проблеми, які підштовхують до самогубства, повністю не вирішуються, не можна лишати

потенційного суїцидента наодинці, адже «зона внутрішньої самотності» (А. Палей) постійно поглиблюється, а емоційні переживання стають надто сильними. Допомога людям з високим суїцидальним ризиком передбачає надання їм дружньої допомоги (біфрендингу) і кризової інтервенції. На думку М. Корольчук, В. Крайнюк, психологічний дебрифінг (організоване обговорення стресових подій) як метод психологічної корекції посттравматичних стресових розладів спрямований на «мінімізацію психологічних страждань» [78, с. 230-231].

Кризове втручання, або інтервенція, повинні містити зняття гостроти психотравми; вербалізацію, висловлювання емоційних переживань; пошук шляхів конструктивного виходу з кризової ситуації; усвідомлення проблем, які завдають найбільшого болю або навіть провокують самогубство; формування у людини, яка переживає кризу, особистісної мотивації для отримання психотерапевтичної допомоги [148, с. 35]. Отже, кризова інтервенція як емоційна підтримка людини, що переживає кризу, є сукупністю адекватних профілактичних і реабілітаційних заходів: індивідуальної кризової психотерапії; когнітивної кризової психотерапії; аксіологічної корекції у кризовому стані; сімейної психотерапії; соціальної допомоги.

Першим кроком суїцидальних превенцій є первинна профілактика суїциду. Роль освіти і виховання полягає в профілактичному інформуванні дітей, підлітків, юнацтва, батьків і громадськості про причини, ознаки суїциду. Психологічна просвіта учителів і батьків обов'язково повинна передбачати психолого-педагогічні семінари і виступи на батьківських зборах. У навчальних закладах регулярно повинні здійснюватися психолого-педагогічні консилиуми, спеціальні педради щодо профілактики суїциду. Профілактичним елементом також є діагностування депресивних проявів, за результатами якого організуються бесіди і консультації з педагогами, формуються психолого-педагогічні рекомендації вибору адекватних методів психолого-педагогічного впливу на особистість [146, с. 39].

Обов'язковим елементом психодіагностики суїцидальних схильностей і дій учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і вищих закладів, є психодіагностичні техніки визначення ризику суїцидальності [147, с. 47-51]. В. Рибалка вказує також на такі конкретні методи психологічної превенції, як психологічна профілактика та корекція суїцидальних тенденцій в учнівській молоді (корекція стратегічних напрямків батьківської допомоги дітям із суїцидальним ризиком до такого рівня піднесення самооцінки дитини, коли суїцидальні дії втратять сенс); психологічні рекомендації педагогічним працівникам щодо превентивної допомоги у випадку виявлення ознак суїцидальних спроб; професійні науково-методичні заходи психопрофілактичної роботи із суїцидентами (спеціалізовані психіатричні терапевтичні заходи із запобігання формуванню суїцидальної поведінки; психологічні корекційні заходи, спрямовані на зміну особистих установок на аутоагресивну активність; соціальні заходи, спрямовані на зміну соціального статусу і соціально-економічних умов життя суїцидента; інформаційно-навчальні заходи) [148, с. 34-38].

Серед способів превенції суїцидальних виходів з кризової ситуації зазначимо інтегративну психотерапію, основні принципи якої були розроблені В. Козловим, Е. Шнейдманом. Є. Пурло звертає увагу на втрату особистістю в кризовій ситуації цільності суб'єктивного сприйняття смислу життя, що засвідчує наявність екзистенціальної кризи, яка супроводжується специфічним видом тривоги, а саме: тривоги життєвого шляху (долі) і тривоги смерті; тривоги порожнечі і безглуздості; тривоги провини і прокльону [144, с. 31-32].

В. Лемещук, досліджуючи динаміку соціальних страхів сучасних дітей та підлітків, визнає, що «страх, як і суїцидальний стан, характеризується тунельним баченням» і відчувається найбільш гостро, коли людина усвідомлює свою безпорадність і неможливість протидіяти кризовій ситуації. При цьому екзистенціальна тривога і екзистенціальні страхи домінують, отже психолого-педагогічні тренінги, спрямовані на зниження рівня тривоги і подолання страху, є ефективними засобами їх подолання [91, с. 72-73].

Відповідно до здійснення профілактичних дій існує первинна (запобігання спробам суїциду), вторинна (робота з суїцидентами задля уникнення рецидивів) і третинна (допомога близькому оточенню) профілактика суїцидальної поведінки. Основними напрямками психотерапевтичної роботи є такі: кризова психотерапія (перетворення кризової ситуації і корекція установок суїцидента); когнітивна психотерапія (усунення невідповідності об'єктивної реальності та основних ситуаційних установок суїцидента); аксіологічна корекція (перегляд суїцидентом своїх особистих цінностей); раціональна психотерапія (подолання причин психологічної дезадаптації; зміна ставлення до чинників психотравмальної ситуації); гештальттерапія (корекція процесів сприйняття); нормалізація саморегуляції особистості; психодрами (зміна внутрішнього образу психотравмуючої ситуації); сімейна психотерапія (корекція порушень стосунків у найближчому соціальному середовищі суїцидента); аутогенне тренування (розвиток саморегуляції і адаптаційних резервів суїцидента) [148, с. 35].

У психотерапії кризових станів ефективними є аксіопсихотерапія (метод, спрямований на переоцінку цінностей і досягнення високого рівня адаптації до життя), профілактично орієнтована патогенетична психотерапія (емоційно-когнітивний метод, спрямований на подолання егоцентризму і обмеженого програмування життя задля формування навичок конструктивної раціонально-емоційної опірності можливим майбутнім кризовим станам) [141, с. 458].

Психотерапія суїцидентів повинна здійснюватися через піднесення цінності їх особистості, усвідомлення цінності власної особистості, власного життя. Цей вид психотерапевтичного впливу на особистість складається із семи етапів: підготовчий (підвищення цінності особистості суїцидента завдяки емпатійному впливові психолога); потребово-мотиваційний (з'ясування причин і мотивів суїцидальних думок і спроб; спроби пошуку нового сенсу життя; зміна світоглядних установок та мотивів поведінки); інформаційно-пізнавальний (інтенсивне інформаційно-ціннісне обґрунтування особистісних цінностей суїцидента; закріплення сенсу життя в його інформаційно-

пізнавальній формі); цілеформуючий етап (закріплення інтенціональних досягнень попередніх етапів); операційно-результативний (спроба практичної реалізації досягнень попередніх етапів); емоційно-почуттєвий (афективне піднесення цінності особистості; оволодіння прийомами саморегуляції); посттерапевтичний етап (моніторинг екзистенціального стану колишнього суїцидента) [148, с. 36-37]. Узагальнюючи психокорекційні заходи, В. Рибалка насамперед звертає увагу на групи психологічної корекції (групи суїцидального ризику); тренінг групи (для дітей з емоційними розладами); групові консультації; класні години (обговорення кризових ситуацій у класі) [146, с. 38].

«Людське життя є безкінечним у філогенетичному плані. У плані ж онтогенетичному – постає як скінчене. Дуальність і парадоксальність полягає у тому, що людина в собі поєднує як живе-будівне, так і смертне-руйнівне, навчившись балансувати між цими крайнощами. Але не завжди, балансуючи, людина знаходиться у рівновазі. Інколи страх, охоплюючи її, постає майже нігілістичним, заважаючи вести усталений спосіб життя [179, с. 28]». Особливо це стосується страху смерті, який властивий кожній людині, і постає як страх перед самим життям, страх самого себе.

Впроваджуючи у практику елементи психологічної кризової терапії, когнітивної психотерапії, аксіологічної корекції, раціональної психотерапії, гештальттерапії, психодрами, сімейної терапії і аутогенного тренування залежно від психотравми, якої зазнає суб'єкт під час переживання духовної кризи, ми мінімізуємо негативний вплив на особистість екзистенціального страху смерті [148, с. 34-42]. Вдумливість і самоконтроль емоційного стану сприяють тому, що людина починає накопичувати енергію, яку раніше витрачала на негативні емоції. Критична ситуація (кризова) стає «своєрідним тренажером» життя. «Взагалі, всі ситуації розділилися на дві категорії: приємні й корисні. Приємні ситуації дарують насолоду, відпочинок і спокій. Корисні – нагадують про те, що прийшов час рухатися далі, прийшов час учитися чомусь новому. Життя триває! [64, с. 67]».

Змістом освітньо-виховного впливу на особистість у кризовій ситуації повинна бути єдина рятівна мудрість: життя людини священне і недоторкане [124, с. 460], оскільки «є тільки один спосіб зростити щасливе майбутнє – робити щасливим сьогодні. І є тільки один спосіб дійсно ефективного вдосконалення сьогодні – вдосконалення себе [124, с. 483]». Впевнені, що саме в шкільному, студентському віці необхідно подолати страхи, надмірну схильність до проявів тривожності, які поряд з деформацією ціннісних орієнтацій можуть спровокувати в майбутньому агресивну поведінку, а потенційно агресивна людина вже сама по собі є загрозою для соціуму.

Зазначимо, що психолого-педагогічна профілактика суїциду, яка здійснюється за допомогою психологічної просвіти і психолого-педагогічної діагностики суїцидальних тенденцій учнівської молоді, повинна бути спрямована на створення позитивного психологічного клімату в середовищі, де перебувають діти, схильні до суїцидальних тенденцій. Проте, визначаючи провідну роль і місце науки, культури та релігії в житті особистості, лишається актуальним питання: «що із них має бути пріоритетним в повсякденному бутті людини, які знання нам потрібні, аби навчитися керувати хоча б власним розумом, думками, почуттями, поведінкою і т.п.? [23, с. 66]».

Впевнені, що пошук відповіді на це питання передбачає насамперед осмислення філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізацією. Подолання загрозливої тенденції зростання деструктивних виходів з кризових ситуацій передбачає активне запровадження на державному рівні превенцій запобігання самогубству. Як зазначає В. Рибалка, необхідно підтримати ініціативу В. Домбровської, Є. Карагодіної, Г. Пилягіної, В. Розанова, Л. Юр'євої, які запропонували проект національного масштабу «Як нам зменшити кількість самогубств у Україні» [148, с. 39]. Серед проголошених у цій програмі принципів превенції суїциду ми звернули увагу на таку інтервенцію, як активізація заходів і зусиль з дестигматизації на рівні суспільної свідомості (зняття табу) проблеми самогубства.

Вважаємо, що в процесі навчально-виховного впливу на особистість не мають залишатися поза увагою або бути табу будь-які аспекти життєдіяльності людини. Проблеми смерті, суїциду, насилля, жорстокості, девіантної і делінквентної поведінки, різних форм залежності повинні бути відкритими для ознайомлення, аналізу і усвідомлення. Щоб не втратити здатність до розвитку в кризовій ситуації, треба добре розуміти її природу, перебіг, ймовірні виходи з неї. Щоб контролювати ситуацію, необхідно її усвідомлювати. «Немає потреби намагатися за допомогою психосинтезу або гештальттерапії відновити цілісність минулого та сучасного, якщо це знижує почуття контролю над ситуацією. ... Перш ніж формувати почуття відповідальності, необхідно замислитися про можливе посилення почуття провини [50, с. 29]».

Духовна криза може як обмежити, так і розкрити нові можливості особистого буття. Філософією загального розвитку освіти і виховання в умовах кризового сьогодення є філософія людини у глобалізаційно-інформаційному суспільстві, філософія високоосвіченої людини, здатної до практичного застосування накопиченого когнітивного потенціалу в емпіричні реалії свого повсякденного буття. «Тому назрілі реформи в галузі освіти, її модернізація мають привести систему підготовки людей у відповідність до реальних умов існування, які швидко змінюються і які дуже складно з усією визначеністю передбачити [115, с. 110]».

Глобалізація має як позитивні інноваційно-динамічні зміни, так і негативні деструктивно-регресивні наслідки загальних змін. В. Андрущенко з цього приводу зазначає, що головними негативами глобалізації є утвердження людини ірраціональної (а не раціональної) [201, с. 21]. Визнаючи, що в умовах сьогодення істотним чином змінилася роль освіти і виховання, ми насамперед підкреслюємо необхідність мобілізації усього потенціалу освітянської галузі, яка залишається здатною, спираючись на гуманітарні і національні пріоритети, формувати особистість нового типу, особистість з високим рівнем професіоналізму і патріотизму, людяності і цивілізованості, таку, що духовно готова до повноцінного існування у сучасному мультикультурному просторі.

Разом з тим В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко підкреслюють, що сучасне суспільство як «суспільство знань» потребує ґрунтовної масової педагогізації [85, с. 365], а отже «освіта потребує реформування в бік загальної культури для формування якості життя особистості у соціальному світі [81, с. 66]». При цьому освіта обов'язково повинна спиратися на людиноцентризм. Саме тому, як підкреслює О. Перехейда, сучасна практика «потребує розробки практико-орієнтованих аспектів розвитку духовної культури особистості на різних етапах її становлення, ... дослідження перш за все психолого-педагогічних умов ефективного формування духовної культури сучасної особистості [127, с. 68]».

Освітні зміни заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії, повинні бути спрямовані не просто на формування, розвиток або підтримку духовно-морального потенціалу молоді, а на духовно-творчий потенціал (І. Ткачук). «Творчість актуалізує індивідуальні потреби самозбереження, самоповаги, в результаті чого реалізуються внутрішні потенційні можливості. Отже, креативність (здатність до творчості) як володіння особистісними ресурсами, використання потенціалу у вирішенні не лише інтелектуальних, творчих, але й різноманітних життєвих проблем, є своєрідним механізмом адаптації до соціальних змін. Для того, щоб внутрішньо відповідати сучасній дійсності, людина має не просто адаптуватися до нової ситуації, а й бути спроможною змінювати її, змінюючись і розвиваючись при цьому сама [177, с. 109]». Це ще раз підкреслює необхідність більш інтенсивного впровадження освітньо-виховних технологій допомоги особистості у кризових станах (у дитячо-юнацькі роки) задля формування ефективної соціальної самореалізації (соціальної перцепції), більш ефективного функціонування людини в глобалізованому соціумі, конструктивному реагуванні на його мінливість і змінюваність.

Особливу увагу слід звертати на необхідність формування у молоді стійкої ідентичності, більш уважно ставитися до процесу її соціалізації. Адже, як зазначає І. Загарницька, «відчуження і світоглядна розгубленість молоді

вилилися у зростання нігілізму та руйнацію духовних засад її життєдіяльності [55, с. 103]». Враховуючи особливості переструктуризації макроідентичності, констатуємо неподоланність кризи ідентичності, М. Михальченко наголошує, що за таких умов актуальним є визначення специфіки первинної (в родині, школі) і вторинної (у ВНЗ) соціалізації [101, с. 29]. Впевнені, що спрямованість національної освіти на формування ідентичності особистості є протидією виникнення духовних криз, адже на емоційно-когнітивному рівні результативний пошук своєї ідентичності засвідчує сформованість ціннісної свідомості особистості.

Вважаємо, що за таких умов особистісний досвід, який отримує людина у процесі навчання, сприятиме усвідомленню надособистісного смислу життя, його надцінності в єдності духовних інтенцій: віри, надії, любові. Разом з тим не можна сподіватися лише на сім'ю і школу. «Потрібно сповна використовувати духовний потенціал церкви, соціальної служби, широких громадських організацій. ... Психологічна наука і педагогічна практика мають рішуче інтегруватись, як того потребує час, в систему цілісного морально-духовного знання і шукати його реалізації в кожному мікрорайоні міста і села [24, с. 44]».

На нашу думку, соціально-філософська модернізація змісту освіти залежить від нашої здатності розпізнавати негативні явища, виявляти їх об'єктивні та суб'єктивні причини, а вже потім на їх основі розробляти і запроваджувати нові педагогічні технології. Отже, філософія освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених перехідним періодом, передбачає «відповідний рівень розвитку культури мислення, який дозволяє на загальнотеоретичному рівні обґрунтувати самоцінність індивідуального, особистого. А разом з цим – смисложиттєвого, відповідного вимогам часу й запитам власної екзистенції [82, с. 9]».

Як наголошує О. Перехейда, за умов сьогодення «не виникає сумнівів, що подальший суспільний прогрес нерозривно пов'язаний із рівнем духовності кожної особистості. Зі зміною історичних, соціально-економічних і життєвих

передумов змінюється духовна сутність людини. Особливо це важливо тоді, коли трансформація соціуму відбувається в певним чином деформованому вигляді [127, с. 68]». У зв'язку з цим зазначимо, що якщо враховувати, що за рейтингом ООН серед 191 країн світу (щодо «суспільства, заснованого на знаннях» («Knowledge society»)) наша країна посідає 40 місце, можна стверджувати про наявність парадоксальної ситуації. За оцінкою провідних експертів АПН України, «Україна має один з найвищих у світі індексів освіченості, глибинні традиції у галузі інженерної освіти і величезний інтелектуальний потенціал. У той же час у ХХІ століття вона увійшла з низькотехнологічною промисловістю [175, с. 6]».

Така парадоксальна ситуація доводить, що трансформація соціуму відбувається в деформованому вигляді, здебільшого вона спричинена невисоким показником розуміння на рівні суспільної свідомості перспективності шляху до «суспільства знань» (за цим показником Україна посідає 82 місце із 104 країн світу) [175, с. 6]. Вважаємо, що такі статистичні дані є закономірними з точки зору низьких показників освіченості як показника індексу людського розвитку (ІЛР – запропонованого ООН у 1990 р.), який засвідчує наслідки соціально-економічних реформувань.

Освіта, безперечно, є своєрідним дзеркалом суспільного життя, її жалюгідне матеріальне становище підкреслює соціальні наслідки економічних реформувань, криз. Як зазначає В. Ткаченко, станом на 2006 рік державне фінансування в Україні не перевищувало 0,5% ВВП [175, с. 6], питома вага витрат на освіту збільшувалася до 1995 року, незважаючи на спад ВВП. Але з 1996 року частка витрат на освіту в ВВП знизилася майже у 1,5 рази і становила 3,8% ВВП [226, с. 124]. За 10 років держава скоротила витрати на освіту майже на 3,3% (з 3,8% ВВП у 1996 році до 0,5 % ВВП станом на 2006 рік). Отже, як зазначає В. Ткаченко, ми перетнули межу: якщо ресурсне забезпечення менше 0,4% ВВП, то наука відіграє лише соціокультурну функцію.

Вищенаведене є ще одним аргументом того, що освіта переживає кризу. «Криза освіти як відображення духовної ситуації нашого часу – «кризи сенсу» –

загострюється внаслідок складнощів вибору і визначення життєвих цілей та ідеалів в умовах сучасної інформаційної цивілізації [57, с. 8]». Вона зумовлена, тим, що сучасний глобалізований світ змінюється швидше, ніж трансформується зміст освіти. В умовах сьогодення освіта потребує насамперед належного державного фінансування задля повноцінного функціонування і впровадження передових сучасних технологій, а отже трансформації свого змісту. Без цього неможлива інтеграція освіти України у світову освітню систему, яка у своєму розвитку випереджає основні соціально-економічні зміни в суспільстві [134, с. 55].

Підкреслимо, що без належної державної підтримки філософія освітніх змін заміщення деструктивних процесів, обумовлених глобалізаційним поворотом історії і насамперед економічною кризою 2008 – 2009 років, залишиться віртуальною соціальною реальністю (адже стан сучасної соціальності є кризовим), а у віртуальній соціальності, як зазначає С. Пролеєв, «навіть символи в їхньому звичному сенсі, зокрема тому, до якого спонукає культурна традиція, теж зазнають деструкцій [22, с. 26]». Саме тому в умовах глобальної світової економічної кризи для українського суспільства особливо актуальною є проблема визначення чітких, прозорих пріоритетів у царині соціально-ціннісних орієнтирів [126, с. 21].

На думку І. Ткачук, це доводить той факт, що «зберігати і нарощувати духовно-моральний потенціал сучасної молоді дуже важко й навчальним закладам, й державним установам і громадським організаціям, налаштованим на роботу з молоддю [177, с. 109]». Тому визначаючи проблемне поле філософії освіти, необхідно розробляти нові освітні стратегії задля більш ефективного використання освіти як креативного потенціалу (вирішального системоутворювального фактору) формування інформаційного суспільства, адже саме у роки навчання відбувається найбільш потужне зростання особистості як інтелектуально, так і духовно [18, с. 3-4; 177, с. 110].

Ми погоджуємося з думкою В. Ткаченка відносно того, що «пріоритетами державної політики щодо розвитку освіти має бути: особистісна орієнтація

освіти; розвиток системи неперервної освіти, підготовка нових поколінь до життя і праці в умовах глобалізації; створення рівних можливостей для здобуття якісної освіти; формування через освіту здорового способу життя; впровадження інформаційних освітніх технологій, створення індустрії навчальних закладів та ринку освітніх послуг [175, с. 6]». Впевнені, що неможливо реформувати освіту без загальнодержавної підтримки, без належного фінансування впровадження нових прогресивних концепцій і передових освітніх технологій, наукових і навчально-методичних досягнень.

Основними умовами реформування є «подолання девальвації загальнолюдських і гуманістичних цінностей, а також відриву від етнонаціональних джерел; відхід від основ авторитарної педагогіки, підготовка нової генерації педагогічних кадрів (з розвитком у них демократично орієнтованої світоглядної культури); інтеграція освіти і науки, активне залучення до навчального процесу наукового потенціалу освітніх закладів, мотивація студентів до участі в наукових дослідженнях і розробках; реорганізація існуючих закладів з урахуванням вище зазначених пріоритетів, створення закладів освіти «нового покоління», радикальна реконструкція управління сферою освіти [41, с. 156]».

Сьогодні науковці наголошують на необхідності педагогічної інноватики, пошуку і впровадження нових ефективних технологій навчання і виховання, спрямованих на формування активної, адаптованої до змінних умов, творчої особистості [41, с. 263]. Освіта України має здійснити низку інновацій, які повинні «бути фундаментальними, послідовними, системними. В їх основі має лежати єдина філософія освіти, прийнята європейським співтовариством університетів [41, с. 192]». Задля цього необхідна ціннісна, гуманоцентрична переорієнтація освітнього процесу, зміна змісту, основних орієнтирів, напрямів і способів освітньої діяльності в умовах інформаційного суспільства [18, с. 5].

Освіта була, є і повинна бути потужним фактором суспільної свідомості. Водночас ми повинні визнати той факт, що сучасні ВНЗ уражені «вірусом ціннісної розколотості», тому різні викладачі нав'язують студентам різні

ціннісні системи, нехтуючи підручники й методичні рекомендації, які готує МОН України, а також не виконуючи Конституцію України, зокрема статтю про державну мову. Тому система вищої освіти є частково конфліктогенним фактором цивілізаційного визначення молоді [101, с. 29]». Ми підтримуємо думку В. Молодиченка стосовно того, що найголовнішим завданням педагогічних ВНЗ сьогодні є створення інноваційних технологій підготовки вчителів, здатних впроваджувати і використовувати сучасні освітньо-виховні технології [103, с. 54].

Загальною потребою сьогодення є реформування системи національної освіти у напрямку докорінної зміни наявної освітньої моделі підготовки учителів і викладачів до високо функціональної професійної діяльності. Навколо впровадження інноваційного модульно-розвивального навчання існують суперечності, найсуттєвішою з яких є суперечність між намаганням педагогів займатися інноваційно-пошуковою роботою і професійною неготовністю здійснювати її змістовно, організовано, ефективно. Відтак необхідно здійснити наукове проектування оптимальної наступності психолого-педагогічного професійного зростання вчителів, задля їх безпосередньої участі у створенні потужного інноваційного інструментарію використання інноваційних засобів [193].

«Стрімкі зміни, що супроводжують перехід суспільства до стану, який зазначається як інформаційне суспільство, викликають необхідність зміни технологій педагогічної майстерності, подальшого опрацювання освітньо-педагогічних заходів щодо їх втілення тощо [172, с. 71]». Водночас сьогодні серед педагогів існує дуже високий ризик психічних і соматичних (тілесних) реакцій на напружені ситуації на роботі, насамперед це стосується професійних стресів, які у Міжнародній класифікації хвороб (МКХ) визначаються як окремий стан (професійний стрес), пов'язаний із труднощами керування своїм життям. Наслідком довготривалого професійного стресу стає синдром професійного вигорання [155, с. 30]. Ми вже наголошували, що духовну кризу особистості зумовлюють низка чинників, серед яких також мають місце якісні

зміни способів виконання діяльності і соціально-професійна активність особистості.

Враховуючи ознаки синдрому емоційного вигорання (появу відчуття байдужості і виснаження; дегуманізацію особистості і її стосунків з людьми; загальний негативізм самосприйняття), а також закономірність їх загострення відповідно до стадій вигорання, зазначимо, що наслідком подібної професійної деформації особистості може бути екзистенціальна порожнеча (духовна криза). Перелік можна продовжувати, але, повертаючись безпосередньо до теми нашого дослідження, зауважимо, що духовний конфлікт на стадії професійного виснаження «дуже часто розвивається в тих, кого ми називаємо трудоголіками, ідеться про співробітників і керівників, які не просто багато й успішно працюють, а «тікають» від життя на роботу, відгороджуються напруженою професійною діяльністю від своїх життєвих проблем [155, с. 31]. Отже, «втеча» від проблем, від духовної кризи «наздоганяє» кризою професійної деструкції у спосіб професійного вигорання, тобто, ще більш посилює кризу або зумовлює її повторення.

Інноваційні педагогічні технології, активізуючи розумову діяльність особистості, передбачають певний рівень психологічної гнучкості особистості, тобто її здатності до адекватних ситуаційних змін, оскільки вона є критерієм психологічного здоров'я особистості та визначає ефективність її діяльності. О. Полуніна пов'язує психологічну гнучкість з такими поняттями, як психічна рухливість, пластичність, лабільність, дивергентність мислення, креативність [135, с. 133-134]. Неприйняття, протидія впровадженню нових методів педагогічної діяльності з'являються внаслідок обмеження гнучкості особистості. Зрозуміло, що до впровадження інноваційних технологій повинні бути готові усі суб'єкти соціальної взаємодії інноваційного процесу. Виходячи з трьохкомпонентної структури особистості, психологічна гнучкість постає як сукупність емоційної, когнітивної та поведінкової гнучкості.

Емоційна гнучкість працівників освітніх закладів є інтегральною характеристикою особистості, що дозволяє оптимізувати її діяльність. Нові

інноваційні методи як зовнішні стимули дуже часто викликають астеничні емоції. При цьому необхідно враховувати, що емоційна гнучкість має дві підструктури: емоційну стійкість і емоційну експресивність, тобто необхідно, щоб запровадження нової технології діяльності містило конкретні психотехнологічні прийоми розвитку здібностей особистості у контролі її негативних емоцій, оскільки тільки за умови емоційної врівноваженості сприйняття змін особистість здатна до свідомої саморегуляції.

Впевнені, що насамперед це стосується змін мисленнєвих структур особистості, які виникають внаслідок того, що інноваційні технології виходять за звичні рамки оцінок і стереотипів сприйняття усталених форм і методів педагогічної діяльності. Отже, здатність змінювати звичні дії передбачає спроможність особистості відмовлятися від стереотипності мисленнєвих операцій, наявність у неї дивергентного мислення. Але повне прийняття змін, докорінна зміна діяльності пов'язані зі змінами, які відбуваються в мотиваційній структурі особистості, що насамперед проявляється в оцінці запроваджуваних змін (примушують, здатен сприйняти, бажаю і сприймаю) [223, с. 73].

Питання запобігання виникнення духовної кризи у самих педагогів, подолання професійних стресів і професійного вигорання також потребує ґрунтовного дослідження. Адже духовність вчителя, його фізичне і духовне здоров'я не можуть і не повинні ігноруватися, оскільки саме педагоги визначають духовно-психологічний клімат навчальних закладів. Ми впевнені, що психологічні проблеми підготовки вчителя-викладача до високоефективної професійної діяльності інноваційного характеру можна мінімізувати за наявності певних психолого-педагогічних умов; комплексу методичних засобів інноваційного спрямування навчального процесу; циклічної моделі підвищення кваліфікації тих, хто впроваджує інноваційні технології; теоретично обґрунтованої та експериментально перевіреної моделі загальної освітньої інноваційної діяльності; оволодінні техніками самоконтролю і запобігання емоційного вигорання; групових форм психологічної та професійної допомоги

(тренінгів міжособистісного спілкування); створення належного психологічного клімату, який впливає на духовний розвиток як вчителів, так і учнів.

Роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості полягає сьогодні у формуванні духовно-мультікультурних цінностей і орієнтацій людини у їх діалектичній єдності з індивідуальними якостями особистості відповідно до її самоідентифікації і національної ідентичності. Водночас «було б великою помилкою вважати, що людство винайшло засіб лікування душ лише з появою певної професій, і ми – її представники – «вузьке коло революціонерів», носії рятівної місії [161, с. 17]».

Впевнені, що спрямовуючи сучасні освітньо-виховні технології на допомогу особистості у кризових станах, зокрема у стані духовної кризи, ми насамперед повинні приділяти велику увагу змісту та принципам формування системи забезпечення духовного, психологічного, психічного і фізичного здоров'я особистості. Найперше це стосується впровадження комплексних специфічних заходів психологічного і психофізіологічного забезпечення навчальної діяльності, а саме: психологічної діагностики перевтоми; корекції психічного здоров'я під час навчання; психотерапевтичної допомоги, спрямованої на формування підґрунтя професійного довголіття в майбутньому. К. Юнг говорив, що великі життєві проблеми ніколи не вирішуються раз і назавжди. Духовна криза не є виключенням, її сенс і мета полягає не в тому, щоб швидко знайти необхідні чинники її подолання, а в тому, щоб людина замислилася, почала усвідомлену, вдумливу, інтенсивну духовну роботу над нею [228, с. 209].

Отже, в кризовій ситуації освітньо-виховний вплив сприяє формуванню у людини потреби активного пізнання заради самого пізнання, тобто цілеспрямовано формує духовність, розвиток якої є постійним процесом якісних і кількісних змін у досягненні цілісності особистості, її самореалізації. Принципова зміна змісту освіти на діалогову (індивідуалізовану) взаємодію суб'єктів освітнього простору задля подолання духовної кризи як на рівні

окремого індивіда, так суспільства, передбачає впровадження новітніх освітньо-виховних технологій: інтерактивні форми профілактично-терапевтичної допомоги, своєчасне надання екстреної психологічної допомоги задля профілактики патологічних змін, попередження деструктивних виходів з кризи, відновлення й збереження психосоматичного здоров'я особистості.

Ефективність впливу залежить від конкретних форм психолого-педагогічних технологій допомоги особистості у кризових станах, що застосовуються в індивідуальній, сімейній і соціальній психотерапевтичній допомозі, а саме: когнітивної психотерапевтичної роботи; індивідуальної і групової психокорекції; клієнт-центрованого спілкування; групових дискусій, рольових ігор, вправ і тренінгів, спрямованих на розвиток рефлексивних і релаксаційних навичок, емоційного інтелекту, вдумливості, резистентного мислення, асертивності, ейдетичного забування, підвищення адаптаційних можливостей особистості тощо.

Нагальною потребою сьогодення є створення педагогічних умов, сприятливих для саморозвитку, самоствердження, духовної реалізації особистості. Необхідно мінімізувати вплив стресорів (стресових факторів) на особистість, що навчається, звільнити навчальний процес від зайвих ускладнень, забезпечити психічну неперенапругу. Підвищення емоційної гнучкості (емоційної стійкості, емоційної експресивності), саморегуляції стресів, формування стійкості до стресів і адекватного рівня домагань, розвиток рефлексивних навичок, формування емоційно-особистісної децентрації (технік слухання, висловлювання почуттів) впливають на духовний світ особистості, на потребово-ціннісні, вчинково-поведінкові, когнітивно-інтелектуальні, вольові, чуттєво-емоційні компоненти духовності.

Як і усі кризи, духовна криза має свій початок і кінець, який водночас є початком нового більш вдумливого існування, більш інтенсивної духовної роботи, яка дозволяє звільнити нашу динамічну енергію від таких старих форм, якими є наші емоційні обмеження, застарілі цінності, умови існування, що потребують зміни. Звільнившись і осягнувши духовне в собі, людях і світі, ми

по-новому починаємо розуміти власне «Я», ми духовно пробуджуємося, зростаємо, відчуваючи і усвідомлюючи свою духовну єдність зі світом.

Висновки до другого розділу

Освітні зміни заміщення деструктивних процесів, зумовлених глобалізаційним поворотом історії, потребують оптимізації ролі освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості, активізації гуманізації духовної сфери особистості, розширення світогляду дитини, її духовного зростання в процесі набуття особистого духовного досвіду. Виховання сприяє формуванню відчуття цілісності особистості, формуванню навичок опору, переборювання, подолання внутрішньоособистісних конфліктів. Освіта як соціальний інститут формує потенціал духовної культури особистості – інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси особистості.

У ситуації духовної кризи особистість потребує сторонньої допомоги задля свого духовного оновлення. Освіта і виховання сприяють відродженню втрачених і формуванню нових духовних цінностей, ідеалів і принципів життєдіяльності особистості. Духовне оновлення (під час духовної кризи) передбачає стимуляцію саморегуляції поведінки особистості, врівноваження її негативних і позитивних якостей, формування духовної стійкості, яка є запорукою активної особистісної позиції індивіда як суб'єкта життєдіяльності.

Освітньо-виховний вплив на особистість, підтримка і вдосконалення внутрішнього світу дитини зміцнює силу духу, гармонізує форми прояву духовності (духовні стани і почуття). Орієнтуючись на когнітивний і моральний розвиток особистості, виховання її емоційного інтелекту, освіта безпосередньо впливає на розвиток основних компонентів духовності: потребово-ціннісного компоненту (духовні потреби та духовні ціннісні орієнтації), пізнавально-інтелектуального компоненту (спостережливість, допитливість, глибину, самостійність і критичність мислення), вольового компоненту

(цілеспрямованість, наполегливість, самовладання, саморегуляцію), вчинково-діяльнісного компоненту (духовний саморозвиток, духовні вчинки), а також почуттєво-емоційного, гуманістичного і естетичного компонентів.

Освітньо-виховні технології психолого-педагогічної допомоги особистості в ситуації духовної кризи сприяють виходу з кризи і духовному оновленню особистості. Соціально-педагогічні (теоретичні і дослідницькі), а також прикладні (практичні: загального і конкретного типу) технології передбачають застосування сучасних психотехнік профілактики і вирішення кризових станів (технік оптимізації кількості інформаційного впливу на особистість; технік оптимізації емоцій; технік дисенситизації страхів; імплізитивно-терапевтичних технік; моделювання; технік взаєморегуляції емоцій; технік парадоксальної інтенції; технік малювання і казкотерапії; арт-терапевтичних технік; технік зниження рівня шкільної тривожності, тощо), що дозволяє визначити сукупність сучасних освітньо-виховних (психолого-педагогічних) технологій як впорядковану, цілеспрямовану діяльність.

Враховуючи, що духовність конкретного індивіда як суб'єкта і об'єкта духовної культури відображає рівень духовної культури суспільства, необхідно на державному рівні впроваджувати національні програми розвитку і плекання духовності. Сьогодення вимагає впровадження нових антикризових прикладних соціально-педагогічних технологій: групових дискусій, рольових ігор, соціально-педагогічних тренінгів, психодрам, суїцидальних інтервенцій (емоційної підтримки) і психологічних превенцій (профілактики і реабілітації), превентивних технологій допомоги у випадку суїциду (інтегративна психотерапія, аксіопсихотерапія, профілактично-орієнтована патогенетична психотерапія), психолого-педагогічних консиліумів, спеціальних педагогічних нарад, класних і виховних години, які є потужним чинником формування ефективних особистісних змін у ситуації духовної кризи.

Отже, освіта здатна допомогти особистості, яка переживає духовну кризу, подолати її, мінімізувати можливі деструктивні наслідки. Освіта потребує модернізації і технологізації освітянського середовища задля підвищення

ефективності навчально-виховного процесу у напрямку до загальної інтенсифікації духовно-інтелектуального потенціалу суспільства. Запровадження сучасних інноваційних освітньо-виховних технологій психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях з боку соціальних служб є нагальною потребою освітянської галузі. Освітньо-виховний вплив на особистість сприяє вихованню імунітет-здатності до кризових станів, самоактуалізації і самореалізації особистості у процесі її сходження соціокультурними «сходами» в оволодінні людськими формами буття в сучасному інформаційно-глобалізованому просторі.

ВИСНОВКИ

1. Теоретико-методологічний аналіз духовної кризи особистості доводить актуальність і значущість вивчення цього феномену. Стан наукових досліджень у цій сфері характеризується недостатнім рівнем емпіричного та теоретичного визначення чинників подолання духовної кризи. Духовна сфера є найбільш складною для аналізу сферою життєдіяльності людини і суспільства. Духовна криза є точкою біфуркації (духовним станом невизначеності), тимчасовим станом втрати духовної рівноваги, спричиненим порушенням балансу в системі ціннісних орієнтацій людини, і характеризується трансформаційними змінами на рівні потребово-ціннісного компонента духовності. Будь-які як внутрішні, так і зовнішні фактори, що неузгоджені з усталеними мотиваційно-потребовими станами людини, раптово з'являючись, порушують стан духовної рівноваги. Зміни, що відбуваються на рівні функціонування самосвідомості людини, торкаються духовних потреб, духовних цінностей. Криза змушує людину займатися ревізією минулого і сьогодення та супроводжується підвищенням або зниженням критичності мислення. На рівні вольового компонента духовності цілеспрямованість на пошук шляхів виходу з кризового стану, наполеглива духовна праця і напружена саморегуляція зумовлюють зміни вчинково-діяльнісного компонента духовності (духовний саморозвиток або гальмується, або стає більш інтенсивним). Духовна криза постає як напружена духовна діяльність (внаслідок тимчасової втрати духовної рівноваги) у напрямку або відновлення перерваного кризою духовного стану, або активізації змістовно нового, оновленого духовного стану, який визначатиме подальший особистий розвиток.

2. Проаналізовано механізми негативного впливу кризового суспільства на духовність громадян. Розкрито механізми взаємодії

індивідуальних і соціальних детермінант духовної кризи особистості. Доведено, що досвід людини визначає характер усвідомлення, сприйняття змісту кризової події, її тривалість. Непередбачуваність кризових станів, причин, що їх зумовлюють, унеможлиблює своєчасне запобігання деформації форм прояву духовності. Будь-який чинник, що перевершує наявні адаптаційні ресурси людини і провокує ревізію життя, може зумовити кризовий стан. Нездатність людини на стадії первинного зростання духовного напруження адаптуватися (утримати стан духовної рівноваги) внаслідок неефективності звичних способів вирішення проблемних (критичних, кризових) ситуацій зумовлює мобілізацію духовних ресурсів (загострення духовного напруження), що негативно позначається на функціонуванні пізнавально-інтелектуального компоненту духовності. Аналіз кризових явищ на рівні індивідуальної свідомості, а саме феноменів відчуження (відчуження на тілесному рівні; душевної дисгармонії; поглиблення бездуховності), засвідчує необхідність подолання суперечностей між прогресом суспільства і прогресом особистості в умовах глобалізації й інформаційної революції. Духовна криза, зниження духовно-творчої мотивації провокує подальше збільшення егоцентризму, раціоналізму, завищення рівня домагань у процесі особистої самореалізації, яка як прояв власного духу є своєрідною енергетичною трансформацією людини.

3. Визначено роль освіти і виховання у подоланні духовної кризи особистості. Встановлено, що у разі переживання особистістю духовної кризи виховання сприяє формуванню цілісності духовності (формує відчуття цілісності, духовної стійкості), а освіта формує потенціал духовної культури людини (її інтелектуальні, моральні, естетичні інтереси), робить її духовно пружною. Освітньо-виховний вплив на особистість мінімізує можливі деструктивні наслідки і запобігає радикальним виходам з кризової ситуації. Духовна криза потребує від людини здатності бути

готовою зробити найголовніший вибір – вибір майбутнього (особистісний або екзистенціальний) – в ситуації, коли суб'єкт вибору не має критеріїв порівняння альтернатив, не має самих альтернатив. Отже, повернення людині, яка переживає духовну кризу, онтологічної впевненості в собі потребує своєчасної сторонньої допомоги, адже духовне оновлення передбачає стимуляцію саморегуляції поведінки людини під час кризи, що особливо стосується дітей, підлітків і юнацтва.

4. Визначено і обґрунтовано основні напрямки філософії освітніх змін заміщення деструктивних процесів, зумовлених глобалізаційним поворотом історії. Доведено, що запровадження сучасних інноваційних освітньо-виховних технологій надання психолого-педагогічної допомоги учням і студентам у кризових ситуаціях є нагальною потребою освітянської галузі. Об'єктивні умови «кризового» сьогодення не сприяють самореалізації особистості у сучасному глобалізованому просторі. Сучасні діти, молодь потенційно здатні до адаптації у кризовому суспільстві, бо народжуються, зростають, живуть у час соціально-економічних і політичних трансформацій, соціалізуються під гаслом ноувізму (істотного бажання жити сьогоденням, характерного для людей, які живуть у перехідні, кризові, трансформаційні періоди), але потребують у кризових ситуаціях сторонньої допомоги у пошуку оновлених сенсів життя. Кожне нове покоління стає більш здатним до активної життєвої стратегії, адже ще у дитинстві фактично отримує імунітет-здатність до соціальних, економічних, політичних змін. Оновлення у сфері духу тісно пов'язане з трансформаціями у соціально-економічній і соціально-політичній сферах.

Філософія подолання духовної кризи особистості засобами освіти і виховання в період глобалізації та інформаційної революції повинна бути предметом конструктивного ціннісного дискурсу в освітньому середовищі задля ініціювання освітніх змін заміщення деструктивних процесів, зумовлених глобалізаційним поворотом історії, розробки нової наукової

методології, здатної розкрити об'єктивну картину духовної занедбаності сучасної людини в мультикультурному, глобалізаційно-інформаційному просторі, який, продовжуючи свій трансформаційний рух, глобалізує бездуховність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопов М. А. Духовный мир советского человека / Михаил Арутюнович Акопов. – К. : Наукова думка, 1985. – 126 с.
2. Акулов И. Б. Поль Гольбах – критик религиозных догматов / Игорь Борисович Акулов, Ода Порфирьевна Малюк. – М. : Мысль, 1975. – 119 с. (Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма. Из истории свободомыслия и атеизма).
3. Андрущенко В. Характер особистості: гармонія національних і загальнолюдських цінностей, шляхи формування (Стаття перша) / Віктор Андрущенко, Юрій Руденко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 13-19.
4. Андрущенко В. П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю: [2-ге вид., допов.] / Віктор Петрович Андрущенко. – К. : Знання України, 2008. – 819 с., [80] с. іл.
5. Андрущенко В. Особистість учителя як предмет філософсько-педагогічної рефлексії / Віктор Андрущенко // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 5-12.
6. Андрущенко В. Сучасна соціальна філософія : курс лекцій / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – [2-е вид.]. – К. : Вид. Генеза, 1996. – 368 с.
7. Араб-Оглы Э. А. Обозримое будущее: Социальные последствия НТР: год 2000 / Эдвард Артурович Араб-Оглы. – М. : Мысль, 1986. – 205 с. – (Человечество на рубеже XXI века).
8. Аристотель. Політика / Аристотель; [пер. з давньогрец. та передм. О. Кислюка]. – [видання третє]. – К.: Основи, 2005. – 239 с.
9. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Принципы и техники / Роберто Ассаджиоли / [пер. с англ. Е. Перовой]. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 416 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).

10. Бердяев Н. А. Философия свободы. Смысл творчества / Николай Александрович Бердяев. – М. : Правда, – 1989. – 607 с. – (Приложение к журналу «Вопросы философии»).

11. Бердяев Н. А. Самопознание: Опыт философской автобиографии / Николай Александрович Бердяев / [сост., предисл., подгот. текст., коммент. и указ. имен А. В. Вадимов]. – М. : Книга, 1991. – 445 с., [1] с.

12. Бех І. Духовна безпечність – напруженість у вихованні та розвитку особистості / Іван Бех // Рідна школа. – 2007. – № 5. – С. 29-32.

13. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. – М. : Художественная литература, 1973. – (Библиотека всемирной литературы). – Том 1. Поэзия и проза Древнего Востока [переводы]. / Общ. ред. и вступ. стат. И. Брагинского. – 1973. – 736 с.

14. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. – М. : Художественная литература, 1974. – (Библиотека всемирной литературы). – Том 2. Махабхарата. Рамаяна [перевод с санскрита С. Липкина, В. Потаповой] / Вст. статья П. Гринцера. – 1974. – 607 с.

15. Библиотека всемирной литературы. Серия первая. – М. : Художественная литература, 1970 – (Библиотека всемирной литературы). – Том 5. Античная драма [пер. с древнегреч. и латинск. С. Апта, С. Шервинского, Н. Познякова, И. Анненского, А. Пиотровского, С. Радлова, А. Артюшкова, С. Ошерова] / Вступ. стат., сост., прим. С. Апта. – 1970. – 768 с.

16. Блэкберн С. Платон: «Республика» / Саймон Блэкберн; [пер. с англ. Л. Мазитовой]. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА; Владимир: ВКТ, 2009. – 246, [10] с. – (10 книг, изменивших мир).

17. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктивності до вершин духовності : монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с. – (Серія «Монограф»).

18. Братаніч Б. В. Методологія та підходи до визначення проблемного поля філософії освіти / Б. В. Братаніч // Практична філософія. – 2007. – № 4 (№26). – С. 3-7.

19. Бэкон Ф. Сочинения. В 2-х томах / Френсис Бэкон. – М. : Мысль, 1971. – Т. 1. [перевод Н. А. Федорова, Я. М. Боровского ; Сост., общ. ред. и вступит. статья А. Л. Субботина]. – 1971. – 590 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

20. Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. [2-е, испр. и доп. изд.] / Френсис Бэкон. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. [перевод З. Е. Александровой, А. Н. Гутермана, С. Красильщикова, Е. С. Лагутина, Н. А. Федорова ; Сост., общ. ред. и вступит. статья А. Л. Субботина]. – 1978. – 575 с. (АН СССР. Ин-т философии. Филос. наследие).

21. Вайзер Г. А. Смысл жизни и «двойной кризис» в жизни человека / Г. А. Вайзер // Психологический журнал. – 1998. – № 5. – Том 19. – С. 3-14.

22. Велика криза та її наслідки. Круглий стіл часопису «Філософська думка» / Мирослав Попович [вступне слово], Євген Головаха, Юрій Бауман, Євген Бистрицький [та ін.] // Філософська думка. – 2009. – № 2. – С. 5-32.

23. Верещак Є. П. Потенціал духовного і душі: разом чи окремо : психолого-аналітичний огляд / Є. П. Верещак // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 65-68.

24. Верещак Є. Духовні цінності: спадщина і надбання родоводу / Євген Верещак // Початкова школа. – 2008. – № 2. – С. 41-44.

25. Вивекананда С. Четыре йоги / Свами Вивекананда; [пер. с англ.]; сост. О. В. Мезенцева; под ред. и предисл. В. С. Костюченко. – М. : Прогресс; Прогресс-Академия, 1993. – 528 с.

26. Видоевич З. Глобализация, хаотизация и конфликты в современном мире / Зоран Видоевич // СОЦИС. – 2005. – № 4. – С. 25-32.

27. Виходцева О. Психологічно-педагогічна допомога підліткам із адиктивною поведінкою / Ольга Виходцева, Тетяна Виходцева // Психолог. – 2007. – № 37 (277), жовтень. – С. 25-27.

28. Волков Е. Н. Эволюция к свободе, драма ответственности и ловушка культов: основания психологической безопасности, зависимости и

автономии личности / Е. Н. Волков // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 4. – С. 9-11.

29. Вострокнутов Н. В. Зона риска / Н. В. Вострокнутов // Природа и человек (Свет). – 2002. – № 2. – С. 18-21.

30. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В 2-х томах. / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1976. – (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие). – Т. 1. [отв. ред. А. В. Гулыга ; пер. с нем. М. И. Левиной]. – 1976. – 532 с.

31. Гегель Г. В. Ф. Философия религии. В двух томах / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1997. – (АН СССР. Ин-т философии. Философское наследие). – Т. 2. [общ. ред. А. В. Гулыги ; пер. с нем. П. П. Гайденоко и др.]. – 1997. – 573 с.

32. Гельвецій К. А. Про людину, її розумові здібності та її виховання / Клод Адриан Гельвецій; [перекл. з французької Валер'яна Підмогильного]. – К. : Основи, 1994. – 416 с.

33. Гольбах Поль. Галерея святих (или Исследование образа мыслей, поведения, правил и заслуг тех лиц, которых христианство предлагает в качестве образцов) / Поль Гольбах; [пер. с фр. А. Б. Рановича; примечания Ф. И. Гаркавенко]. – К. : Политиздат Украины, 1987. – 335 с.

34. Гончаренко Семен. Український педагогічний словник / Семен Устимович Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

35. Горак Г. Громадянське суспільство як інтегратор особистісних начал / Ганна Іванівна Горак, Георгій Семенович Фінін // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 62-73.

36. Гордієнко М. С. Православні святі: хто вони? / Миколай Семенович Гордієнко; [переклад на українську мову, з доповненнями]. – К. : Політвидав України, 1983. – 292 с.

37. Государев Н. А. Треугольный человек / Н. А. Государев. – М. : Молодая гвардия, 1991. – 270, [2] с., ил. – (Эврика).

38. Гримак Л. П. Резервы человеческой психики: Введение в психологию активности / Леонид Павлович Гримак. – М. : Политиздат, 1987. – 286 с.

39. Гроф С. Духовный кризис. Статьи и исследования / Станислав Гроф; [пер. с англ. Д. М. Прошуниной]. – М. : МТМ, 1995. – 256 с.
40. Гроф С. Путешествие в поисках себя / Станислав Гроф; [пер. с англ. Н. И. Папуш и М. П. Папуша]. – [второе изд.] – М. : Институт трансперсональной психологии, Издательство Института Психотерапии, 2001. – 336 с., ил. – (Серия «Тексты трансперсональной психологии»).
41. Губерський Л. Філософія як теорія та методологія розвитку освіти / Леонід Васильович Губерський, Віктор Петрович Андрущенко. – К. : «МП Леся», 2008. – 516 с.
42. Гулыга А. В. Немецкая классическая философия / Арсений Владимирович Гулыга. – М. : Мысль, 1986. – 334 с., ил.
43. Гуманістична психологія: Антологія: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів: [у 3-х т.]. / [упорядники й наукові редактори Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна)]. – К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. – Том 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – 2001. – 252 с.
44. Гуманістична психологія: Антологія: [в 3-х т.]. : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Наук. т-во ім. Шевченка у США, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України; за ред. Р. Трача, Г. Балла. – К.: Унів.вид-во ПУЛЬСАРИ, 2001. – Т. 2: Психологія і духовність: (Світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 2005. – 279 с.
45. Гумбольдт В. Язык и философия культуры / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. с немец. М. И. Левиной, О. А. Гулыги, А. В. Михайлова, С. А. Старостина, М. А. Журиной ; сост. и общ. ред. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили]. – М. : Прогресс, 1985. – 456 с.
46. Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука / Эдмунд Гуссерль. – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2000. – 752 с. – (Классическая философская мысль).

47. Дамаскин Иоанн. Точное изложение православной веры / Св. Иоанн Дамаскин. – М. : Лодья, 2002. – 464 с.
48. Дзюбко Л. Періодизація морального розвитку дитини / Л. Дзюбко // Психолог. – 2004. – № 35 (131), вересень. – С. 7-11.
49. Доля В. Е. Иллюзия духовности. О превратном характере религиозного мировоззрения / Валентин Егорович Доля. – Львов : Вища школа, 1985. – 199 с.
50. Дорожевец А. Когнітивні механізми адаптації до кризових подій / А. Дорожевец // Психолог. – 2004. – № 17 (113), травень. – С. 20-29.
51. Дроздов О. Ю. Фактори виникнення та розвитку агресивної поведінки / О. Ю. Дроздов, М. А. Скок // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 58-71.
52. Дьюї Д. Моральні принципи в освіті / Джон Дьюї ; [пер. з англ. Мирослава Олійник]. – Львів : Літопис, 2001. – 32 с.
53. Дьяур Г. Духовні цінності як характерні індикатори особистості / Галина Дьяур // Рідна школа. – 2006. – № 10. – С. 24-26.
54. Заброцький М. Психологу про суїцид / Михайло Заброцький, Любов Скаковська, Лідія Лавренчук // Психолог. – 2007. – № 20 (260), травень. – С. 25-31.
55. Загарницька І. Духовний світ особистості як уособлення «людського» в людині / Ірина Загарницька // Вища освіта України. – 2008. – № 4. – С. 98-104.
56. Заїка В. Подолання кризових станів в умовах ініціювання особистісних трансформацій / В. Заїка // Соціальна психологія. – 2009. – № 3. – С. 101-110.
57. Зуев В. Криза освіти : український контекст / Віталій Зуев, Валентина Зуєва // Вища освіта України. – 2010. – № 2. – С. 7-13.
58. Зуев В. Н. Перипетии духа в антигуманном обществе / Владимир Николаевич Зуев, Виталий Николаевич Зуев // Материалы докладов и выступлений на научно-теоретической конференции [«Человек: дух, душа,

тело» (13-14 ноября 1996 г.)). – Киев – Сумы : Сумский гос. ун-т., – 1996. – С. 7-10.

59. Зуев В. Н. Гуманизация обществознания (социально-философский анализ) / Владимир Николаевич Зуев. – К: Лыбидь, 1992. – 201 с.

60. Ідеологія руського православ'я: Критичний аналіз / [Б. О. Лобовик, М. С. Гордієнко, М. П. Красников та ін.]; відп. ред. Б. О. Лобовик. – К. : Політвидав України, 1986. – 197 с.

61. Избранные произведения мыслителей стран Ближнего и Среднего Востока IX – XIV вв. / [Сост. С. Н. Григорян и А. В. Сагадеев ; Под ред., вст. ст. С. Н. Григорян]. – М. : Соцэкгиз, 1961. – 632 с. – (Академия наук СССР. Ин-т философии).

62. Ильичева И. М. Психология духовности : Учебное пособие / И. М. Ильичева. – М. : Изд-во Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2003. – 144 с. – (Серия «Библиотека психолога»).

63. Имянитов Н. С. Объективные смыслы жизни и существования / Н. С. Имянитов // Вопросы философии. – 2006. – № 7. – С. 84-93.

64. Калошин В. Ф. Жертва або хазяїн ? (або як змінити долю) / В. Ф. Калошин // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 1. – С. 61-67.

65. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / Альберт Камю; [пер. с фр. И Я. Волевич, Ю. М. Денисов, А. М. Руткевич, Ю. Н. Стефанов]. – М. : Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).

66. Кант И. Сочинения в шести томах / И. Кант; [под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзмана]. – М. : Мысль, 1965. – (Философское наследие). – Т. 4. Ч. 1. – 1965. – 544 с., [1 л. портр.].

67. Кіричевська Є. В. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: стратегії подолання / Є. В. Кіричевська // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – № 8. – С. 4-9.

68. Кобелянская Л. С. Смысл жизни: две точки зрения / Лариса Станиславовна Кобелянская. – К. : Политиздат Украины, 1989. – 112 с.
69. Козловець М. А. Глобалізація як чинник деструкції ідентичності / М. А. Козловець // Практична філософія. – 2008. – № 3 (№29). – С. 210-218.
70. Колісник О. Психологічний шлях особистості та метод її духовного саморозвитку / Олексій Колісник // Соціальна психологія. – 2007. – № 3 (23). – С. 78-93.
71. Колісник О. Психологічний шлях особистості та метод її духовного саморозвитку / Олексій Колісник // Соціальна психологія. – 2007. – № 4 (24). – С. 55-67.
72. Колісник О. П. Саморозвиток духовності особистості / О. П. Колісник // Практична психологія та соціальна робота. – 2006– № 2. – С. 12-18.
73. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : В 2-х т. / Ян Амос Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – (Пед. б-ка). – Т. 1. / [сост.: Э. Д. Днепров, И. Кирашек, М. Н. Кузьмин, Д. Чапкова]. – 1982. – 656 с.
74. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения : В 2-х т. / Ян Амос Коменский. – М. : Педагогика, 1982. – (Пед. б-ка). – Т. 2. / [сост. : Э. Д. Днепров, И. Кирашек, М. Н. Кузьмин, Д. Чапкова]. – 1982. – 576 с.
75. Кондратенко Л. О. Ранняя диагностика жестокого ставлення до дитини з боку рідних / Л. О. Кондратенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 10. – С. 40-41.
76. Корецька А. Освіта і її духовна зорієнтованість в українському суспільстві / Антоніна Корецька // Вища освіта України. – 2007. – № 1. – С. 36-41.
77. Коробейников А. А. Взаимосвязь образования и здоровья как абсолютных ценностей / А. А. Коробейников // Философские науки. – 2009. – № 11. – С. 99-109.
78. Корольчук М. С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]

/ Микола Степанович Корольчук, Валентина Миколаївна Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 580 с.

79. Косідовський Зенон. Оповіді евангелістів / Зенон Косідовський; [пер. з пол., післямова і приміт. І. С. Свенціцької]. – [2-е укр. вид.]. – К. : Політвидав України, 1985. – 262 с.

80. Кострюков С. Загальнолюдські та національні культурні цінності: проблема єдності / Сергій Кострюков // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 75-83.

81. Красновський В. М. Сучасні моделі освіти і глобалізація освітнього простору / В. М. Красновський // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 4. – С. 62-66.

82. Кремень В. Філософія людиноцентризму у світлі національної ідеї / Василь Кремень // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 5-12.

83. Кремень В. Поняття «дух», «душа», «духовність» : Співвідношення духовного і тілесного / Василь Кремень // Зарубіжна література. – 2008. – 14/15, (558-559) квітень. – С. 1-3.

84. Кремень В. Політична стратегія України. Порівняльні перспективи / Василь Кремень // Віче. – 1994. – № 11. – С. 17-30.

85. Кремень В. Україна: проблеми самоорганізації: [в 2 т.] / В. Г. Кремень, Д. В. Табачник, В. М. Ткаченко. – К. : Промінь, 2003. – Т. 2. : Десятиріччя суспільної трансформації. – 2003. – 464 с.

86. Кримський С. Б. Під сигнатурою Софії / Сергій Борисович Кримський. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с. – (Бібліотека Шевченківського комітету).

87. Крымский С. Б. Контуры духовности: новые контексты идентификации / С. Б. Крымский // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 21–28.

88. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор; [пер. с дат. Н. В. Исаевой, С. А. Исаева]. – М. : Республика, 1993. – 383 с. – (Б-ка этич. мысли).

89. Лановенко Ю. Життєва і професійна криза: проблема переживання / Юлія Лановенко // Соціальна психологія. – 2007. – № 6. – С. 78-85.
90. Лапин Н. И. Кризис отчужденного бытия и проблема социокультурной реформации / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 1992. – № 12. – С. 29-41.
91. Лемещук В. Р. Динаміка соціальних страхів сучасних підлітків / В. Р. Лемещук // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 71-77.
92. Литвиненко І. С. Розмова з дитиною про смерть (Криза втрати) / І. С. Литвиненко // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 9 (126). – С. 1-8.
93. Ліщинська О. Нефармакологічна психологічна залежність / Олена Ліщинська // Психолог. – 2007. – № 17 (257), травень. – С. 31-32.
94. Логвин М. М. Духовна безпека населення – як складова його фізичного і психічного здоров'я / М. М. Логвин // Безпека життєдіяльності. – 2006. – № 4. – С. 21-26.
95. Лосев А. Владимир Соловьев и его время / Алексей Федорович Лосев. [послесл. А. Тахо-Годи]. – М. : Прогресс, 1990. – 720 с.; ил.
96. Лосский Н. О. История русской философии / Николай Онуприевич Лосский. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с. – (Б-ка философа).
97. Лука (Войно-Ясенецкий). Дух, душа и тело. / Наука и религия. Дух, душа и тело / (Войно-Ясенецкий) Лука. – Ростов-на Дону: «Троицкое слово», 2001. – 316 с.
98. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Абрахам Маслоу; [пер. с англ. Т. Гутман, Н. Мухина]. – СПб. : Питер, 2003. – 352 с. – (Серия «Мастера психологии»).
99. Маркузе Г. Одномерный человек / Герберт Маркузе ; [пер. с англ. А. Юдина, при участии Ю. Данько, под ред. А. Жаровского]. – М. : «REFL-book», 1994. – 368 с. – (Собрание Латинского Клуба).

100. Меннингер К. Война с самим собой / Карл Меннингер; [перевод Ю. Бондарева]. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 480 с. – (Серия «Психология. XX век»).
101. Михальченко М. Вища освіта України як фактор цивілізаційного визначення молоді в контексті політичних реалій / Микола Михальченко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 27-32.
102. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія, 1819-1920: філософський спадок / Наталія Григорівна Мозгова. – К. : Книга, 2004. – 320 с. – Бібліогр.: С.305 – 317.
103. Молодиченко В. Дискурсивний характер цінностей та їх формування засобами освіти / Валентин Молодиченко // Вища освіта України. – 2009. – № 4. – С. 51-55.
104. Мор Т. Утопія. Місто Сонця / Томас Мор, Томмазо Кампанелла ; [перекл. з лат. Йосип Кобів, Юрій Цимбалюк ; вступ. слово Й. Кобова, Ю. Цимбалюка; передм. Й. Кобова]. – К. : Дніпро, 1988. – 207 с. – (Вершина світового письменства, том 63).
105. Москалець В. П. Релігійна віра як антисуїцидальний чинник / В. П. Москалець, А. В. Олійник // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 71-77.
106. Навозняк Л. Л. Соціологічні віхи процесу формування духовності в школах України : [від часів Київської Русі до початку XXI століття] / Л. Л. Навозняк // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – № 2. – С. 88-94.
107. Навчіться ... забувати! / Ігор Юрійович Матюгін // Психолог. – 2007. – № 37 (277), жовтень. – С. 15-17.
108. Наталушко І. Ю. Самотність та усамітнення через призму творчості / І. Ю. Наталушко // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 3. – С. 13-17.
109. Нечволод Л. І. Сучасний словник іншомовних слів / [уклад. Нечволод Любов Іванівна]. – Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2008. – 768 с.

110. Ницше Ф. Так говорил Заратустра : Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Ю. М. Антоновского]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – 302 с.
111. Ницше Ф. Утренняя заря / Фридрих Ницше; [пер. с нем. И. И. С.]. – СПб. : Издательский Дом «Азбука-классика», 2008. – 384 с.
112. Овідій Публій Назон. Метаморфози / Публій Овідій Назон; [пер. з латин., передм. та прим. А. Содомори]. – К.: Дніпро, 1985. – 301 с.
113. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды / Гордон Олпорт; [пер. с англ. Л. А. Трубицыной, Д. А. Леонтьева]. – М.: Смысл, 2002. – 462 с.
114. Оржеховська В. М. Духовність і здоров'я : Навчально-методичний посібник / Валентина Михайлівна Оржеховська. – К. : ПП Медиана, 2004. – 168 с.
115. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV – XXI століття) / Тетяна Володимирівна Орлова. – К.: Вікар, 2007. – 552 с. – (Науково-популярне видання).
116. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Хосе Ортега-і-Гасет; [перекл. з іспанської В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
117. Осадько Л. Страх себе. Специфіка психологічної допомоги / Л. Осадько // Психолог. – 2004. – № 17 (113), травень. – С. 13-19.
118. Осипов О. О. Відверта розмова з віруючими і невіруючими / Олександр Олександрович Осипов; [переклад з російської]. – К. : Політвидав України, 1984. – 266 с.
119. Осипов А. А. Катихизис без прикрас: Беседы бывшего богослова с верующими и неверующими о книге, излагающей основы православной веры / Александр Александрович Осипов. – [2-е изд.]. – М. : Политиздат, 1981. – 271 с., ил. – (Б-ка атеист. лит.).
120. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях / Анна Анатольевна Осипова. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2005. – 315, [1] с. – (Справочник).

121. Основи етнодержавознавства: [підручник для студентів гуманіт. спец. вищ. навч. закл.] / Римаренко Ю. І., Картунов О. В., Мироненко О.М.; за ред. Юрія Івановича Римаренко. – К. : Либідь, 1997. – 656 с.

122. Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин. – М. : Русский Национальный Фонд, 2000. – 381 с. – (Серия «Россия и мир: итоги XX века», альманах № 1 / 2000).

123. Пахомов Ю. Криза перехідного періоду. Надовго? Погляди на системні трансформації в Україні / Юрій Пахомов // Віче. – 1993. – № 1. – С. 22-31.

124. Педагогическая антропология : [учеб. пособ. / авт. – сост. Б. М. Бим-Бад]. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 576 с.

125. Педагогічні технології : [навч. посіб.] / Падалка О. С., Нісімчук А. С., Смолюк І. О., Шпак О. Т. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – 252 с.

126. Пелех Ю. Цінності і смисл як інтерпретація педагогічного суцього / Юрій Пелех // Вища освіта України. – 2009. – № 3. – С. 21-30.

127. Перехейда О. Духовна культура педагога: проблема формування / Олександр Перехейда // Вища освіта України. – 2008. – № 3. – С. 68-73.

128. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические сочинения : В 2-х т. / Иоганн Генрих Песталоцци. – М. : Педагогика, 1981. – (Пед. б-ка). – Т. 2. Нравственное воспитание. Лебединая песня. / Под ред. В. А. Ротенберг, В. М. Кларина. – 1981. – 416 с.

129. Пилипенко Н. М. Соціально-психологічний тренінг формування особистісних змін в умовах моделювання екзистенційної кризи / Н. М. Пилипенко // Практична психологія та соціальна робота. – 2004. – № 1. – С. 68-70.

130. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения / Николай Иванович Пирогов ; [Сост. А. Н. Алексюк, Г. Г. Савенок]. – М. : Педагогика, 1985. – 496 с. – (Педагогическая б-ка).

131. Платон. Діалоги / Платон; [пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю. Мушак]. – Харків : Фоліо, 2008. – 349 с. – (Б-ка світ. літ.).

132. Платон. Держава / Платон; [пер. з давньогрец. Д. Коваль]. – К. : Основи, 2005. – 355 с.

133. Плеханов Г. В. Про атеїзм і релігію в історії суспільства і культури [Вибрані твори і уривки з праць] / Г. В. Плеханов; [пер. на укр. мову Політвидав України ; заг. ред. М. Т. Іовчука / упоряд., авт. прим. і покаж. Г. С. Ляліна, Ю. Б. Пищук]. – К. : Політвидав України, 1981. – 327 с.

134. Подольська Є. Освіта в контексті глобалізації: напрямки та механізми реалізації реформ в Україні / Єлизавета Подольська // Вища школа. – 2007. – № 1. – С. 48-55.

135. Полуніна О. В. До проблеми психологічного забезпечення інноваційного навчання у вищому закладі освіти / О. В. Полуніна // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 2-3. – С. 133-134.

136. Прийменко В. Психолого-педагогічна допомога дитині у переживанні гострої психологічної травми / Вікторія Прийменко // Психолог. – 2007. – № 38 (278), жовтень. – С. 5-8.

137. Приходько В. Педагогічна технологія формування навчальної діяльності студентів як засіб забезпечення якості вищої освіти / Володимир Приходько, Сергій Шевченко, Олександр Ясєв // Вища школа. – 2009. – № 6. – С. 39-47.

138. Проблема человека в западной философии : переводы / [сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова]. – М. : Прогресс, 1988 – 552 с.

139. Психология личности в трудах зарубежных психологов / [сост. и общая редакция А. А. Реана]. – СПб: Питер, 2000. – 320 с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).

140. Психологія суїциду: Посібник / [В. П. Москалець, Л. Е. Орбан-Лембрик, М. В. Миколайський та ін.]; за ред. Віктора Петровича Москальця. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с. – (Альма-матер).

141. Психотерапия : учебник / под ред. Б. Д. Карвасарского. – [2-е изд.]. – СПб: Питер, 2002. – 672 с. – (Серия «Национальная медицинская библиотека»).
142. Пузиревич К. Загроза суїциду в дитячому середовищі. Аналітичні роздуми та психолого-педагогічні поради / Катерина Пузиревич // Психолог. – 2009. – № 31-32 (367-368), серпень. – С. 17-23.
143. Пузиревич К. Програма психопрофілактичної і психотерапевтичної допомоги підліткам у депресивному стані / Катерина Пузиревич // Психолог. – 2009. – № 31-32 (367 – 368), серпень. – С. 24-38.
144. Пурло Е. Ю. Опыт применения интегративной психотерапии как способ превенции суицида / Е. Ю. Пурло // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 5. – С. 31-42.
145. Ранович А. Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства / Абрам Борисович Ранович. – М. : Политиздат, 1990. – 479 с. – (Б-ка атеист. лит.).
146. Рибалка В. В. Загальні рекомендації для профілактики суїцидальної поведінки / Валентин Рибалка // Психолог. – 2009. – №13 (349), квітень. – С. 38-40.
147. Рибалка В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій учнівської молоді / В. В. Рибалка // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 10. – С. 42-52.
148. Рибалка В. В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівської молоді / В. В. Рибалка // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 11. – С. 28-42.
149. Роджерс К. Р. Становление личности. Взгляд на психотерапию / Карл Р. Роджерс; [пер. с англ. М. Злотник]. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. – 416 с. – (Серия «Психологическая коллекция»).
150. Розов В. І. Методи оцінки та самооцінки стресових станів / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 5. – С. 41-52.

151. Розов В. Психологічне забезпечення діяльності в екстремальних ситуаціях / Віталій Розов // Соціальна психологія. – 2007. – № 4. – С. 174-187.
152. Розов В. І. Психотехнології адаптивної саморегуляції стресу / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8. – С. 24-28.
153. Розов В. І. Психотехнології адаптивної саморегуляції стресу / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 10. – С. 14-19.
154. Розов В. І. Психотехнології адаптивної саморегуляції стресу / В. І. Розов // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 11. – С. 17-22.
155. Сапа І. Полум'я професії / І. Сапа // Психолог. – 2004. – № 20 (116), травень. – С. 30-31.
156. Семененко М. На часі – політика моральності / Михайло Семененко // Віче. – 1999. – № 3 (84). – С. 95-103.
157. Сенека, Луцій Анней. Моральні листи до Луцілія / Луцій Анней Сенека; [пер. з латин. А. Содомори]. – [видання третє]. – К.: Основи, 2005. – 603 с.
158. Сковорода, Григорій. Твори: [у 2 т.]. / Григорій Савич Сковорода; [пер. із староукраїнської мови та примітки Марії Кашуби, Валерія Шевчука]. – К. : АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). – Т. 1 : Поезії. Байки. Трактати. Діалоги. / Передм. О. Мишанича. – 1994. – 528 с. : портр. – (Бібліогр.: с.36-46.).
159. Сковорода, Григорій. Твори: [у 2 т.]. / Григорій Савич Сковорода; [пер. із староукраїнської мови та примітки Марії Кашуби, Валерія Шевчука]. – К. : АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. б-ка давнього укр. письменства). – Т. 2 : Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. – 1994. – 480 с.
160. Словарь практического психолога / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск : Харвест, М.: ООО «Издательство АСТ», 2001. – 800 с.

161. Смольнікова С. Гра та психічне здоров'я. Культурологічний аналіз клієнтоцентрованої ігрової терапії / С. Смольнікова // Психолог. – 2004. – № 12 (108), березень. – С. 17-20.
162. Соціальна філософія: Короткий Енциклопедичний Словник / [загальна ред. і укладання: В. П. Андрущенко, М. І. Горлач]. – Київ – Харків: ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
163. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навчальний словник-довідник / [уклад. В. М. Піча, Ю. В. Піча, Н. М. Хома та ін.; заг. ред. В. М. Піча]. – К. : Каравелла, Львів : Новий світ-2000, 2002. – 480 с. – (Довідкове видання).
164. Спіноза Бенедикт. Теологічно-політичний трактат / Бенедикт Спіноза; [пер. з лат. В. Литвинов; Вст. слово В. Литвинова]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 237 с.
165. Степаненко І. Духовність і життєва компетентність / Ірина Степаненко // Філософська думка. – 2005. – № 6. – С. 40-55.
166. Сумерки богів / Ф. Ницше, З. Фрейд, Э. Фромм, А. Камю, Ж. П. Сартр; [сост. и общ. ред. А. А. Яковлева : Перевод.]. – М. : Политиздат, 1989. – 398 с.– (Б-ка атеист. лит.).
167. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський; [текст і примітки підготував О. Г. Дзевєрін]. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 1. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. – 1976. – 654 с.
168. Сухомлинський В. О. Вибрані твори. В 5-ти т. / Василь Олександрович Сухомлинський; [текст і примітки підготував В. З. Смаль]. – К. : «Радянська школа», 1976. – Т. 2. Формування комуністичних переконань молодого покоління. Як виховати справжню людину. Сто порад учителям. – 1976. – 670 с.

169. Табачковский В. Г. Человеческое мироотношение : данность или проблема? / Виталий Георгиевич Табачковский. – К. : Наукова думка, 1993. – 176 с.
170. Терещенко Ю. Віра: духовно-життєдіяльна сила людини / Юрій Терещенко // Світ виховання. – 2007. – № 6 (25). – С. 9-11.
171. Терещенко Ю. І. Уявні цінності релігійної моралі / Юрій Іванович Терещенко. – К. : Політвидав України, 1985. – 156 с.
172. Тимошенко О. Особистісна спрямованість освіти як відповідь на виклики глобалізації / Олена Тимошенко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 67-72.
173. Титаренко Тетяна. Життєві кризи : технології консультування. [Перша частина] / Т. Титаренко. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Серія Психол. інструментарій).
174. Титаренко Тетяна. Життєві кризи : технології консультування. [Друга частина] / Т.Титаренко. – К. : Главник, 2007. – 176 с. – (Серія Психол. інструментарій).
175. Ткаченко В. Освітня політика в контексті глобалізаційних процесів / Василь Ткаченко // Освіта. – 2006. – № 36/37, 20 – 27 вересня. – С. 6-7.
176. Ткаченко Л. Г. Феномен соціального відчуження у сфері соціально-економічного життя суспільства / Л. Г. Ткаченко // Практична філософія. – 2007. – № 4 (26). – С. 69-75.
177. Ткачук І. Основні чинники формування духовно-творчого потенціалу молоді та студентів / Ірина Ткачук // Вища освіта України. – 2008. – № 4. – С. 105-111.
178. Тоффлер Е. Третя Хвиля / Елвін Тоффлер; [пер. з англ. Андрія Євса, за ред. Віктора Шовкуна]. – К. : Вид. дім «Всесвіт», 2000. – 480 с. – Бібліогр.: с. 432-453.
179. Турбан В. В. Страх смерті як етична проблема / В. В. Турбан // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 6. – С. 28-30.

180. Турська О. В. Соціально-педагогічні умови виховання емоційної культури підлітків / О. В. Турська // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 5. – С. 52-55.

181. Угринович Д. М. Психология религии / Дмитрий Модестович Угринович. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.

182. Уледов А. К. Духовная жизнь общества : Проблемы методологии исследования / Александр Константинович Уледов. – М. : Мысль, 1980. – 271 с.

183. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори [в 2-х т.] / Константин Дмитриевич Ушинський; [пер. з рос. / ред.-кол. : В. М. Столетов (голова) та інші]. – К. : Рад. Школа, 1983. – (Пед. б-ка). – Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. / Склав і підгот. до друку Е. Д. Дніпров; За ред. О. І. Пискунова (відп. ред.) та інших. – 488 с.

184. Філіппова І. Емоційний інтелект як засіб успішної самореалізації / Інесса Філіппова // Соціальна психологія. – 2007. – № 4 (24). – С. 68-79.

185. Философский энциклопедический словарь [ред. – сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко]. – М. : ИНФРА-М, 2003. – 576 с. – (Библиотека словарей «ИНФРА-М»).

186. Фихте И. Г. Сочинения. Работы 1792 – 1801 гг. / Иоган Готлиб Фихте; [переводы М. Левиной, Т. Бородай, Л. Успенского, Б. Яковенко]; Сост., общ. ред., вст. ст. и прим. П. Гайденко. – М. : Научно-издательский центр «Ладомир», 1995. – 656 с.

187. Франк С. Л. Сочинения / Семен Людвигович Франк; [вступ. стат., сост., под. текста и прим. Ю. П. Сенокосова]. – М. : Правда, 1990. – 608 с. – (прил. к журн. «Вопросы философии»).

188. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник / Виктор Франкл; [пер. с англ. и нем. Д. А. Леонтьева, М. П. Папуша, Е. В. Эйдмана]; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева; вст. ст. Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с. : ил. – (Б-ка зарубежной психологии).

189. Фрейд З. Малое собрание сочинений / Зигмунд Фрейд; [пер. с немецкого Г. Барышниковой и др.] – СПб. : Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. – 992 с.

190. Фрейд З. Избранное / Зигмунд Фрейд ; [сост., общ. ред и предисл. А. И. Белкина]. – М. : Внешторгиздат, 1990. – 448 с. : ил.

191. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм; [пер. с англ. Г. Ф. Швейника, Г. А. Новичковой. 2-е изд.]. – М. : Академический Проект, 2008. – 254 с. – (Психологические технологии).

192. Фромм Э. Душа человека / Эрих Фромм; [перевод с нем. В. А. Закс, Э. М. Телятникова; перевод с англ. – Т. В. Панфилова, Т. И. Перепелова]. – М.: Республика, 1992. – 430 с. – (Мыслители XX века).

193. Фурман А. Система інноваційної освітньої діяльності модульно-розвивальної школи та її комплексна експертиза / Анатолій Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – № 2. – С. 29-76.

194. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. Т. В. Васильевой, А. Л. Доброхотова, З. Н. Зайцевой, Н. С. Плотникова, А. С. Солодовниковой]. / под ред. А. Л. Доброхотова. – М. : Высш. шк., 1991. – 192 с. – (Б-ка философа).

195. Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления / Мартин Хайдеггер; [пер. с нем. В. В. Бибихина]. – М. : Республика, 1993. – 447 с. – (Мыслители XX в.).

196. Хайруллаев М. М. Абу Наср ал-Фараби / Музаффар Мухитдинович Хайруллаев. – М. : Наука, 1982. – 299 с.

197. Ходаківський М. Громадянське суспільство і національна держава / Михайло Ходаківський // Віче. – 1998. – № 9 (78). – С. 34-46.

198. Хомік В. С. Агресія у різних юнацьких і дитячих когортах: дослідження в українській психології / В. С. Хомік // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №8. – С. 4-13.

199. Хьелл Л. Теории личности / Ларри Хьелл, Дэниел Зиглер; [пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова]. – СПб. : Питер, 2002. – 608 с. : ил. – (Серия «Мастера психологии»).

200. Целік Т. В. Особистісне начало у філософській культурі Київської Русі / Т. В. Целік. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2005. – 312 с.

201. Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції. [Вибрані публікації представників наукової школи академіка АПН України, доктора філософських наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України, Віктора Андрущенко]. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 550 с.

202. Чибісова Н. Ментальне поле як важливий чинник становлення соціокультурного середовища українського суспільства / Наталія Чибісова // Вища освіта України. – 2007. – № 2. – С. 49-55.

203. Что такое дзен? : [Сборник] / (сост. Н. В. Головина, С. В. Плотникова; пер. с англ. О. Соболев, П. Максими, С. Плотникова, О. Чичкевич). – Львов : Инициатива, К. : Airland, 1994. – 188 с. – (Полонничество в страну Востока).

204. Чуприков А. Эпидемия самоубийств в Украине продолжается / Анатолий Чуприков, Галина Пилягина // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 3. – С. 39-43.

205. Шайгородський Ю. Криза підліткового віку як процес переоцінки цінностей / Юрій Шайгородський // Соціальна психологія. – 2009. – № 6. – С. 148-156.

206. Шаповалова І. Об'єктивні і суб'єктивні підвалини новітнього морального творення / Ірина Шаповалова // Вища освіта України, 2009. – № 4. – С. 81-87.

207. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер; [пер. с нем. / сост и посл. А. А. Гусейнова; Общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева]. – М. : Прогресс, 1992. – 567 с.

208. Швейцер Альберт – великий гуманист XX века. Воспоминания и статьи. [худ. Э. Л. Эрман]. – М. : Главная редакция восточной литературы изд-ва «Наука», 1970, – 240 с. с ил.

209. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения. В 2 т. / Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг. – М. : Мысль, 1987 – Т. 1. – [пер. с нем. / Сост., ред., авт. Вступ. ст. А. В. Гулыга]. – 637 [2] с., 1 л. портр. – (Филос. наследие).

210. Шеллинг Ф. В. Й. Сочинения. В 2 т. / Фридрих Вильгельм Йозеф Шеллинг. – М. : Мысль, 1989 – Т. 2. – [пер. с нем. / Сост., ред. А. В. Гулыга; Прим. М. И. Левиной и А. В. Михайлова]. – 636, [2] с. – (Филос. наследие).

211. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В 2-х т. / Фридрих Шлегель. – М. : Искусство, 1983. – (История эстетики в памятниках и документах). – Т. 2. – [Вступ. статья, сост., пер с нем. Ю. Н. Попова; Примеч. Ал. В. Михайлова и Ю. Н. Попова]. – 1983. – 448 с., 1 л. порт.

212. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 1. Личность и кризис. Внутрличностные противоречия, кризисы и конфликты / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Сентябрь. – № 17. – С. 35-43.

213. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 2. Кризисное развитие личности. Теории нормативных кризисов / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Сентябрь. – № 18. – С. 37-45.

214. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 3. Общие подходы к оказанию психологической помощи при личностных кризисах / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Октябрь. – № 19. – С. 36-47.

215. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 4. Подростковый кризис и его особенности. Роль семьи и родительского программирования в возникновении кризисных ситуаций / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Октябрь. – № 20. – С. 36-43.

216. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 5. Психотехнологии работы с кризисными состояниями / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Ноябрь. – № 21. – С. 36-45.

217. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 6. Психотерапия депрессивных состояний при личностных кризисах детей и подростков / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Ноябрь. – № 22. – С. 36-43.

218. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 7. Профилактика и конструктивное разрешение кризисных ситуаций / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Декабрь. – № 23. – С. 38-43.

219. Шнейдер Л. Кризисные состояния у детей и подростков: направления работы школьного психолога. [Текст] / Лекция 8. Взаимодействие семьи и школы по профилактике и определению кризисных состояний у детей и подростков / Лидия Шнейдер // Школьный психолог. – 2009. – Декабрь. – № 24. – С. 37-47.

220. Щербакова І. М. Подолання духовної кризи особистості в умовах сьогодення / І. М. Щербакова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2011. – Випуск 43. – С. 308-315.

221. Щербакова І. М. Роль освіти у подоланні духовної кризи особистості / І. М. Щербакова // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. Ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2010. – Випуск 42. – С. 460-467.

222. Щербакова І. Теоретико-методологічні спекти дослідження духовної кризи особистості / Ірина Щербакова // Вища освіта України. – 2009. – № 4. – С. 76-80.

223. Щербакова І. М. Психологічні проблеми підготовки педагогів до інноваційної професійної діяльності / І. М. Щербакова // Матеріали Всеукр.

наук.-практ. конф. [«Ідеї, реалії та перспективи освітніх інновацій: філософія, психологія, методика» (20-21 квітня 2006 р.)]. – Суми : ВТД Університетська книга, 2006. – Ч.1. – С. 72-73.

224. Щербакова І. М. Трансформація соціальної структури і деструктивні процеси в суспільній свідомості з позицій інформаційного критерію / І. М. Щербакова // Філософські науки. Збірник наукових праць. – Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, – 2001. – С. 110-118.

225. Щербакова І. М. Суспільна свідомість в Україні перехідного періоду як відображення аномалій буття соціуму / І. М. Щербакова // Сучасна картина світу : інтеграція наукового та позанаукового знання : Збірник наукових праць. – Суми : Ініціатива, – 1999. – С. 16-22.

226. Щербакова І. М. Індекс людського розвитку в умовах перехідної економіки / І. М. Щербакова // Вісник Української академії банківської справи. – 1997. – № 2. – С. 119-125.

227. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Эриксон; [пер. с англ. А. Д. Андреева, А. М. Прихожан, В. И. Ривош, Н. Н. Толстых]. Общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.

228. Юнг К. Проблемы души нашего времени / Карл Густав Юнг. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с. – (Серия «Психология классика»).

229. Юнг К. Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души / Карл Густав Юнг; [пер. с нем. Т. Ребеко, Е. Рязановой, А. Судакова]. – М. : Канон, 1994. – 336 с. – (История психологии в памятниках).

230. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології / Володимир Янів; [упоряд. М. Шафовал]. – [3-тє вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 341 с.

231. Янушкявичене О. Л. Духовное воспитание и феномен «виртуальности» современного молодого человека / О. Л. Янушкявичене, Д. В. Чернилевский // Педагогическое образование и наука. – 2009. – № 7. – С. 25-27.

232. Ясперс К. Смысл и назначение истории / Карл Ясперс; [пер. с нем. М. И. Левина]. – М. : Политиздат, 1991. – 527 с. – (Мыслители XX в.).